

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

HITLER İSTESEYDİ...

(SOSYAL PSİKOLOJİ YAZILARI)

GÜNDOĞAN

Haz. Prof. Dr. Ali DÖNMEZ
EĞER HİTLER İSTESEYDİ....
(SOSYAL PSİKOLOJİ YAZILARI)
Gündoğan Yayınları/www.gundogan.com

Haz. Prof. Dr. Ali DÖNMEZ

**EĞER
HİTLER
İSTESEYDİ...**
(SOSYAL PSİKOLOJİ YAZILARI)

GÜNDOĞAN YAYINLARI

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Prof. Dr. Ali DÖNMEZ

Eğer Hitler İsteseydi....

Gündoğan Yayınları: 94.82.2

Sosyoloji/Bilim Dizisi: 03.04.2

Yayıncı : Eren Gündoğan

Düzeltili: Nurten Sıcakyüz / Nuran Demir

Teknik hazırlık: Gündoğan Yayınları

(Hüsniye Şahin /Tuğba Tuğçe Gündoğan)

Kapak Düzenleme: Mehmet Cemal ARPACI

© Gündoğan Yayınları

Birinci Basım: Temmuz 1994

Baskı, Cilt: Zirve Ofset

Kültür Bakanlığı Sertifika No: 16847

ISBN: 975-520-069-3

Gündoğan Yayınları / www.gundogan.com

Ticarethane Sok. T.Kuşoğlu işhanı No.:41/30

Cağaloğlu / İSTANBUL - 0 535 542 27 07

Tel: 212 519 94 83 - Belgegeçer: 212. 519 94 83

e-mail : gundoganyayinlari@gmail.com

© Bu kitabın tüm hakları saklıdır. Kaynak gösterilmeksizin kitabın tamamı veya bir kısmı hiçbir yöntemle kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayınlanamaz.

İÇİNDEKİLER

— Hitler İsteseydi Tanımadığınız Birini Elektrikli Sandalyesine Oturtur ve Düğmeye Basar mıydınız?	9
Philip Meyer	
— Tutuk Evi.....	29
Philip Zimbardo - Caring Haney - W. Cuntis Banks	
— Kentlerde Yaşama Deneyimi	45
Stanley Milgram	
— Televizyon ve Saldırganlık	69
Prof. Dr. Ali Dönmez	
— Erik Erikson: İnsanda Gelişimin Sekiz Evresi.....	105
David Elkind	
— Cinsiyet Rollerini	121
Jonathan J. Freedman - David O. Sears - J. Merril Carlsmith	
— İzlenim Ayarlamacılığı (Self - Monitoring).....	173
Mark Snyder	
— Denetim Odağı (Locus Of Control)	189
Prof. Dr. Ali Dönmez	
— Denetim Odağı: Temel Araştırma Alanları.....	205
Prof. Dr. Ali Dönmez	
— Denetim Odağı İle İlgili İnançlarda Değişiklikler	233
Prof. Dr. Ali Dönmez	
— Bilişsel Sosyal Şemalar	251
Prof. Dr. Ali Dönmez	
— Sosyal Bilinç (Social Cognition)	271
Devid O. Sears - Jonathan L. Freedman - Letitia Anne Peplau	

ÖNSÖZ

Bu kitap sosyal psikolojide sansasyonel nitelikli bazı deneyleri, güncel konularda bazı makaleleri içermektedir. Kesinlikle bir ders kitabı değildir. Bu haliyle, psikolojiye ve insan davranışına ilgi duyan herkes için aydınlatıcı olduğundan kuşku yoktur. Ayrıca psikoloji ve eğitim bilimleri bölümleri öğrencileri için yardımcı kaynak olarak da kullanılabilir.

Ülkemizde psikoloji ile ilgili kaynaklar çok kıttır. Orta ve yüksek öğretimde ders kitabı bulmada bile çok zorlandığımız dikkate alınırsa alanda ciddi her türlü yayına olan gereksinim açıktır. Son yıllarda Batı ülkelerine oldukça çok sayıda yüksek lisans ve doktora öğrenci gönderip, giderlerini karşılamakta zorlandığımızı bilmeyen yoktur. Bazı alanlarda öğrenci gönderdiğimiz ülkelerin bizden tek farkı yayın zenginliğidir. Eğer yeterli yayınıımız olsaydı bu alanlarda dışarıya öğrenci gönderme gereği de olmazdı. Bu nedenle ülkemizde her alanda yayın yapma ister telif, ister çeviri olsun desteklenmek zorundadır. Aksi halde, diğer alanlarda olduğu gibi yayın alanında da dışa bağımlı olmaktan ve kıt kaynak sorunundan kurtulabilmemiz mümkün olmayacaktır. Bu kitap, denizde bir damla misali bile olsa yayın birikimimize bir katkı olabilirse işlevini gerçekleştirmiş olacaktır.

Ali DÖNMEZ

HİTLER İSTESEYDİ TANIMADIĞINIZ BİRİNİ ELEKTRİK SANDALYESİNE OTURTUR VE DÜĞMEYE BASAR MIYDINIZ?*

Philip Meyer

Başlangıçta Stanley Milgram'ı düşündüren Nazi sorunu idi. Artık Nazileri pek düşündüğü yok. Onu şimdi üzen siz, ben ve belki birazcık da kendisidir.

Stanley Milgram sosyal psikologdur ve 1960 yılında Yale Üniversitesinde mesleğine başladığı zaman, bilimsel olarak, Almanların farklı yaratıklar olduklarını kanıtlamayı amaçlayan bir tasarımı vardı. Almanlar farklıdır varsayımı, Yahudi'lerin Üçüncü Reich tarafından sistemli kırımını açıklamak için William L. Shirer gibi tarihçilerce kullanılagelmıştır. Bir deli kalkıp Yahudileri ortadan kaldırmaya karar verebilir ve hatta bu kararını uygulamaya koymak için bir "Büyük Plan" da yapmış olabilir. Fakat böyle bir planı Hitlerinkine benzer ölçülerde uygulamaya koymak binlerce başka insanın katılım ve yardımını gerektirir. Milgram'ın sınamayı tasarladığı Shirer savı şu idi: Almanlar'da, herşeyi tümüyle açıklayan bir öz-yapı çatlağı vardır ve bu çatlak ne kadar ölçsüz ve aşırı olursa olsun yetkeye (otoriteye) koşulsuz boyun eğmek için bir hazırlıktır.

Bu varsayımın ilginç yanı ise Alman olmayanlarımızı rahatlatmasıdır. Açıkca siz ve ben Hitler değiliz ve aynı derecede açık ki, biz hiçbir zaman Hitler ya da Hitler gibilerin pis işlerini onlar için yapacak özyapıda kişiler değiliz. Fakat şimdi, Stanley Milgram yüzünden, kendi kendimizden kuşulanmaya zorlanıyoruz. Milgram

(*) ESQUIRE, Vol. 74 (1970)

uyma (boyun eğme) davranışı sistemli olarak ölçmeye yarayan bir laboratuvar deneyi geliştirdi. Amerika Birleşik Devletleri'nin New Haven Eyaleti'nde buyruklara uyma davranışını önce Amerikalılar üzerinde ölçmeyi ve sonra Almanya'ya giderek bir de Almanlar üzerinde denemeyi tasarlıyordu. Bilimsel bir merakla iyice güdülenmişti; fakat bu alanda araştırma yapma kararında, kendi Yahudi geçmişinin de renklendirdiği ahlâksal bir içerik de vardı. Eğer Almanların Amerikalılardan daha fazla ve daha kolay boyun eğme davranışı gösterdiklerini kanıtlayabilseydi, sonra deney koşullarını değiştirecek ve bazı insanların diğerlerinden daha fazla uyma davranışı göstermelerine neden olan şeyi bulmaya çalışacaktı. Yalnızca bazı kimselerin buyruklara kayıtsız koşulsuz boyun eğeceklerini ama büyük çoğunluğun, ölçüsüz buyruklara karşı çıkacaklarını bilmek insanları belki biraz rahatlatacaktı.

Fakat Milgram bu deneyi hiçbir zaman Almanya'ya kadar götürmedi. Hatta Bridgeport dışına bile çıkarmadı. Bulgularının ilki, kuşkusuz, en beklenmediği ve en rahatsız edici olanı, biz Amerikalıların buyruklara hemencecik boyun eğen insanlar olduğumuzu göstermesiydi: Bu körükörüne, isteyerek ya da seve seve bir boyun eğme değil, genel anlamda bir boyun eğme idi. "Yetke karşısında insanlar o kadar kolay boyun eğiyorlardı ki, deneyi Almanya'ya götürmeye gerek görmedim" diyordu Milgram, biraz da üzgün.

Milgram'da bir tiyatro yöneticisinden birşeyler vardı. Deneysel psikolojinin eski ustalarından birinden, Soloman Asch'dan öğrendiği tekniği, her satırı denenmiş, her oyuncusu özenle seçilmiş, içinde bir kişi dışında herkesin oyuncu olduğu bir oyun sahnelemeyi gerektiriyordu. Oyuncu olmayan o tek kişi de denekti ve kuşkusuz bir kişi bir oyunun (piyesin) gerçeği oynayan oyuncusu olduğunu bilmiyordu. Herşeyin doğal ve gerçek olduğunu sanıyordu. Bu tekniğin değeri, sanki bir tanrıymışçasına araştırmacının şurada bir oyuncuyu değiştirebilmesinden, burada bir satırı yeniden ayarlayabilmesinden ve bütün bunlara deneğin nasıl tepki gösterdiğini gözleyebilmesinden geliyordu. Giderek, Milgram, yeter ki insanlar buyruklara bu kadar uysalca boyun eğmeyi bıraksınlar diye se-

naryoda bir çok değişiklik yapmak zorunda kaldı. Denekler yetke-ye o kadar kolay, o kadar usulca boyun eğiyorlardı ki, deney yürü-müyordu. Bu fırın ısını buzdolabı ısı ölçeri ile ölçmeye çalışmak gibi bir şeydi.

Deney şöyle işliyordu: Eğer Milgram'ın bu araştırmasında bir denek olsaydınız, gazetede ya da mektup kutunuza posta ile gel-miş, eğitime ilişkin bir deney için gönüllü arayan bir duyuru okuya-caktınız. Deneydeki göreviniz aşağı yukarı bir saat sürecek ve size 4.5 dolar kazandıracaktı. Bunları öğrendikten sonra, bir buluşma (randevu) alıp High Street'de (ünlü bir cadde), giriş kapısı üzerinde Yale Üniversitesi Etkileşim Laboratuvarı yazılı, eski Romanesque bi-çimde etkileyici taş bir yapıya girecektiniz. İçerde, kendisinin Jack Williams olduğunu söyleyen, laboratuvar önlüklü, genç, saçları kısa kesilmiş, resmi görünüşlü bir adamla karşılaşacaktınız. Ayrıca, elli yaşlarında, kırmızı yuvarlak yüzlü, saymana benzeyen, yumuşak, zararsız görünümlü, şişmanca bir başka yurttaş da orada olacaktı. Siz ve önlüklü yan yana iki koltuğa oturacaktınız. Jack Williams si-ze 4.5 dolar verip, ne olursa olsun bu paranın sizin olacağını belir-tirken, diğer yurttaş biraz sinirli görünecek ve elindeki şapkasıyla oynayacaktı. Sonra siz Willams'ın deneye ilişkin açıklamalarını din-leyecektiniz.

Bilen biri tavrı ile ve yavaş yavaş deneyin öğrenmeye ilişkin ol-duğunu söyleyecekti Jack Williams. İnsanlara ilişkin öğrenme ko-şulları hakkında bilim çok az şey bilmektedir ve bu deney olumsuz pekiştirme hakkında bilgi toplamayı amaçlamaktadır. Doğru bir şey yaptığınız zaman ödüllendirilmeniz demek olan olumlu pekiştirme-nin karşısı olarak, olumsuz pekiştirme yanlış bir şey yaptığınız za-man cezalandırılmanız demektir. Deneydeki olumsuz pekiştirici elektrik şoku olacaktı. Bir masanın üzerinde **Öğretme Öğrenme Süreci** başlıklı bir kitap gözünüze çarpacak ve siz bunun deneyle ilişkili olduğunu düşünecektiniz.

Sonra Jack Williams, birinde "Öğretmen" diğesinde "Öğrenci" yazılı olduğunu söylediği iki kâğıt parçasını bir kasket içine koyduk-tan sonra kasketi çalkalayacak ve "Birini çekin size hangi rolün

düştüğünü görelim" diyecekti. Yumuşak görünümlü sayman, kağıt parçalarından birini çekecek, bir poker oyuncusu gibi yüzüne yaklaştırarak bakacak ve "Öğrenci" diyecekti. Siz kendinizinkini çekecek ve üzerinde "Öğretmen" sözcüğünü okuyacaksınız. Ad çekiminin yalnızca bir kandırmaca olduğunu, her iki kâğıtta da "öğretmen" sözcüğünün yazılı olduğunu bilmeyecektiniz.

Araştırmacı (Jack Williams) yumuşak huylu "Öğrenci" ye, eliyle göstererek, "Buraya gelmek ister miydiniz, oturun lütfen" diyecekti. "Paltonuzu o koltuğun arkılığı üzerine koyabilirsiniz.....sağ kolunuzu sıvayın lütfen. Deney sırasında fazla kımıldamanızı önlemek için koltuğa bağlamak istiyorum. Bu elektrot bitişik odadaki şok üreticisine bağlıdır."

Plastik bir şişeden bir madde sıkıştırıp adamın koluna koyacak ve "bu elektrot macunudur, iyi dokunmayı sağlamak, bir çarpma ya da yanığı önlemek için kullanıyoruz. Bitişikteki odaya geçmeden önce bir sorunuz var mı?" diyecekti.

Sizin bir sorunuz olmayacaktı, fakat elektrik sandalyesine bağlı "Öğrenci"nin olacaktı.

"Şunu söylemem gerekiyor sanırım", diye başlayacaktı öğrenci "İki yıl önce, bir savaş gazileri hastanesine gitmiştim.....ben-de kalp hastalığı buldular. Ciddi bir şey değilmiş, fakat madem ki bana bu şoklar verilecek ne kadar güçlü, ne kadar tehlikeli bunlar?

Jack Williams kafasını sallayarak "Ooo, fazla değil!" diyecekti. "Acı verici olabilirler ama tehlikeli değildirler. Başka bir diyeceğiniz var mı?"

Başka sorunuz olmayacaktı ve siz oyunu oynayacaktınız. Sizin için oyun bir dizi sözcük çifti okumaktır: Örneğin, mavi-kız, güzel-gün, şişman-boyun. Diziyi okuyup bitirdiğiniz zaman, yalnızca her çiftin ilk sözcüğünü ve sonra, ilk sözcüğünü okuduğunuz çiftin ikinci sözcüğünü de içeren dört başka sözcüğün çoktan seçmeli bir dizelgesini (listesini) okuyacaksınız. Dört yanıttan, doğru olduğunu düşündüğü birini size gösterebilmek için öğrenci, uzakta, bağlı olduğu yerden, önündeki dört düğmeden birine basacaktı. Eğer doğru düğmeye basarsa hiç birşey olmayacak, siz diğer bir sözcük çifti

tine geçecektiniz. Yanlış düğmeye bastığında ise, dokunulduğunda zırlayan ve öğrenciye elektirik şoku veren bir düğmeye basacak ve diğer sözcüğe geçecektiniz. 15 voltla başlayacak, her yanlış yanıt için verdiğiniz şoku 15 volt arttıracaktınız. Kontrol göstergesi bir ucunda 15 volttan öteki ucunda 450 volta kadar çıkar. Yani ne yaptığınızı bilecektiniz, çünkü kendinize de 45 voltluk bir deneme şoku verilmiş ve siz bu kadarının bile gerçekten acı verici olduğunu görmüş olacaktınız. Bitişik odadaki arama ne yaptığınıza ilişkin bilincinizi arttırmak için önünüzdeki kontrol göstergesi üzerinde, sol tarafta "Hafif Şok"tan başlayıp, ortada "Güçlü Şok"tan geçerek sağ uçta "Tehlike: Şiddetli Şok"a kadar varan, şok düzeyleri, sözel olarak yazılmış bulunacaktı. Son olarak, en sağ uçta 435- 450 düğmeleri altında üç tane neyi simgeledikleri belli olmayan X işareti vardır. Eğer, herhangi bir noktada çekimser davranacak olursanız Bay Williams, soğukca, devam etmenizi söyleyecekti. Çekimserliğinizin sürdüğünü gördüğünde gene devam etmeniz gerektiğini yineleyecekti.

Az sonra açıklanacak bazı ürküntü verici ayrıntılar dışında deney budur. Amaç sizin araştırmacıya karşı çıkarak şoku arttıran düğmeye basmayı reddedeğiniz, şok düzeyini, daha ileri geçemem de-yip öfkeyle deneyi terk edeceğiniz düzeyi bulmaktır.

Stanley Milgram bu oyunu yazdıktan sonra Yale Üniversitesinde psikoloji öğrenimi yapan 14 öğrenciye götürerek onlara ne düşündüklerini sordu.

Soru şu idi: Öğretmenin çıkmazında 100 kişiyi düşünün, 15-450 volt ölçeği boyunca, bu yüz kişinin deneyi bırakma noktalarının nasıl bir dağılım göstereceğini sanırsınız? Birkaç kişinin çok erken, çoğunluğunun ortalarda deneyi bırakacağını, bir kaç kişinin de 450 volta kadar çıkacağını söylediler. Yüz kişiden sona kadar gidecekleri kestirenlerin sayısı en fazla 3 kişi idi. Daha sonra Milgram psikoloji bölümündeki meslektaşlarının düşüncelerini aldı. Onlar da yalnızca birkaç kişinin en son düğmeye kadar varabileceği üzerinde anlaşıyorlardı. Milgram da öğrencilere ve meslektaşlarına katılı-yordu.

"İçtenlikle belirtmek istiyorum, deneye başlayıp şok üreticisini kullanmadan önce çoğunluğun "Güçlü Şokta", ya da "Çok Güçlü Şok"ta deneyi bırakacaklarını, yalnızca çok küçük bir oranın göstergenin sonuna dek gireceğini, bunların da hasta kişiler olacaklarını düşünüyordum" diyordu.

Milgram ön denemelerinde, denek olarak Yale Üniversitesi öğrencilerini kullandı. Bunların her biri teker teker en son düğmeye kadar gittiler.

Bu yüzden, deneyi öğrencinin bazı karşı çıkışlarını da içerecek biçimde yeniden düzenledi. Bu karşı çıkışlar, önceleri, yumuşak, ince, üniversiteli itirazlarıydı. Hiç de Milgram'ın düşündüğü kadar etkili olmadılar. "Bu nedenle, şok verilen kişiden gelen daha güçlü protestolar ekledik. Kuşkusuz, şimdiye kadar yapmaya çalıştığımız bir dehşet ortamı yaratmak değil, yalnızca uymama, boyun eğme davranışı üretebilmektir ve ilk bulgulardan biri pek birşeyin değişmediğini gösteriyordu. Bunun, yani öğrencinin güçlü protestolarına karşı hâlâ gözlenen yaygın uyma davranışının nedeni, deneyin teknik yetersizliği değildi. Gerçekten yetkeye boyun eğme bizim beklediğimizden çok daha yaygındı ve yetkeye karşı çıkabilme deneklere gene bizim beklediğimizden çok daha güç geliyordu. Bu deneyin ilk sonucuydu."

Daha sonra deney ortamı gerçekten oldukça dehşet verici bir ortama dönüştü. Deneğin karşı çıkmamasını sağlamanın tek yolu, kurbanın büyük bir acı, çılgılık ve hırsıyla protesto etmesini sağlamaktı. Protestolar teybe alındı ve tüm öğretmenlerin (deneklerin) aynı vurgularla aynı sesleri işitmeleri sağlandı. 75 volta gelindiğinde acı veren ıslık sesiyle başladılar. 125 voltta "Hey, gerçekten acı veriyor bu insana" diyerek ilk itirazlarını yaptılar. 180 voltta "Dayanamıyorum artık, kesin şunu!" diyerek çaresizliklerini vurguladılar. 195 voltta acı içinde çılgılık atıldılar. 315'de yanıt vermeyi reddettiler. Daha sonra, yalnızca kuşku verici bir sessizliğe büründüler. Bütün bunlara karşın, deneklerin yüzde 65'i, yirmi elli yaşları arasında Amerikalılar, sizin ve benim gibi, günlük yaşamın insanları, adı Wallace olan, yumuşak, çocuksu görünümünden dolayı deneydeki

rolüne seçilen, öğrenciye şok verdikleri sanarak akımı sonuna, 450 volta kadar durmadan arttırdılar.

Milgram, en sonunda, ölçülebilecek kadar yetkeye uymama davranışı üretmeye başlamıştı. Bundan sonra yapılacak şey, koşulları değiştirerek uyma davranışını özendiren ve güçleştiren etmenleri görmeye çalışmaktı. Gerçekte, yetkeye uymayı daha da güçleştirici ya da kırıcı pek birşey kalmamıştı. Bitişik odadaki kurban zaten ciğerlerini parçalarcasına çığlık atıyor ve kalp krizi geçiren birini oynuyordu. Bu nedenle, deneğin beynine ulaşacak, uymayı zorlaştırıp kırıcı herhangi yeni bir etkinin kulaktan başka bir yol izlemesi gerekiyordu. Milgram böyle bir yol düşündü.

Öğrenciyi, öğretmenin bulunduğu yere getirdi. Artık ikisi yüz yüze idiler. Öğrencinin elini şok üreticisinin akım veren ucuna bağlamaktan vazgeçti. Deneyi, 150 volta gelindiğinde, öğrencinin elini üreticiden kurtararak deneyi bırakmak istediğini söyleyebileceği biçimde yeniden düzenledi. Daha birtakım değişiklik ve yeniliklerle deneyi, araştırmacının öğretmene, istemediği şoku almasını sağlamak için, Bay Wallace'ın elini fizik olarak yakalayıp zorla üreticinin akım ucuna dokundurmasını isteyebileceği duruma getirdi. Kuşkusuz buna öğrenci direndiği zaman başvurulacaktı.

"Bütün bunlardan sonra pek az kişinin öğrencinin itiraz ve çığlıklarına karşın şoku arttırmayı sürdürebileceklerini düşünmüştüm." diyor Milgram ve ekliyor. "Laboratuarda deneklerin en çok 150 volta kadar yetkeye uyacaklarını sanıyordum."

Öyle olmadı.

O zamandan bu yana yedi yıl geçmiş olmasına karşın Milgram hâlâ, yeniden düzenlenmiş biçimiyle, deneyde kullanılan ilk deneğin laboratuara girişini anımsamaktadır. Çok kısa boylu bir inşaat işçisiydi. "O kadar ufacak tefecik biriydi ki, şok üreticisi aygıtın önündeki sıraya oturduğu zaman ayakları yere değmemişti. Araştırmacı kendisine kurbanın elini zorla bastırarak şok ucuna değdirmesini söylediğinde, bir araştırmacıya, bir de kurbanı döndü, dirseğini yukarı, öğrencinin eli üzerine düşerek, ayakları bir tarafa birazcık bükülü "Böyle mi Patron?" dedi ve "ZUMMM!" diyor Milgram.

Oyun sonuna kadar oynandı. Yeniden düzenlenmiş biçimiyle deneyde 40 ayrı denek sınıandı ve bunların yüzde 30'u araştırmacının isteklerine, göstergenin bir ucundan diğer ucuna kadar, uymayı sürdürdüler.

Milgram'ın anımsadığına göre, "Öğrencinin protestoları acı ve güçlü idi, çığlıkları ayyuka çıkıyordu, deneyde kalmayı reddediyordu, elini çok üreticisine dokundurabilmek için onunla fizik olarak boğuşmak zorunda idiniz." Gene de kırk denekten on ikisi 'zavallının' elini üreticiye dokundurdular.

Milgram deneyi New Haven Eyaleti dışında da yaptı. Almanya'da değil, New Haven'den yalnızca 20 mil uzaklıktaki Bridgeport'ta, belki Yale Üniversitesinin saygınlık uyandırıcı ortamının insanlarda bu kerteğe varan bir uysallığa yol açtığı düşünülebilirdi. Öyle ya, iki yüzyıldır varlığını sürdüren bir öğrenme ve bilim merkezine güvenemeyeceklerdi de kime ya da neye güveneceklerdi? Böylece, deneyi saygınlığı olmayan güven vermeyen bir ortama taşıdı.

Yeni ortam, Bridgeport'ta kötü kullanılmış bir yapıda üç odadan oluşuyordu. Buranın kimliğine ilişkin tek belirti "Bridgeport Araştırma Derneği" uydurma adının kapıda yazılı olmasıydı. Mesleksel bağıntılara ilişkin sorulara "Endüstri için bir araştırma" yanıtı verildi.

Burada, yetkeye boyun eğme daha azdı. Yale'deki yüzde 65'e karşılık, Bridgeport'ta deneklerin yüzde 48'i en şiddetli şoku kurbanlarına verdiler. Ancak, bu kadarı da, uyma davranışının altında Yale Üniversite'nin, uyandırdığı saygınlığın ötesinde bir şeyler olduğunu kanıtlamak için yeterliydi.

O günden bugüne, aşağı yukarı yedi yıldır, Stanley Milgram ortalama bir Amerikan yurtdaşını bu kadar uysal yapan şeyin ne olduğunu bulmaya çalışmaktadır. Hemen akla gelen, "İnsanlar yaban, kötü saldırgan ve sadisttirler", gibi bir yanıt, sorunu açıklamada doyurucu olmayacak, yetersiz kalacaktır. Wallace'a önlerindeki göstergedeki sergilenen en şiddetli şoku veren denekler bunu severek, eğlenerek yapmıyorlardı. Ofladılar, pufladılar, huzursuz olduk-

larını belli ettiler, inlediler, tartıştılar ve bazı durumlarda çok fazla duygusallaşarak sinirsel gülme nöbetlerine tutuldular.

Milgram'ın gözlem ve izlenimlerine göre "Deney ortamından kaçıp kurtulmaya bile çalıştılar, fakat her nasılsa başaramadılar. Bir şeylere bağlanmışlardı. Öyle bir yapı içine kilitlenmişlerdi ki, kurtulmak için gerekli hüner ya da iç kaynaklardan yoksundular."

Başlangıçta deneklerini, Bay Wallace'a şok vermeyi gerektiren buyruklara boyun eğdirmekte güçlük çekeceğini yanlış olarak düşünen Milgram, gerçekçi bir ortam yaratabilmek için büyük çaba harcadı.

Ortada, kısa saçlı, resmi görünümlü Jack Williams ve gri laboratuvar önlüğü vardı. Sağlık görevlisi izlenimi verebilecek türden beyaz değil, fakat bulanık, yetke simgesi bir gri idi bu. Sonra, burada herşeyin bilim adına yapıldığı bu nedenle iyi ve yararlı olduğu düşüncesini sessizce deneklere ileten kitap, laboratuara özgü diğer araç ve gereç nesneler vardı.

Fakat en önemlisi gösterişli şok üreticisiydi. Milgram işe başladığında, Yale Üniversitesi Higgins Parasal Kaynak'ından yalnızca üçyüz (300) dolarlık bir araştırma yardımı alabilmmişti. Sonraları, Ulusal Bilim Kurumu'ndan daha zengin destek sağladı. Fakat gerçek görünümlü üreticisini, kendi düşlem gücü dışında, çok kıt kaynaklarla yaratmak zorunda kaldıktan sonra geldi bu destek. Bu nedenle New York'a gitti ve Lafayette Radyo Mağazası'nda parçası bir dolardan küçük siyah düğmeler buluncaya kadar elektronik mağazalarını dolaştı. Bunlardan otuzunu satın aldı. Şok üreticisi, aşağı yukarı, bir çamaşır makinası büyüklüğünde, metal bir kutu idi. Otuz düğmesi yerleştirmek için üzerine otuz deliği, Yale Üniversite makina mağazasında kendisi açtı. Fakat güzelleştirme ile ilgili ayrıntılar mesleği endüstri işlemeciliği olan kişilere bırakıldı. Böylece her biri kendi voltajı ile etiketlenmiş, basıldığında yanan kendi kırmızı ışığı ile donatılmış bir düğmeler dizisiyle çok hoş görünümlü bir denetleme göstergesi elde etti. Düğmeye basıldığında başka şeyler oluyordu. ZUMM! sesi yanında "Voltaj Konağı" olarak etiketlenmiş mavi bir ışık yanıyor ve "Voltaj" etiketli bir gösterge üzerindeki iç-

ne sağdan sola fırlıyordu. Kutu içindeki elektromanyetik aygıtlar çalışıyorlardı. Son olarak, sol üst köşeye büyük harflerle, çok açık ve gösterişli bir biçimde şu sözcükler oyulmuştu:

**ŞOK ÜRETİCİSİ TİP ZLB
DYSON MAKİNA ORTAKLIĞI
WALTHAM, MASS. GÜÇ:15-450 VOLT**

Bir gün Pensilvanya Lehigh Valley Elektronik Ortaklığı'ndan biri laboratuvarın önünden geçerken üreticiyi görerek "Çok güzel bir şok üreticisi, ama DYSON Makina ortaklığı da kim oluyor?" diyerek içeriye girmişti. Milgram gerçekten gurur duydu bundan, çünkü böyle bir ortaklık yalnızca onun kafasında vardı.

İçinde bulunulan koşulların, böylesine elle tutulur gerçekliği karşısında deneklerin içine düştükleri çaresizliği kestirebilirsiniz. Kıscası, katıksız bir çatışma, Milgram'ın, öğrencilerine açıklarken dediği gibi "Ana ya da babanız 'Yaşlı bayanlara vurmayın' dediği zaman, iki şey öğrenirsiniz: İçeriği ve ayrıca yetkeye uymayı. Bu deney söz konusu iki öge arasında çatışma yaratıyor." İşte deneylerden birinden bazı bölümler. Saf öğretmen, zamansız kırılmış saçlarıyla, ağır yapılı, düşünceli görünümlü bir adamdır. Belde daralan, yakası iki taraflı bir gömlek giymektedir. Çok nazik ve ince bir adamdır. 180 volt düşmesine bastığı andan başlayarak edimini gizli bir filim makinası kaydetmektedir.

Öğrenci (Öğretmene göre görünmeyen ancak işitilebilen sahne dışı bir ses) : Ooo! Yapmayın! Çok fazla bu.....

Öğretmen : (Oturduğu sıranın çevresinde dönerken başını sallayarak): Yapamam. Adamı öldüremem. Çığlıkları duymuyor musunuz?

Araştırmacı: Önceden de söylediğim gibi, akım acı verici olabilir, fakat...

Öğretmen: Fakat bağılıyor. Ne olacak ona? Dayanamayacağını söylüyor!

Araştırmacı: (Sabırlı ve doğal bir sesle): Deney, devam etmenizi gerektiriyor öğretmen.

Öğretmen: Off, ama şey!..., adamı hasta edemem..... ne demek istediğimi anlıyor musunuz?

Araştırmacı: Öğrencinin hoşuna gider ya da gitmez, bütün sözcük çiftleri bitene kadar deneyi sürdürmek zorundayız.

Öğretmen: Sorumluluk kabul etmiyorum. Çıglık çıglığa adam-çağız orada!

Araştırmacı: Öğretmen!... kesinlikle deneyi sürdürmeniz gerekiyor.

Öğretmen: (Kalan sözcüklere ilişkin olarak): Daha geriden bir sürü var, yani demek istiyorum ki, eğer onlara yanlış yanıt verirse, daha pek çok var, demek istiyorum ki, eğer, o beyefendiye bir şey olursa sorumlu kim olacak?

Araştırmacı: Ona olacak herşeyden ben sorumluyum, devam edin lütfen.

Öğretmen: Peki (Sözcük dizelgesine bakar.) Sırada, "Yavaş yürü, kamyon, dans, müzik" var. Yanıtlayın lütfen. (Bir zırlama sesi öğrencinin yanıtını verdiğini gösterir) Yanlış. Yüzdoksanbeş volt. "Dans" (ZUMMMM!)

Öğrenci: Bırakın beni. Kalbimden rahatsızım ben! (Öğretmen araştırmacıya bakar.)

Araştırmacı: Devam edin, lütfen.

Öğrenci: (Çıglık atarak): Bırakın beni. Burada tutmaya hakkınız yok. Bırakın beni bırakın, kalbimden rahatsızım, bırakın beni! (Öğretmen başını sallar, sinirli sinirli masa üzerinde tempo tutar.)

Öğretmen: Gördünüz mü bağılıyor. İşitiyor musunuz? Nasıl olur, bilmem ki!

Araştırmacı: Deney, böyle olmasını gerekti.....

Öğretmen: (sözünü keserek): Biliyorum beyefendi, fakat, yani, Ohh- kendisine ne yapılmak istendiğini bilmiyor. Yüzdoksanbeş volta çıktı! (210, 225, 245, 255 voltlar elektrikli sandalyede oturan sözde öğrenciye verilerek deney 270 volta kadar sürer, bu noktada, öğretmen açık bir rahatlama ile, sözcük çiftlerini bitirir.)

Araştırmacı: O sayfanın başına dönmek ve öğrenci hepsini doğru olarak öğreninceye kadar yinelemek zorundasınız.

Öğretmen: Ooo! Hayır! Adamı öldüremem ben! Voltajı artırmak zorunda olduğumu mu söylemek istiyorsunuz? Hayır beyefendi! Adam orda çığlık çığlığa! 450 voltu veremeyeceğim ona.

Araştırmacı: Deney devam etmenizi gerektiriyor.

Öğretmen: Biliyorum beyefendi, biliyorum ama adam bağırlıyor.

Araştırmacı: (Doğal bir vurgu ile): Önceden söylediğim gibi, acı verici olmalarına karşın.....

Öğretmen: (Sözünü keserek): Ohoo! Adam - adam - adam çığlık çığlığa orada.

Araştırmacı: Sayfanın başındaki "Mavi" ile başlayın lütfen.

Öğretmen: (başka herşeyi kafasından silmek istercesine tüm dikkatini önündeki sözcük dizelgesinde toplayarak): "Mavi-oğlan, kız, şapka." (Zırlama sesi yanıtın verildiğini gösterir.) Doğru."Gece - gün, gökyüzü, iş, sıra."(Zırr.)

Yanlış. Yanıt "gün" dür. İkiyüzseksenbeş volt. (ZUMMM!).

Öğrenci: Aaahhh!

Araştırmacı: Devam edin, lütfen.

Öğretmen: "Şişman-adam, bayan, kuvvet, boyun." yanıt, lütfen. (Zırr) Yanlış. Yanıt "boyun"dur. Üçyüz volt. (ZUMM!)

Öğrenci: Ahhh! Daha fazlasını yanıtlamayı kesin olarak reddediyorum. (Çabuk, çabuk bağırlarak) Çıkarın! Çı- ka- rın- beni- bu- ra- dan !!!

Araştırmacı: Devam et. Sıradaki sözcük "Yeşil", lütfen.

Öğretmen: "Yeşil-çayır, şapka, mürekkep, elma. Hiçbir şey olmaz. Yalnızca bunaltıcı bir sessizlik vardır.

Öğretmen: Yanıtlayacağını sanmıyorum.

Araştırmacı: Eğer öğrenci uzunca bir süre, dört-beş saniye, yanıt vermezse yanlış yanıt işlemi yap. "Yanlış", de ve verilecek voltu bildir, cezayı uygula, sonra doğru yanıtı söyle. Devam et, lütfen.

Öğretmen: "Yeşil-çayır, şapka, mürekkep, elma." Yanıtlayın, lütfen (Daha fazla sessizlik. Öğretmen bir tepkide bulunmaksızın oturur.)

Araştırmacı: Üçyüzonbeş volt. Yanıt "mürekkep" tir. (ZUMMM!)

Öğrenci: Aaah, Aaaahhh!

Öğretmen: (Tepkiyi duymaktan rahatlamış): Bir sonraki...

Öğrenci: Yanıtlamayı kesinlikle reddediyorum.

Öğretmen: Yanıt vermek zorundasınız. Yoksa ben şok vermek zorundayım. (Deney yanıt vermeyi reddeden bir denekle sürer ve sonunda inleme, sızlanma sesleri de gelmez olur. 375 voltta öğretmen ayağa kalkar. Artık yeter mi diyecek? Deneyi bırakıp gidecek mi? Araştırmacıya baş mı kaldıracak?)

Öğretmen: Sanırım adama birşeyler oldu orada. Yanıt alamıyorum. Daha düşük voltajda çığlık atıyordu. Gidip ne yaptığına bir bakabilir misiniz, lütfen.

Araştırmacı: (Umursamaz ve sakin): Bir kez başladıktan sonra, hayır. Lütfen devam et, öğretmen.

Öğretmen: (Oturur, derin bir iç çeker): "Serin-gün, gölge, su, boya" Yanıtlayın, lütfen. Heyy iyi misin? İyi misin diyorum?

Araştırmacı: Lütfen devam et, öğretmen. Devam et lütfen. (Öğretmen düğmeye basar. ZUMMM!)

Öğretmen: (Araştırmacıya dönerek): Adama birşey oldu. (Geriye döner.) Bir sonraki, "Düşük-dolar, gerdanlık, ay, boya." (Gene araştırmacıya dönerek) Adama birşey oldu. Ona bir baksanız iyi olacak beyefendi. Ne yanıt veriyor, ne de sağlığından bir işaret.

Araştırmacı: Devam edin. Durmayın, lütfen.

Öğretmen: Tüm sorumluluğu üzerinize alıyorsunuz!

Araştırmacı: Doğru sorumluluk benim. Lütfen devam et.

(Öğretmen elindeki dizelgeye döner, büyük bir hızla geri kalan sözcükleri okumaya başlar ve 450 volta kadar gelir.)

Öğretmen: Bu kadar!

Araştırmacı: Göstergedeki düğmeye basmaya devam, lütfen. Her yanlış yanıt için 450 volt düğmesini yani. Devam edin, lütfen.

Öğretmen: Fakat adamdan ses çıkmıyor!

Araştırmacı: Lütfen, devam edin. Bir sonraki sözcük "Beyaz"dır.

Öğretmen: Ona bir baksanız iyi olmayacak mı?

Araştırmacı: Bir kez deneye başladıktan sonra hayır.

Öğretmen: Fakat, ya adama birşey olduysa?

Araştırmacı: Deney devam etmenizi gerektiriyor. Devam edin, lütfen.

Öğretmen: Adamın sağlığının hiçbir önemi yok mu?

Araştırmacı: Öğrenci ister ya da istemez.....

Öğretmen: Ya adam orada ölmüşse, ne olacak? (Başı ile elektrikli sandalyenin bulunduğu odayı gösterir.) Yani, beyefendi, bana şoka dayanamayacağını söyledi. Kabalık etmek istemem, ama, ona bir baksanız iyi olacak sanırım. Topu topu kapıdan içeri bir göz atacaksınız. Ne bir yanıt alabiliyorum, ne de bir ses geliyor. Adama birşey olmuş olabilir, beyefendi.

Araştırmacı: Devam etmek zorundayız. Durmayın, lütfen.

Öğretmen: Yani ona ne vermeye devam etmemi istiyorsunuz? 450. Şimdiye kadar ne verdik?

Araştırmacı: Doğru. Devam edin. Sıradaki sözcük "Beyaz."

Öğretmen: (Çılgınca bir hızla): "Beyaz-bulut, at, kaya, ev." Yanıtla, lütfen. Yanıt "At." Dört yüzelli volt. (ZUMMM!) Bir sonraki sözcük "Çanta-boya, müzik, palyaço, kız." Yanıt "Boya" dört yüzelli volt (ZUMMM!) Sıradaki sözcük "Kısa- tümce, film..."

Araştırmacı: Özür dilerim, öğretmen. Deneyi burada kesmek zorundayız.

(Bütün bunları aynalı odadan gözlemekte olan Milgram, film makinasının sağından içeri girer.)

Milgram: Size bir kaç soru sormak istiyorum. (Yavaş yavaş ve sabırla öğretmene şokun ve çılgınlıkların gerçek olmadığını anlatarak onun deneyin havasından çıkmasını sağlar.)

Öğretmen: Yani, şok verildiği falan yok muydu? Gerçekten mi? Bunu duyduğuma sevindim işte. Canım sıkılmaya başlamıştı. Bırakıp çıkmak üzereydim.

(Son olarak, öğretmenin kuşuklarını tümüyle giderebilmek için, zararsız, arkadaş canlısı, çocuksu görünümlü, Bay Wallace paltolu ve kiravatlı olarak içeri girer. Coşkuyla içerdekileri selamlar. Dostça barışlılar ve deney sona erer.)

Deneklerden 450 volt düğmesine basmaları üç kezden fazla istenmedi. Bu noktaya gelindiğinde, artık sonuna kadar gidecekleri, zaten, açıkca görülmekteydi. Milgram "En son düğmeye (450 volt) beş düğme (75 volt) yaklaşanlardan hiçbiri karşı çıkıp deneyi bırakmadı. Bu noktaya gelene kadar denek içindeki çatışmayı çözerek, daha sonraki düğmelere de basmaya karar veriyordu." demektedir.

Niçin bu kadar çok sayıda insan içlerindeki çatışmayı uyma ya da boyun eğme doğrultusunda çözüyorlardı?

Milgram'ın kuramı, insanların buz ve su kadar birbirinden farklı, iki biçimde davrandıklarını varsayar. Kuramda Freud temel alınmaz, seks ya da tuvalet eğitime ilişkin duygusal rahatsızlıklara güvenilmez. Ona göre, olağan koşullarda, genellikle yaptıklarımız üzerinde denetimimiz olduğu ve bunu kesin olarak ilan ettiğimiz anlamına gelen bir özerklik durumu içinde davranırız. Ancak belirli koşullar altında, Milgram'ın aracılık (agency) dediği ruhsal bir çerçevede tepkide bulunuruz (agency: agent'tan gelme isim... bir başkası yerine o bir başkasından alınan yetke ile davranan; yerine geçen, yardımcı. Webster's Collegiate Dictionary). Aracılık çerçevesi, Milgram'a göre ruhsal bir eğilimden başka birşey değildir.

"Bunda iyi ya da kötü hiç birşey yoktur. Başka insanlarla birlikte yaşamının doğal bir sonucudur... bir aracılık çerçevesinin bir kişinin gerçek bir dönüşümü olduğunu düşünürüm. Bazı durumlarda kişi, tıpkı belli ısı koşulları altında suyun buza dönüşebildiği gibi, çok farklı kişilik özellikleri gösteriyorsa benim aracılık dediğim bir kafa yapısı içine girebilir... Önemli olan kendinizi başka birinin arzularının yerine getirilmesinde aracı olarak görmenizdir. Kendinizi kendi adınıza davranıyor görmezsiniz. Gerçek bir dönüşüm, kişisel özelliklerde gerçek bir değişme söz konusudur" demektedir Milgram.

Böyle bir değişim, yönetici durumda bir yetkenin denetiminde görününen bir ortam içinde bulunmamızı gerektirir. Ancak, bu durum içinde yetke buyruklarının ilgili bir amaca değgin olmasına dikkat etmek zorundadır, yoksa yetkenin gücü sınırsız değildir.

Fakat koşullar, insanlara alışılmamış şeyler yaptıracak biçimde düzenlenebilir ve düzenlenegelmiştir. Bu yalnızca Milgram'ın laboratuvarına özgü bir olgu değildir. Milgram'a göre, ortamın önemi, davranışların içinde oluştukları koşullardan soyut olarak bir anlam taşımamalarından gelir.

"Anlam her zaman ortamı tanımlamanıza bağlıdır." Birini öldürmek gibi bir davranış düşünün. Kötü görünmektedir." Fakat hemen arkasından bu "birinin" yüz çocuğu öldürmek üzere olduğunu ve onu durdurabilmenin tek yolunun onu öldürmek olduğunu söylediğimizi düşünün. Bu seferde iyi görünmektedir.

"Ya da kendi yaşamınızı sona erdirmeyi ele alın. Çok kötü gibi görünüyor. Buna karşın, İkinci Dünya Savaşında pek çok kişi kendi yaşamınıza son vermenin iyi bir şey olduğunu düşünmüştü. Ortam buna uygundu. Kabarcıklar saçan bardağınızdan Saki'nizi (bir Japon içkisi) yudumlayıp bir haiku (Japon şiiri söylerdiniz. Ölümüm bir kristalin paramparça oluşu gibi temiz ve çabuk olsun derdiniz. Ve ölüm uçağınızı bir uçak gemisinin bacasından içeri çakmak yapılacak çok soylu bir şeymiş gibi görünürdü size. Fakat önemli olan, bir ölüm uçağı pilotunun ne yapıyor olduğuna ilişkin tanımın ilgili bir yetkece belirlenmiş olmasıydı. İşte, bir kez aracılık çerçevesi içine girdikten sonra yetkenin durumu belirleyip tanımlamasına izin verirsiniz. Davranışınızın anlamı değiştirilmiştir."

Bu nedenle, Milgram'ın laboratuvar araştırmalarındaki deneklerin pek çoğu için, Bay Wallace'a o acı veren şokları uygulama davranışı, hoş olmamasına karşın, gerekliydi. Üstelik bu işi bir başkası adına ve bilim için yapıyorlardı. Kuşkusuz, bütün bunlar, içine düştükleri çatışmadan tümüyle kurtulmalarına yetmiyordu. Pek çok kişi çatışmalarını görevlerine çılgınca sarılarak ve yetkeye uyararak çözmeye çalıştı. Fakat, bazıları, karşı çıktılar. Milgram insanların aracılık durumundan çıkabilmelerine nelerin etmen olduğunu gör-

mek için deney koşullarını değiştirmeyi denedi. İzlenimlerini şöyle yazmaktadır.

"Deney odasında gözlenen biçimleriyle, sonuç rahatsız edici idi. Yurttaşlarını kötü niyetli yetkeye karşı, yabanlık ve insanlık dışı işlemlerden yalıtma insan doğasına, ya da, daha belirgin olarak, demokratik Amerikan toplumunun ürettiği özyapı çeşidine güvenilmemesi olasılığını arttırıyordu. İnsanların küçümsenemeyecek bir bölümü söyleneni, içeriğine bakmaksızın yerine getiriyorlardı. Buyruğun, ilgili bir yetkeden geldiğini algıladıkları sürece, herhangi bir vicdan sınırlaması söz konusu olmaksızın, yürürlüğe konduğu görülmüyordu. Eğer, bu çalışmada, 'herhangi' bir araştırmacı, yetişkinlere, elli yaşındaki bir adama, tüm itirazlarına karşın, işkence etmelerini, başarılı olarak, buyurabilir ve buna zorlayabilirse, çok daha büyük yetki ve saygınlığa sahip olan devletin, yetkisi altındakilere neler yaptırabileceği düşüncesi insanı şaşırtabilir."

Bunlar güzel, fakat, Milgram'ın yaptığı çalışmalara tam anlamını vermeye yetmeyen sözlerdir. Bazı soruları hâlâ yanıtsız bırakmaktadır bu açıklama.

İlk soru şudur: İnsanların böylesine uysallığı karşısında gerçekten şaşırmalı ve tetikte mi olmalıyız. Hepsi uymayı reddetselerdi daha ürkütücü olmayacak mıydı? İlgili yönetici yetkeye uyma olmaksızın, uygar bir toplum düşünülemezdi. Uygar bir toplum olmaksızın, 17. Yüzyılda Thomas Hobbes'un dediği gibi "herkesin herkese karşı olduğu" savaş koşulları geçerli olacaktı ve yaşam "yalnızlık içinde, yoksul, kötü, yabancıl ve kısa" olacaktı.

Yakın geçmişte Milgram bir üniversitede verdiği derslerden birinin ortasında, sınıfın gerilerinde, mini etekli bazı kız öğrenciler fısıldaşıp kıkırdamaya başlayınca onlara kesmelerini söyler. Kendisi orada, o anda ilgili yetke olduğu için kızlar buyruğa uydular, sınıf-takilerin çoğuna göre uymaları iyi de oldu.

Kuşkusuz, bu bir çatışma durumu değildi. Kızların yetişmelerinde hiçbir şey fısıldaşma ve kıkırdaşmayı onlar için bir vicdan sorunu yapmamıştı. Gerçek bir çatışma durumunda ise boyun eğmenin çok daha önemli olduğu ileri sürülebilir. Örneğin bir savaşı ele ala-

lim. Savaşı, doğrudan ya da dolaylı katılan herkesin -cephedeki askerden Kansas'ın Concertina dikenli tel fabrikasında işçilere kahve satan insanlara kadar- her tepki ya da davranışlarından önce durup vicdanlarına danıştıkları bir durumu gerçekten ister miydık? Böyle bir şey, pek çok sayıda insandan çok ağır bir ruhsal gerilim altına girmelerini istemek anlamına gelirdi. Uygur bir düzenin değeri, kişiye ödevini yapma, ilgisini çekenı ya da o anda çıkarına olanı yapma ve rahatsız edici olanı başkalarına bırakabilme özerkliği vermesinden gelir. Kullandığı U-2 casus uçağı düşürüldükten sonra, Sovyet mahkemesinde yargılanırken, yargıç Gary Powers'a uçuşunun bir savaş açabilmesi olasılığı hakkında hiç düşünüp düşünmediğini sordu. Powers, Hobbes açıklığıyla "Onu beni gönderenlerin düşünmesi gerekirdi. Benim görevim buyrukları yerine getirmektir. Bu tür kararları vermenin benim sorumluluğum olduğunu sanmıyorum." yanıtını vermişti.

Onun sorumluluğı değildi. Ve herkes karmaşık olaylar zincirine kendi küçücük katkılarının kaçınılmaz sonuçları için, sorumluluk duysaydı, büyük bir olasılıkla toplumsal düzen diye bir şey olmaya-caktı. Araştırmalarının ahlaksal ve toplumsal vurgularının tümüyle farkında, Milgram insanların davranışlarının sorumluluğunu, taşımaları gerektiğine inanır. Deneyi bir başkası yapsaydı ve kendisi deneyde bir denek olmuş olsaydı, Milgram, büyük bir olasılıkla buyruklara karşı çıkan azınlık içinde yerini almış olacağını söylemektedir.

Şu sözleriyle de bu sorunun bu kadar kolay olmadığını kabul etmektedir. "Soruna kesin bir çözüm yoktur, kesin olarak yetkeye boyun eğmeyeceğinizi söyleyivermek kişisel çatışmanızı çözebilir, fakat toplum için uzun sürede, daha ciddi olabilecek sorunlara yol açacaktır. Ancak, hiç kuşum yok ki, bu durumda (laboratuarda) yapılacak en uygun şey gene de karşı çıkmaktır. Verilebilecek en akla yakın değer yargısı budur."

Eğer, yaşamınızı tüm sorunları, daha sorulmadan yanıtlamayı amaçlayan bir ana ilkeye dayalı ahlâksal bir dizgeye (sisteme) göre sürdürmede ısrar ederseniz ilgili yönetici yetkeye uyma gereksini-

mi ile vicdanınızın sesini dinleme gereksinimi arasındaki çatışma en keskin biçimini alacaktır. Ahlâksal anailke uyma davranışını açıklayamaz. Milgram bir ortam ahlâkçısı olarak karşımıza çıkmaktadır, ancak ortam ya da durum ahlâkı çıkış yolu değildir: Çatışmayı içinde duyduğunuz zaman, şöyle bir durumu gözden geçirirsiniz ve yarışan kötüler arasından birini seçersiniz. Bir sayılıya dayanarak boyun eğmeyi yeğleyebilirsiniz, fakat gerektiğinde, vicdanınıza çok ters düştüğü zaman, başkaldırma olasılığını da saklı tutarsınız. Amerika'da askere alınmaya karşı direnen pek çok kişinin felsefesidir bu. İkinci Dünya Savaşında olsaydı döğüşmeye pek diyecekleri yoktur. Ama Vietnam farklıdır, hem de çok farklı.

Durum ya da "koşullar" ahlâkçısı için yaşam güç olabilir. Çünkü toplumsal sistem çoğunluk, böylesine Tanrı-Vergisi, bir uyum gözetten bir yapı gerektirirken o dünyayı olduğu gibi görmüyor. Eğer, ahlâksal ana ilkeniz savaşa tümüyle karşı bir buyruk içeriyorsa dürist bir asi sayılabilirsiniz. Ancak yalnızca, söz konusu, savaşa karşıysanız böyle bir üne değer görülmeyebilirsiniz.

Milgram'ın da benzer sorunları vardır. O deney odası ortamında Bay Wallace'a şok vermeyeceğine inanmaktadır. Ama, meslek sel eleştiricileri kendisinin, gerçek yaşamda benzerlerini yapageldiğini anımsatmaktadırlar ona. Gerçekten, bilgiye olan düşkünlüğüne bencilce boyun eğerek, hiçbir şeyden habersiz deneği büyük bir duygusal gerilim ve baskı altına sokan kendisidir. Bu konuyu onunla tartışmak isterseniz, yanıtı hazırdır. Sabırla, denekle (öğretmen) elektrik sandalyesindeki adam (öğrenci) arasında çok önemli bir fark olduğunu anlatır. Öğrenci zavallı ve kimsesizdir, denekse iste diği zaman deneyi bırakmakta serbesttir.

Bu açıklamasına geleceğini sezdiği itirazı bekler. Yanıtı gene hazırdır:

"Bazı insanların psikolojik olarak kendilerini içinde buldukları koşulların bağıntılarından kurtarmada yetersiz kaldıklarını söylediğimize göre benim görüşümün felsefesal bir sav olduğu düşüncesi oldukça doğrudur. Fakat böyle olması, koşulların etkisiyle, boyun eğenleri ahlâksal sorumluluktan kurtaramaz."

Milgram'ın durumu ile deneklerin durumları arasında gerçekten ince bir koşutluk vardır. Kendisini savunurken "Gerginlik sorunu beklenmiyordu" diyen Milgram, gene de deneyi sürdürmüştür. Denekler de öğrenciden gelen protestoları beklemiyorlardı, ama onlar da şok vermeye devam ettiler.

"Bir yargıya varmak, deney koşullarının deneklere psikolojik bir zarar verip vermediğini, kendi kendime sormak zorundaydım. Yargım, vermediği doğrultusunda idi. Aşırı durumlarda bile kalıcı psikolojik bir zararın söz konusu olabileceğini sanmıyordum" diyor Stanley Milgram.

Araştırmacının durmadan yinelediği "Şoklar acı verici olabilir, fakat tehlikeli değil." sözlerini anımsadınız mı?

Deney dizilerini tamamladıktan sonra, Milgram, deneklerine bulgulara ilişkin bir raporla, deneye ilişkin izlenimlerini soran bir anket gönderdi. Yüzde 83,7'si deneye katıldıkları için memnundular, yalnızca yüzde 1.3'ü pişmandı ve yüzde 15'i kararsızdı. Ancak, deneyleri hemen izleyen günlerde de pişman olanların oranı yüzde 1.3 mü idi? Milgram bundan emin olamazdı. Kurt Vonnegut Jr. 1996'da Mother Night'a yazdığı önsözde biraz da, parmakları şok düğmelerindeki insanlar, siz, ben ve belki de Milgram için bir şeyler söyler: "Eğer Almanya'da doğmuş olsaydım, sanırım Yahudi, Çingene ve Polonyalı kanına susamış, etrafta kar yığınlarından fırlayan ölü çizimleri bırakan, kendimi üstün ırkımın tatlı üstünleri ile ısıtan bir Nazi olacaktım." Ve devam eder.

Tıpkı böyle. Deneylerin yapıldığı o günlerde, New Haven'de Milgram, sık sık, tek yönlü aynadan gözlediği insanlara rastlıyordu. New Haven'da günlük işlerine giden o insanları görmek ve buyrulduğunda Bay Wallace'lara neler yapabileceklerini bilmek, Milgramda, alışık olmadığı bir duygu uyandırıyor. Bu sonuçları okuduktan ve üzerinde düşündükten sonra, o alışılmamış duygu sizde de uyanabilir. Tek yönlü aynaya gereksiniminiz yok. Hergün kullandığınız aynaya bir göz atmak aynı işi görebilir.

TUTUKEVİ*

"Bir Deney"

*Philip Zimbardo -
Craig Haney -
W. Kurtis Banks*

Kaliforniya'nın Palo Alto kasabasında bir yaz sabahının sessizliği, üniversite öğrencilerini toplu yakalama amacıyla kenti tarayan polis arabalarından birinin acı sireniyle yırtıldı. Her sanık ağır bir suçla suçlanarak anayasal hakları konusunda uyarıldı, kolları ve bacakları ayrılmış bir biçimde polis arabasına yaslandırıldı, kelepçelendi ve tutuklanmak üzere polis arabasına atılarak karakola götürüldü.

Parmak izi alındıktan ve merkezi bilgi dosyasına konulmak üzere kimlik formları hazırlanıp doldurulduktan sonra, her tutuklu, kendini böyle bir belânın içinde bulması için ne yapmış olabileceğini düşünmek üzere bir tutuk odasında yalnız başına bırakıldı. Bir süre sonra, gözleri bağlanarak "Stanford İli Tutukevine" götürüldü. Burada bir tutuklu olmanın süreci başladı. Çınlıçplak soyuldu, inceden inceye arandı, bite pireye karşı ilaçlandı ve kendisine bir üniforma, yatak, sabun, havlu verildi.

(*) Philip Zimbardo, Craig Haney, W. Kurtis Banks. A. Prirandellian Prison. The New York Times Magazinc 8 Nisan 1973, Bu yazının izleyen kaynaktaki kısaltılmış formu *Edward Krupat Psychology is Social: Readings and Conversations in Social psychology*. Glenview, Illinois: Scott, Foresman and Company, 1975, s. 246-253.

Koğuş yöneticisi "Hoş geldin" demekte gecikmedi:

Belki biliyorsun, ben senin koğuş yöneticim. Öyle görülüyor ki, şu ya da bu nedenle, gerçek dünyada işlev yapma yeteneğinden yoksunsun, her nedense bu büyük ülkenin iyi bir yurttaşı olmak sorumluluğunu taşımıyorsun. Biz, bu tutukevinin görevlileri ve senin doğru yola getirilmenden sorumlu kişiler, sana bu ülkenin bir yurttaşı olarak sorumluluklarının neler olduğunu öğrenmen için yardım edeceğiz. İşte kurallar. En kısa zamanda her hücre kapısına kuralların bir listesi asılacaktır. Bunları bilmeni ve sorulduğunda, numaralarıyla birlikte ezberden okuyabilmeni bekliyoruz. Eğer, bütün bu kurallara uyar, suya sabuna dokunmaz, işlediğin suçlar için pişmanlık duyar ve buna uygun bir tutum gösterirsen çok iyi geçiniriz.

Bunu tutukevinin 16 kuralının okunması izledi.

Kural 1: Tutuklular dinlenme aralarında, ışıklar söndükten sonra, yemeklerde ve tutukevi avlusunun dışında oldukları her zaman sessiz olmak zorundadırlar. **Kural 2:** Tutuklular yemeklerini yalnız olarak ve yalnızca yemek zamanlarında yemek zorundadırlar. **Kural 3:** Tutuklular duvarlara, tavanlara, pencerelere, kapılara ve diğer tutukevi eşyalarına zarar veremez, bunları kırıp dökemez ... **Kural 7:** Tutuklular birbirlerine kimlik numaraları ile hitabetmek zorundadırlar... **Kural 8:** Tutuklular gardiyanlara "bay ıslah görevlisi" biçiminde hitabetmek zorundadırlar ... Kural 16: Yukarıdaki kurallardan herhangi birine uymama durumu ceza ile sonuçlanabilir.

Akşamın ilerlemiş saatlerinde bu "taze suçlular", çıplak hücrelerinin kanepelerinde, çılgın bir sessizlik içinde oturmuş yaşamlarını böylesine bir kesinlikle değiştiren olaylardan bir anlam çıkarmaya çalışıyorlardı.

Yakalama ve sonrası işlemlerin alışılmış polis timlerince yapılmış olmasına karşın açıklanması güç, içinde bulunulan duruma uymayan belirtiler vardı. Çünkü, içinde bulundukları durumda bu insanlar, sosyal psikologlarca tutukluluğun gönüllü denekler üzerindeki etkisini araştırmak amacı ile yaratılmış, garip ve deneysel bir tutukevinin birer parçasıydılar. İki hafta süreli deneysel tutukevi yaşamını planlarken bir yandan "tutuklular" adı verilen insanları özgürlüklerini, yurttaşlık haklarını, bağımsızlıklarını, ve özel yaşamlarını yitirdikleri, diğer yandan da "gardiyanlar" adı verilen diğerlerinin, kendilerine bağımlı kişilerin yönetim ve denetim sorumluluğunu yüklenerek toplumsal güç kazandıkları süreci daha iyi anlamayı amaçlamıştık.

Bu araştırmayı niçin gerçek bir tutuevinde yapmadık? İlk olarak gerçek tutukevi sistemleri sır küplerine benzerler, yansız gözlemlere kapalıdırlar, bu nedenle de, halihazırda tutukevi yönetiminin bir parçası olmayan herhangi biri tarafından çözümlenmeye olanak vermezler. İkinci olarak, gerçek bir tutukevinde her bireyin tutukevine getirdikleri ile tutukevinin onda yarattığı değişiklikleri birbirinden ayırmak olanaksızdır.

Oluşturduğumuz tutukevini klinik görüşmeler ve kişilik testlerinden elde edilen veriler temelinde "normal-ortalama" sayılabilecek benzeşik (homojen) bir grup insanla nüfuslandırdık. Deneklerimiz (10 tutuklu ve 11 gardiyan) kent ve üniversite gazetelerine verilen ilanlarla bulunan 75'den fazla gönüllü arasından seçildi. Gönüllüler, çoğunlukla, yaz mevsiminde her nasılsa Stanford yöresinde bulunan ve tutukevi yaşamını konu olan bir çalışmaya katılarak günde 15 dolar kazanmak isteyen Amerikanın her yerinden ve Kanada'dan üniversite öğrencileri idi. Bunlar arasından yalnızca, duygusal bakımdan rahat, fiziksel açıdan sağlıklı, olgun ve yasalara uyan yurttaşlar olarak görülenleri seçtik.

Bu ortalama, orta-sınıf, beyaz üniversite çağında erkekler (ek olarak bir doğu Asyalı öğrenci) örneklemini bir ölçüte dayalı olmaksızın, yazı-tura atılarak ikiye ayırdı. Gene yazı-tura atılarak yarısı gardiyan diğer yarısı da tutuklu rolü oynamak üzere görevlendiril-

di. Deneyin başında gardiyanlarla tutuklular arasında ölçülebilir hiçbir ayrılık yoktu. İşin başında, tutuklular olarak, özel yaşamlarının ve diğer yurttaşlık haklarının çiğnenerek kötü işlemlerle karşılaşabilecekleri konusunda uyarılmalarına karşın, her deneğin, iki hafta süreli deney boyunca tutukevinin getireceklerine kendi dayanma gücüne ilişkin güveni tamdı. Her denek, hiç çekinmeden, deneye kendi isteğiyle katıldığının kanıtı olarak yazılı bir belgenin altına imzasını atmayı kabul etti.

Tutukevi Stanford Üniversitesi Psikoloji binasının bodrum katında oluşturuldu; yaz okulu döneminin sonunda terkedildi. Uzun bir koridor her iki ucundan bölünerek tutukevi "avlusuna" dönüştürüldü. Bu koridora açılan üç küçük laboratuvar odası, parmaklıklı kapılar takılarak ve mobilyaları, oda başına üçer tane olmak üzere kanepele değiştirilerek hücrelere çevrildi. Bitişik diğer odalar gardiyan odaları, görüşme-test odaları, koğuş ve tutukevi yöneticilerinin (sırasıyla David Jaffer ve Zimbardo) odaları, yatak odaları olarak yeniden döşendi. Gizli bir video film makinası gardiyan ve tutukluların konuşma, etkinlik ve davranışlarının büyük bir bölümünü kaydetmekteydi. Fizik çevre, "deliğe" (karanlık çok küçük bir odacık) konuldukları dönemlerin dışında, tutukluların görevlilerce gözetlenmesine elverişli bir biçimde ayarlanmıştı.

Bizim bu yapma tutukevimiz, belli bakımlardan, tutukluluğun yarattığı psikolojik durumun bir benzerini yaratma girişimini simgelemekteydi. Deneyimizi, Carlo Prescott (hapis yatmış danışmanımız), eski tutukluları izleme görevlileri ve ıslah görevlileri ile yüzlerce saat süren görüşmelerden ve tutukevleri ile toplama kamplarına ilişkin tüm yayınları gözden geçirdikten sonra geliştirilen tutukevi ortamının derinlemesine bir çözümü üzerine kurduk.

"Gerçek" tutuklular, genellikle, güçsüzlük, bağımlılık, engellenmişlik, çaresizlik, bilinmezlik, aşağılanmışlık ve cinsel zayıflık duygularından, keyfi denetimden yakınır. Yalnızca kısa bir süre için bir deneye katıldıklarının bilincindeki gönüllü deneklere böylesine güçlü psikolojik duygular yaratmak hem yarar, hem de insancıl açıdan olanaksızdı. Gerçek tutukevlerinde sık rastlanan ırk ayırım-

cı davranışlar, fizik şiddet eylemleri, süresiz tutukluluk ve eş-cinsel-liği özendirici koşullar tutukevimizin amaçları dışındaydı. Fakat, tutukevi deneyiminin çok temel görünen öğelerini yaratmaya çalıştık.

Tutukevine gelmezden önceki bireysellik ve kimlik duygularını güçsüzleştirerek, her tutukluda bir bilinmezlik-tanınmazlık duygusu geliştirmeyi denedik. Tutuklulara tek tip önlükler ve naylon kepler giydirildi; birbirlerini kimlik numaraları ile çağırmak zorundaydılar; kendilerine özgü dış görünümelerini veren giysi ve benzeri eşyalarından arındırılarak çıplak tutukevi hücrelerine yerleştirildiler. Bütün bunlar onların birbirlerine benzer görünmelerini ve diğer gözlemcilerle bir sürü görünümü vermelerini sağladı. Elbiseye benzeyen önlükler, iç çamaşırsız yalnız başlarına giyildi, bu durum, tutukluların fiziksel davranış ve etkinliklerini kısıtlayarak, onları erkekten çok kadınsı davranışa zorladı. Mektup yazmak, sigara içmek hatta tuvalete gitmek gibi basit günlük etkinlikler için bile gardiyanlardan izin alınmak zorunda idi; bu durum tutuklularda çocuksu bir bağımlılık geliştirdi. Temiz ve düzenli olmalarına karşın, bulundukları bölümler çok küçük, çıplak ve her türlü estetik düzenlemeden uzaktı. Pencerelemin yokluğu hava dolaşımını olanaksız kılıyor ve yıkanmamış tutuklu bedenlerinden sürekli kötü kokular yayılıyordu. Akşamları saat 10'da herkes hücrelerine çekildikten ve kapılar kilitlendikten sonra tuvalete gitmek yasaktı; böylece rahatlamak zorunda olan tutuklular, bu sorunu gardiyanların kendilerine verdikleri kovalarla çözmek durumundaydılar. Bazen gardiyanlar bu kovaların hemen temizlenmesine izin vermiyor, bu da tutukevinin kokmasına neden oluyordu.

Bütün bunların ötesinde, "gerçek" tutukevleri insanın zaman kavramı ile oynama düzenekleridirler. Bizim penceresiz tutukevimizde de tutuklular, çoğu kez, gecede mi yoksa gündüzde mi olduklarını bilemiyorlardı. Uyuduktan birkaç saat sonra "yoklama" düdüğü'nün kötü çığılı ile uyandırılıyorlardı. Yoklamanın görünürdeki amacı, herkesin tutukevi kurallarını ve birbirlerinin kimlik numaralarını bilip bilmediğini sınamaktı. Fakat, daha önemlisi, yaptıkları üç nöbet değişiminden her birinde, en az bir kez yapılan, bu yok-

lamalar gardiyanlara tutuklularla ilişki kurmaları için düzenli bir olanak sağlamaktaydı. Yoklamaların başlangıçtaki 10 dakikalık süresi, deney boyunca, gardiyanlarca, kendiliğinden, sonsuzmuş izlenimi veren birkaç saate kadar uzatıldı. Tutuklularla bu karşılaşmaları sırasında yaptıkları işten sıkılan gardiyanlar, direnen tutuklularla alay ederek, keyfi kurallar uygulayarak, ve onlardan gelen her türlü karşı çıkışı açıkça abartarak kendilerini eğlendirmenin yollarını bulabiliyorlardı.

Gardiyanlar da "kişiliksizleştirilmişlerdi". Tek tip gri üniformalar giyiyor, kendileri ile gözle iletişimi olanaksız kılan gümüş yansıtıcı güneş gözlükleri takıyorlardı. Kendilerine verilen plâstik sopalar, düdükler, kelepçeler, hücre ve "giriş kapısı" anahtarları güçlerinin simgelerini oluşturuyordu. Gardiyanlarımız, nasıl gardiyan olunabileceği konusunda, bizden örgün bir eğitim almamış olmalarına karşın, genel olarak, rollerini açık bir kolaylıkla oynadılar. Kitle iletişim araçları onlara, zaten taklit edebilecekleri pek çok gardiyan modeli sunmuştu.

Tutukluların olduğu kadar, onların davranışları ile de ilgilendiğimiz için, gardiyanlara, tutukevi yönetimine bir takım yöntemleri bulup geliştirebilmelerine olanak verecek esneklikler sağlandı. Onlara, bu tutukevinde "disiplin ve düzeni" sağlamak zorunda oldukları, çıkabilecek herhangi bir sorunu çözmenin kendi sorumlulukları olduğu söylendi ve içine girmek üzere oldukları ortamın olası tehlikeleri konusunda uyarıldılar. Beklenenin aksine, gerçek tutukevi sistemlerinin çoğunda, toplumumuzun insanlarına sunabileceği bu karmaşık, ağır ve tehlikeli iş için "gerçek" gardiyanlara bundan daha fazla bir psikolojik hazırlık ya da yetiştirme olanağı verilmez. Yeni işlerine nasıl uyum sağlayacaklarını, çoğunlukla iş sırasındaki deneyim ve "güçlü olanın ayakta kaldığı" bir uyum döneminde "eski kabadayılarla" ilişkilerinden öğrenmeleri beklenir. San Quentin'deki ıslah görevlileri için hazırlanmış bir tanıtma el kitabına göre, "San Quentin'i tanımanın tek yolu deneyim ve zamandır. Bunu başarmak için bazılarının başkalarına göre daha fazla deneyim ve za-

mana gereksinimi vardır; bazıları ise o noktaya hiçbir zaman varamazlar."

Gardiyanınız olmayacaksa, bir tutuklu olamazsınız ve hiç kimse sizi ve tutukevinizi ciddiye almazsa bir tutukevi gardiyanı olamazsınız. Dolayısıyla, tutukevimizde giderek kokuşmuş bir ortak ilişkiler düzeni gelişmeye başladı. Gardiyanlar saldırganlaştıkça, tutuklular daha bir boyun eğər oldular; onların güç gösterileri tutuklularda koyunca bir bağımlılığa neden oldu; kendini abartmalar kendini aşağılamalarla, yetke (otorite) çaresizlikle karşılandı; gardiyanların beceri ve denetim anlayışlarının tutuklulardaki karşılığı bunalım ve umutsuzluktu. Davranış, mizaç ve algılardaki bu farklılıklar herkes için daha bir açıklık kazanırken, artık "bileğinin hakkı" ile gücünü kanıtlamış gardiyanların, açıkça güçsüz ve ikinci sınıf insan durumundaki tutukluları yönetme gereksinimleri, insanın insanı aşağılamasında bundan sonraki aşamalar için bir gerekçe durumuna geldi:

Gardiyan K: Denetleme sırasında 2 numaralı hücreye, henüz yapılmış yatağı dağıtmak için girdim, tutuklu onu az önce düzelttiğini, dağıtmama izin vermeyeceğini haykırarak beni kısıkvrak yakaladı. Boğazımı sıkıyordu, bu ara gülüyor olmasına karşın oldukça korktum... Elimdeki copla fırladım, (çok güçlü olmamakla birlikte) çenesine vurdum, ve elinden kurtulduğumda çok kızgındım. Hızır olmadığım bir anda bana saldırdığı için hüccresine geri gitmek ve onu bir güzel ıslatmak istedim.

Gardiyan M: Doğrusu, kendi davranışım beni şaşırttı... Onları birbirleri ile alay etmeye ve tuvaletleri çıplak elleri ile temizlemeye zorladım. Benim gözümde sığırdan farkları yoktu ve hep herhangi bir girişimde bulunabilirler kaygısı içinde, onları göz altında tutmak zorunda olduğumu düşündüm.

Gardiyan A: Dağınık giysileri ve hücreleri dolduran pis kokuları ile tutukluları görmekten bıkmıştım. Bizden aldıkları emirlerle birbirlerinin gırtlığına sarılışlarını seyrettim. İçinde bulundukları durumu bir denyaeo krag örmüyorlardı. Onlar için bu bir gerçektir ve kimliklerini koruma savaşı veriyorlardı.

İlk günün olaysız geçmesi yüzünden ikinci günün sabahı patlak veren ayaklanma bizi şaşırtmış ve tümüyle hazırlıksız yakalamıştı. Tutuklular naylon berelerini fırlatıp attılar, numaralarını söktüler ve yataklarını kapılara dayayarak kendilerini barikat arkasına aldılar. Ne yapmalıydık? Gardiyanlar kötü durumdaydı, çünkü tutuklular yüzlerine karşı küfür ederek onları kışkırtıyorlardı. Sabah nöbetçisi gardiyanlar geldiğinde, gece nöbetçisi olanlara çok kızmışlardı, çünkü onların tutuklulara fazla yumuşak ya da gevşek davrandıklarını kanınsındaydılar. Ayaklanmayla kendi başlarına uğraşmak zorundaydılar ve bu amaçla yaptıkları şeyler gerçekten ürküntü vericiydi.

Önce, yedeklerin göreve çağrılmasında ısrar ettiler. Evlerinde, herhangi bir olasılığa karşı telefon başında bekleyen iki gardiyan tutukevine geldi ve gece nöbetçisi gardiyanlar, sabah nöbetçilerine destek olmak üzere (ücretsiz) görevde kaldılar. Hepsi bir toplantı yaparak güce güçle karşılık vermeyi kararlaştırdılar. İnsan bedenini dondurucu bir karbondioksit püskürten yangın söndürücülerini ile tutukluları kapılardan geri çekilmeye zorladılar; kapıları kırarak her hücreye girdiler ve tutukluları çınlıçplak soydular, yatakları dışarı çıkardılar, koğuş liderlerini deliğe tıktılar, genel olarak bir ezme ve ürkütme uygulamasına giriştiler. Ayaklanmayı bastırdıktan sonra, gelecekte patlak verebilecek başka ayaklanmaları önlemek amacı ile "iyi huylu" tutuklular için ayrıcalıklı yeni bir hücre oluşturdular, sonra da hiçbir açıklama yapmaksızın sorun yaratanlardan bazılarını bu hücreye, iyi tutuklulardan bazılarını başka hücrelere koydular. Hücreleri değiştirilen iyi huylu tutukluların yeni hücre liderleri, ayaklanmaya katılmadıkları ve hatta "jurnalciler" bile olabilecekleri için, onlara güvenemiyorlardı. Bundan sonra tutuklular hiçbir zaman birlik içinde sisteme karşı gelemediler. Ayaklanma liderlerinden biri, daha sonra, şöyle diyordu:

Birlik olsaydık sanırım tutukevini ele geçirebilirdik. Fakat, ayaklanmanın başarısızlığa gittiğini görünce, boyun eğmeye karar verdim. Herkes aynı şeyi yaptı. Daha sonra da gerçekten gardiyanların denetimine girdik.

Bu olayın ardından, gardiyanlar keyfi güç gösterisi uygulamalarında yaratıcılıklarını gerçekten ortaya koymaya başladılar. Tutukluları uyduruk, anlamsız ve genellikle tutarsız kurallara uymaya zorladılar, giysi dolapları arasında kutuları ileri geri taşımak, battaniyelerinden diken ayıklatmak gibi amaçsız, ipe sapa gelmez işleri saatlerce yaptırıldılar (gardiyanlar bu biçimsiz işi yaptırabilmek için, daha önceden, battaniyeleri dikenli çalılar üzerinde sürüdüler). Yalnızca, emirle şarkı söylemek, gülmek ya da gülmemek yanında, tutuklular, ayrıca bazı yoklamalar sırasında birbirlerini herkesin içinde aşağılamaya ve birbirlerine küfür etmeye de zorlanıyorlardı. Durmaksızın numaraları söyletiliyor ve ara sıra, sırtlarında, bazen bir gardiyan, bazen de bir başka tutuklu olduğu halde, pek çok kez, elleri üzerinde yatıp kalkma alıştırmaları yapmak zorunda bırakılıyorlardı.

Giderek tutuklular kaderlerini kabullenmiş bir tutuma girdiler ve hatta gardiyanların kendilerine uygun gördükleri insanlık dışı işlemleri gerçekten haklı gösterecek biçimde davrandılar. Tutuklular arasında geçen, teybe kaydedilmiş özel konuşmaların, görüşmecilere gene tutuklularca aktarılanların çözümü, bunların tam yarısının diğer tutukluları destekleyici nitelikte olmadığını ortaya koydu. Dahası, tutukluların diğer tutuklu arkadaşlarını değerlendirme doğrultusunda söylediklerinin %85'i onları kötileyici nitelikte idi...

Otuzaltı saatten daha kısa bir süre içinde aşırı çöküntü, dağınık düşünme, denetimi güç ağırlamalar ve ani kızgınlık nöbetleri yüzünden 8612 numaralı tutukluyu serbest bırakmak zorunda kaldık. Bunu istemeye istemeye yaptık çünkü bizi "kandırmaya" çalıştığına inanmıştık deneysel bir tutukevinde gönüllü bir tutuklunun gerçekten böylesine rahatsız olup acı çekebileceğini düşünmek güçtü. Fakat bunu, ardışık üç gün içinde, her gün bir kişi olmak üzere, aynı bunalım belirtileri ile tepki gösteren üç başka tutuklu izledi, biz onları da deneyden çıkarmak zorunda kaldık. Bir başka tutuklu, ki bu beşincisiydi, (koşullu salıverme kurulunun salıverilme isteğini geri çevirmesi üzerine) bütün vücudunu kaplayan psikosomatik belirtiler yüzünden salıverildi. En yalın deyimi ile, bu insanlar tutukevi ya-

şamına yeterli bir uyum sağlayamamışlardı. Bu deneyimin sonuna kadar dayanabilenler, dayanamayıp erken salıverilenlerden yalnızca tek bir boyutta ayrılabilirlerdi ki, o da yetkeci (otoriter) kişilikti. Yetkeci kişiliği ölçmeyi amaçlayan psikolojik bir testten en yüksek puanı alan tutuklular yetkeye dayalı bu tutukevi ortamında en iyi işlev yapabilen kişilerdi. Tutuklular için daha başlangıçta bir gerçeğe dönüşüveren bu "yetkeye dayalı" ilişkiler ortamı, gardiyanlar için daha da bir gerçektir. Genellikle gardiyanlar tutuklulara hakaret ederler, tehdit ederler, fiziksel olarak saldırgandırılar, onları yola getirmek ya da yolda tutmak için (coplar ve yangın söndürücüleri gibi) araçlar kullandılar ve onlardan kişiliksizliği, tanınmazlığı vurgulayan aşağılayıcı biçimlerde söz ettiler: "Hey sen", ya da "Sen (bir küfür...), 5401, gel buraya. " ve benzerleri. Gardiyanlar giderek daha baskıcı oldular ve yetkilerini daha fazla kötüye kullandılar.

Tutukevindeki herkes ve herşey güç açısından tanımlanmaktaydı. Bir gardiyan için kurumun olanaklı kıldığı bu tür yetki kullanımından yararlanmamak "zayıflık", "beceriksizlik", "tutukluların adamı olma" ya da uygun gardiyan davranışı ölçütlerinden sapma anlamını taşıyordu. Erich From'un "bir başka canlıyı tam anlamı ile denetim altına alma arzusu" biçiminde sadizm tanımına uygun olarak, bu çalışma sırasında denek gardiyanların tümü tutuklulara karşı sadistçe davrandılar. Bir çoğu anılarında, önemli olayların rapor edildiği formlarda, ve deney sonu görüşmelerde bu yeni buldukları güçten ve kullandıkları denetimden aşırı zevk aldıklarını, araştırmanın sonunda herşeyin bitmesine gerçekten üzüldüklerini belirttiler.

Gardiyanlardan bazıları duruma aşırı tepki göstererek tutuklular için geliştirdikleri aşağılama yöntemleri ile büyük bir düşmanlık ve ezicilik örneği ortaya koydular. Fakat, diğerleri biraz daha insancıldılar; ama sıra tutuklulara küçük iyiliklerde bulundular, onları cezalandırmakta isteksizdiler, diğer gardiyanların eziyete başvurdıkları durumlardan kaçındılar...

Ancak iyi gardiyanların bu davranışları bile tutukluların iyiliği isleme düşüncesinden çok, sistem içinde herkes tarafından sevilme arzusu ile güdülenir görünmekteydi. Hiçbir gardiyan tutukluların

haklarını doğrudan koruma girişiminde bulunmadı, en acımasız arkadaşlarının emirlerini yumuşatma ya da önleme doğrultusunda işe karışmadı ya da bu tutukevine ayırtkanlığını veren insanlık dışı yaşamın niteliğine ilişkin hiçbir yakınmada bulunmadı.

Davranışlarında daha düşmanca olan gardiyanların en yıkıcı etkileri, kestirilmesi güç, amacı belirsiz bir takım önlemlerle keyfi bir ortam yaratmadaki başarılarında görülebilirdi. Tutuklular giderek edilgenleşmeye başladılar. Sordukları soruların ancak yarısına bir yanıt alabildiler, diğer yarısının karşılığı ise cezalandırılmak ve hakaret görmektir. Alacakları yanıtın hangisi olacağını kestirmek bile olanaksızdı. Kurallara uymaya başladıktan sonra direnmeyi, soru sormayı ve herhangi bir biçimde tepki göstermeyi hemen tümüyle bıraktılar. Fiziksel olarak kaçma olanağının bulunmadığı, tehdit edici bir ortamda kullanabilecekleri en tehlikesiz yöntemleri öğrendikçe her türden tepkilerinde genel bir azalma görüldü. Kendilerinden istenilenlerin dışında hiçbir şey yapmadılar. Yapma! isteme! işitme! duyma! böylece tutukevleri ve benzeri ortamlarda kendini belâdan korumuş olursun kuralına sıkı sıkıya uydular.

Kendi kendinize soruyorsunuz, aklı başında, eğitilmiş gönüllüler, eninde sonunda bitecek ayrıntılı bir oyunda, yalnızca birer oyuncu oldukları gerçeğini böylesine gözden kaçırabilirler miydi? Yalnız onların değil, ayrıca, bizim ve diğer aklıbaşında, duyarlı, ve sorumluluk sahibi başka yetişkinlerin de kaçırabildiklerini gösteren pek çok ipucu vardı.

Denetimi olanaksız bir ağılama nöbetinin izlediği bir sinir bunalımı geçiren 819 numaralı tutuklu, bir gardiyanın kendisi dışındaki tüm tutukluları sıraya dizerek hepsine birlikte "819 kötü bir tutukludur. 819'un tutukevi demirbaş eşyasına yaptıkları hepimizin cezalandırılmasını gerektirmektedir. Bu nedenle 819 kötü bir tutukludur." tümcelerini söylettirmesi üzerine, zamanından önce salıverilmek üzereydi. Psikoloji binasındaki odasından 819'un bu söylenenleri işitiyor olabileceği gerçeğini anladığımızda, dinleniyor olması gereken odasına koştuk ve onu göz yaşları içinde, diğerlerinin kendisini "kötü bir tutuklu" olarak gördükleri sürece, tutukevini bırakıp

gidemeyeceği gerekçesiyle tutukluların arasına geri dönme hazırlığı içinde bulduk. Kendisini bitkin ve hasta hissetmesine karşın, onlara "kötü" bir tutuklu olmadığını kanıtlamak zorundaydı. Onu, gerçek bir tutuklu olmadığına, diğerlerinin de yalnızca öğrenciler olduklarına, bunun tutukevi değil bir deney olduğuna ve görevlilerin araştırma psikologları olduklarına inandırmak zorunda kaldık. Koğuş yöneticisinden gelen bir tutanakta "Koğuş yöneticisi olarak görevlendirilmem gerektiğine inanmama karşın, hiç değilse bazı zamanlar, başkalarına karşı duyarlılık ve ilgimi bir radyoyu kapatırcasına kapatabilmede yaşadığım kolaylık beni ürküttü" deniliyordu.

Gardiyanlardan birinin işittiğini bildirdiği bir toplu kaçma planı söylentisine gösterdiğimiz aşırı tepkiyi düşünün bir kez. Olay şuydu: Daha önce sinirsel bir rahatsızlık nedeniyle salıverilen 8612 numaralı eski tutuklu yalnızca şaka yapıyordu, arkadaşlarından bir grubunu toplayacak ve hep birlikte, ziyaret saatlerinden sonra, tutukevine saldıracaklardı. Söylentilerin yayılma biçimleri üzerinde veri toplamamız gerekirken, kurumumuzun güvenliğini koruma planları yaptık. Kaçma planına ilişkin ayrıntılı bilgi almak amacıyla 8612'nin eski hüccresine bir ihbarcı koyduktan sonra, tutukevi müdürü tutuklularımızın eski kent tutukevine aktarılmasını istemek üzere Palo Alto Polis Karakoluna gitti. Müdürün pek duygusal yardım dileği en son dakikada, Palo Alto polis görevlisinin tutuklularımızla ilgili sigorta ve sorumluluk konularını ortaya atması üzerine, geri çevrildi. Bu ortak girişim aksaklığına kızan görevliler bir başka plan yaptılar. Tutukevi kapatıldı, tutuklular zincirlenmiş ve gözleri bağlı olarak uzaktaki bir depo odasına götürüldüler. Ayaklanma planını yapanlar saldırmak için geldiklerinde kendilerine deneyin sona erdiği ve kurtarılacak kimsenin kalmadığı söylenecekti. Onlar uzaklaştıktan sonra da, güvenlik önlemlerini iki katına çıkararak gelecekte olası başka herhangi bir kaçma girişimini etkisiz duruma getirecektik. Sözde bunalım geçirerek bizi kandırdığı için! bir yolunu bulup 8612'yi geri getirerek tekrar tutuklamayı bile düşündük. Söylenti, söylenti olarak kaldı ve biz tutukevimizi söküp; takmak için delice çalışarak, pek az veri toplayarak koskoca bir günü geçir-

dik. Ancak, bütün bunlara tepkimiz bir rahatlama ve mutluluk kadar, tükenmişlik ve engellenmişlik duyguları oldu...

Fakat, bu yeni gerçeğin ve iynin kötüye dönüşümünün beklenmedik gelişimi, en iyi anlatımını belki de gardiyanlardan birinin Gardiyan A'nın, anılarından alınan bölümlerde bulmaktadır:

Deneyin başlamasından önce: Saldırgan olmayan ve edilgen bir kişi olarak başka insanlara gardiyanlık edebileceğimi ya da kötü davranabileceğimi aklımdan bile gerçirmezdim.

Bir yönlendirme toplantısından sonra: Toplantıdan sonra üniformaların satın alınması bu deneyin oyunsu ortamını doğrulamaktadır. Pek çoğumuzun, araştırmacıların bizden beklediği "ciddiliği" gösterebileceğinden kuşkuluydum.

İlk Gün: Tutukluların benim dış görünüşümle alay edeceklerinden kuşku yoktu ve ilk temel yöntemimi geliştirdim- ya da söyledikleri hiç bir şeye gülümsememek, ya da herşeyin yalnızca bir oyun olduğu izlenimini verecek hiçbir şey yapmamak... Üç numaralı hücre önünde durdum, sesimi değişik tonlarda ayarlayarak bir tutukluya örneğin, 5486 ile konuşuyormuş rolü yaptım ve "Neye gülümsüyorsun?" dedim. "Hiçbir şeye bay ıslah görevlisi" diyerek tutuklunun yanıtını kendim verdim. Sonra ona "Sakın deneme" karşılığını verdim. (Bırakıp giderken kendi gözümde bir aptaldım.)

İkinci Gün: 5784 bir sigara istedi, onu duymazlıktan geldim, çünkü ben sigara içmem ve içeni de sevmem ... Bu arada 1037'ye karşı bir yakınlık duyduğum için onunla konuşmamaya karar verdim ... yoklamayı yaptıktan ve ışıkları söndürdükten sonra Gardiyan D ve ben evlerimize, kız arkadaşlarımızın yanına gitme ve onlara yapacaklarımız konusunda yüksek sesle konuştuk.

Üçüncü Gün (ilk ziyaretçi gecesi için hazırlık): Tutukluları, eğer görüşmelerini kısa kestirmek istemiyorlarsa, hiçbir yakınmada bu-

lunmamaları konusunda uyardıktan sonra, ziyaretçi ilk ana-baba çiftini içeri aldık. Görüşme salonundaki gardiyanlardan biri olarak kendimi göstermek için bir takım önlemler aldım, çünkü bu gerçekten sevdiğim türden bir kontrol gücü için elime geçen ilk fırsattı. Söylenenler ya da söylenmeyenler üzerinde denetimi tam herkesin gözüne çarpan bir kişilik, işte ben bunu çok severim. Ana baba ve tutuklular sıralarda oturlurlarken ben masanın sonuna oturdum ve bacak bacak üstüne atarak söylenenlerden yalanlamak istediklerimi işime geldiğince yalanladım. Bu, deneyin gerçekten hoşlandığım ilk bölümü idi... 817'nin itirazcı bir tutumu var ve yakından gözlenmeli.

Dördüncü Gün:... Danışma odasından ayrılmadan önce, bir tutukluya kelepçe taktığım ve gözlerini bağladığım için psikolog beni oldukça sert biçimde eleştirdi, ben de ona, biraz da ukalâca bir tavırla, bunun gerekli bir güvenlik önlemi, aynı zamanda da görevim olduğunu anımsattım.

Beşinci Gün: Bütün emirlere abartmalı (alaycı) tepki göstermeyi ısrarla sürdüren "koğuş çavuşuna" eziyet ediyordum. Hem hak ediyor olması, hem de onu sevmemem nedeniyle çavuşu, özel kötü işlemlere hedef olarak diğerlerinden ayırıyordum. Gerçek sorun akşam yemeğinde ortaya çıktı. Yeni tutuklu (416) sosisini yememekte ısrar etti... sosisleri zorla ve sürekli ellerinde tutturarak onu deliğe tıktık. Bir yetke (otorite) bunalımı ile karşı karşıyaydık; bu isyancı tutumun diğerleri üzerindeki güçlü denetimimizi sarsma olasılığı vardı. Tutuklu dayanışmasını kendi amacımız için kullanmaya karar verdik ve bu yeni tutukluya, yemeğini yemediği sürece diğerlerinin de ziyaretçileriyle görüşmelerine izin verilmeyeceğini söyledik... Kapatıldığı deliğin önünden gelip geçerek var gücümle kapısına vuruyordum... Diğerlerinin de rahatsız edilmesine ve başlarının belâya girmesine neden olduğu için bu tutukluya çok kızıyordum. Ona zorla yedirmeye karar verdim fakat yemiyordu. Yiyecekleri yüzüne gözüne buluşturdum. Bütün bunları yapanın ben ol-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

duğuma bir türlü inanamıyordum. Onu yemeye zorladığım için kendimden nefret ediyorum fakat, yemediği için de ondan nefret ediyordum.

Altıncı Gün: Deney sona erdi. Bir rahatlık duyuyorum fakat, bazı gardiyanların artık para kazanamayacakları için, bazılarının da çok sevdikleri bir işin sona ermesi yüzünden düş kırıklığına uğradıklarını görmek beni çok şaşırttı.

Artık yaptığımız bilimsel yöntemlerin gerekli kıldığı bir özenle, hipotezlerin sınanıp değerlendirildiği, bilimsel bir çalışma değildi. İçinde yaşadığımız anın güçlü duyguları, acıları, insanları kontrol etme gereksinimi, güç tırmanışı, çevremizde ve içimizde patlak veren diğer olay ve duygular arasında bocalayıp kalmıştık. Araştırmak istediğimiz gerçek değişkenlere yeteri kadar zaman kalmadı. Deneyi sona erdirmek zorundaydık. Böylece, iki haftalık bir süre için planlanan tutukevi deneyimiz yalnızca altı gün ve gecenin sonunda (gerçekten altı mıydı?) bitti.

Yalnızca herkesin bildiği bir gerçeği, bazı insanların sadistik, bazılarının güçsüz ve tutukevlerinin ise gül bahçeleri olmadığını kanıtlamak için çekilen, bunca sıkıntıya değer miydi? Eğer, kanıtladığımızın tümü bu ise, yukardaki sorunun yanıtı kesinlikle hayır olacaktır. İnanıyoruz ki, bu deneyden çıkarılabilecek bir çok önemli ipucu vardır. Burada bunlardan yalnızca birkaçına değinilebilir.

Bu çalışmanın olası toplumsal değeri normal, sağlıklı, eğitim görmüş genç insanların bir "tutukevi ortamının" kurumsal baskıları altında böylesine çarpıcı biçimde değişebilmeleri gerçeğinde yatmaktadır. Eğer böyle bir değişme, gerçek tutukevlerinde olası, aşırılıkların yokluğuna karşın, bu kadar kısa bir süre içinde oluşabiliyorsa ve söz konusu "Amerikan gençliğinin seçkin bir bölümünün" değişmesi, ise şu anda, o doğaya aykırı "toplumsal deneyde" bulunan gerçek gardiyan ve tutuklulara toplumun ne yapıyor olduğunu düşünmek bile, insanı, iliklerine kadar sarsabilir.

Deney boyunca gözlenen hasta ruhsal yapıyı deneklerin önceden getirdikleri kişilik ayrılıkları ile açıklamak inandırıcı olamaz çünkü, böyle bir açıklama olanağı, izlediğimiz denek seçimi süreçleri ve tesadüfi örneklem, tesadüfi dağıtım yöntemleri ile ortadan kaldırılmıştır. Deneklerin sağlıksız toplumsal ve kişisel tepkileri, en doğru bir biçimde, onların, bu tutukevinde "uygun" ama başka ortamlarda hastalıklı sayılacak türden davranışları destekleyen bir çevre ile etkileşimlerinin bir ürünü olarak algılanabilir. Eğer, benzer tepkileri gerçek bir tutukevinde gözlemiş olsaydık, bir yanda, tutukevi sisteminin eleştiricileri gardiyanlara "psikopat" etiketi yapıştırmada çabuk davranırken, öte yandan psikiyatristler, herhangi bir tutuklunun davranışını özyapı çatlaklarının ya da kişilik uyumsuzluklarının bir ürünü olarak açıklayabilirlerdi. Davranış bozukluklarının kaynağı belli bir kişinin ya da grubun içinde algılama yönündeki bu eğilim çevresel ya da ortamsal etkenleri gücünü yeterince değerlendirmemektedir...

Deneyimizin hemen ardından yaptığımız bilgi alışverişi oturumlarında güçlü duygularımızı açığa vurma, ahlâksal ve insancıl sorunları tartışma olanağı bulduk. Gelecekte bu ortamın "gerçek yaşamdaki" benzerlerine nasıl daha ahlâksal tepki gösterebileceğimizi düşündük.

Deneklerimizle anket ve kişisel görüşmelere ve grup olarak bir araya gelmelere dayalı, bir yıl süren, izleme çalışmaları, ruhsal rahatsızlıklarının geçici ve ortama özgü, fakat edinilen kişisel bilgilerin kalıcı olduğunu göstermiştir. Araştırmanın en rahatsız edici verisi, o bodrum katı tutukevinde olanlarla kendi yaşamımızdaki günlük deneyimler arasındaki, koşutluklarda saklı görünmektedir. Fiziksel olarak tutukevi kurumu, hepimizin günlük olarak yaratıp nüfuslandırarak sürdürdüğümüz psikolojik tutukevlerinin, daha belirsiz fakat çok daha yaygın, beton ve çelik bir benzerinden başka bir şey değildir.

KENTLERDE YAŞAMA DENEYİMİ

Stanley Milgram

New York, ilk geldiğimde bana bir karabasan gibi görünmüştü. Grand Central'da trenden iner inmez 42. Cadde'de iteleyip kakalayan bir kalabalığa yakalanmıştım. İnsanlar bana çarpıyor ve hiç özür dilemeksizin geçip gidiyorlardı; beni gerçekten ürküten şeyse iki kişinin bir taksi için birbirlerine girmelerini görmektir. Niçin bu kadar ivecendiler? Caddedeki sarhoşlara bile şöyle bir göz atmadan geçilip gidiliyordu. İnsanlar birbirlerine tümünden boş verir görünüyorlardı.

Bu sözler büyük bir kente ilişkin ortak bir tepkiyi simgeler, fakat öykünün bütününe anlatmaz. Çeşitlilikleri, olaylılıkları, seçim olanakları ve birçok kişinin yaşam ortamı olarak arzuları gergin bir havanın uyarıcılığı nedenleri ile kentlerin büyük bir çekiciliği olduğu açıktır. Yüz yüze gelmelerin önemli sayıldığı durumlar için kent eşi görülmemiş olasılıklara sahiptir. Bölgesel Planlama Derneği (**New York Times**'da 15 Haziran 1969) New York'un bir yöre-kenti (banliyösü) olan Nassau kasabasında, bir kişinin işyerinin ya ya da araba ile 10 dakikalık çevresi içinde 11.000 başka insanla karşılaşabileceğini hesaplamıştır. Orta büyüklükteki Newark ken-

(*) Stanley Milgram. *The Experience of Living in Cities*, Science, Vol 167, Mart 1970. s. 461-468 (Bu yazının izleyen kaynak-taki kısaltılmış formu: Edward Krupat. *Psychology is Social: Reading and Conversations in Social Psychology*. Glenview, Illinois: Scott, Foresman and Company, 1975. s. 325-336.

tinde aynı çevre içinde 20 binden fazla kişi ile karşılaşılabilir. Manhattan'ın orta kesiminde ise bu sayı 20.000'i bulabilir. Demek oluyor ki, büyük kentin içerdiği iletişim olasılıklarında **büyükliğe göre bir artış** vardır. Bu onun çekiciliğinin nedenlerinden ve gerçekte, işlevselliğinin gerçeklerinden biridir. Kent başka hiçbir toplumsal düzenlemenin izin vermediği seçenekleri kendinde saklar. Fakat, ilerde de değineceğimiz gibi, olumsuz yönleri de vardır. Karmaşık toplumlarda kentlerin kaçınılmaz olduğu gerçeği karşısında buralardaki yaşama deneyiminin anlaşılmasına psikolojinin katkıları neler olabilir, sorusunu sorabiliriz. İlgili kuramlar hangileridir? Deneysel araştırmalarla kentsel yaşamın psikolojik yönlerine ilişkin bilgimizi nasıl genişletebiliriz? Deneysel araştırma olanaklıysa, hangi doğrultularda ilerlemelidir? Kısaca, kentsel kuramı yapılandırırken araştırma için çerçeveler çizerken nereden başlamalıyız?

Gözlem kaçınılmaz başlangıç noktasıdır. Herhangi bir gözlemci Manhattan'ın orta kesim caddelerinde şunlara tanık olacaktır; (1) insan kalabalıkları, (2) yüksek nüfus yoğunluğu (3) nüfusun çeşitliliği. Bu üç etmenin kent yaşamına ilişkin herhangi bir toplumsal-psikolojik kuramın kökeninde yer alması gerekiyor çünkü bunlar büyük kent yaşamımızın tüm yönlerini koşullandıran etmenlerdir. Louise Wirth'in kuramsal değişkenlerinde eksik kalan ya da doyurucu olmayan bir şey vardır. Kalabalıklar yoğunluk ve çeşitlilik nüfusbilimsel (demografik) gerçeklerdir, fakat henüz psikolojik değişkenler değildirler. Bireyin dışındadırlar. Psikoloji bireyin deneyimlerini kentsel yaşamın nüfus-bilimsel (demografik) koşullarına bağlayan bir görüşe gereksinim duymaktadır. **Yüklülük** kavramı bir bağ sağlamaktadır. Sistem analizinden çıkarılan bu deyim çevreden gelen girdileri işlemede sistemin yetersizliği anlamını taşır. Sistem yetersizdir çünkü; girdiler işleyebileceğinin çok üstündedir, ya da artık girdiler o kadar hızlı gelmektedir ki, girdi B sunulduğunda girdi A işlenememektedir. Yüklülük söz konusu ise uyarlanmalar da söz konusu olacaktır. Sistem, özellikleri saptamak, seçimler yapmak zorundadır. B sırada bekletilirken A'ya öncelik verilebilir, ya da bir girdi tümüyle gözden çıkarılabilir. Yaşadığımız biçimiyle kent yaşa-

mı yüklülükle başa çıkma uğraşları ve sonuç olarak uyarlanmalardan oluşur. Yüklülük rol edimlerini, toplumsal kuralların evrimini, bilişsel işlevleri ve olanakların kullanılmasını etkileyerek günlük yaşamı bir çok düzeyde soysuzlaştırır (bozar, deforme eder).

Bu kavram kentsel yaşantıya ilişkin birçok kuramda örtülü biçimde de olsa vardır. George Simmel, her gün insan yığınları ile yüz yüze gelmek zorunda olan kentlilerin, kırsal kesimdeki denklelerinden, çok daha düşük sayıda insanla tanışıp dostluklar kurduklarına ve bu sınırlı sayıdaki tanıdıklarla bile ilişkilerin yüzeysel tuttuklarına, böylece ruhsal enerji savurganlığını önlemeye çalıştıklarına değinmektedir. Wirth (1983) kentlerde toplumsal ilişkilerin "yüzeysel, büyük ölçüde tanınmazlığa dayalı ve geçici" niteliğine özellikle işaret etmektedir.

Dolayısı ile yüklülüğe karşı gösterilen ilk uyumsal tepki, her girdiye daha az zaman ayırma biçiminde kendini gösterir. Yüklülük koşullarına uyarlanma doğrultusunda ikinci tepki, önceliği düşük girdileri görmezlikten gelmedir. Seçicilik ilkesi zaman ve enerji yatırımını yalnızca çok iyi tanımlanmış girdilere ayırmayı gerektirir (belli bir amaçla bir kalabalık arasında yürüyen kentli caddedeki sarhoş hastayı görmezlikten gelir). Girdisi kapasitenin çok üstünde bir sistemin gösterdiği üçüncü bir tepki, yükü etkileşimlerdeki taraflardan birine kaydırabilmek için, belli toplumsal etkileşimlerde, kuralları yeniden düzenlenmektir. Böylece, New York otobüs sürücüsü, önceleri yolculara para bozup, bu yüzden huzursuz olurken, şimdi bu sorumluluk yasalarla, gerekli bozuk parayı tam olarak yanında bulundurmamak zorunda bırakılan yolcuya kaymıştır. Yüklülüğe uyarlanma doğrultusunda başvurulacak dördüncü bir tepki çeşidi ise sisteme giristen önce giriş olanaklarını ortadan kaldırmak biçiminde ortaya çıkar; kentliler, telefonun iki de bir "zırlamasını" önlemek için, giderek artan sayılarda, rehberde olmayan numaralar kullanmakta, ve küçük fakat gittikçe büyüyen bir grup da çok sayıda kişinin kendilerine ulaşmasını engellemek için telefonu açık bırakmaktadır. Daha örtülü bir biçimde başkalarını iletişimi başlatmada isteksizleştiren, dostça olmayan bir tavır takınarak, bir kentli, girdilerin önü-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

nü keser. Dahası, birey ve çevresel girdiler arasına süzme araçları yerleştirilir (5000 kişilik bu yerleşim merkezinde isteyen herkes kısa bir sohbet için belediye başkanına uğrayabilir, büyük kentlerde ise örgütsel süzme araçları girdileri başka doğrultulara yöneltirler). Yüklülükle başa çıkmada kullanılan 5. tepki, girdilerin yeğinliğini gene süzme araçlarından yararlanarak, başkaları ile yalnızca güçsüz ve yüzeysel iletişim biçimlerine izin verecek ölçülere düşürmektir. En son olarak da önlem alınmaması durumunda, bireyi yutacak boyutlarda, yoğun girdileri emmeleri için uzmanlaşmış kurumlar yaratmaktır (başka türlü, New York'ta yaya kaldırımlarını sürekli dolduran bir dilenciler ordusuna dönüşebilecek 1 milyon kişinin parasal gereksinimleri ile ilgilenen sosyal hizmet kurumları vardır. Bütün çağdaş toplumların, özellikle de büyük kentin bir ayırtkanlığı olan, bireyle toplumsal çevre arasına kurumların yerleştirilmiş olmasının olumsuz yönleri vardır. Bu durum bireyi doğrudan toplumsal ilişki ve çevresindeki yaşamla bir bütünleşmişlik duygusundan yoksun bırakır. Kişiyi hem boğar hem de toplumsal çevresinden onu korur.

Özet olarak kentlinin çeşitli durumlarda gözlenen davranışı, yüklülüğe karşı bir dizi kendini uyarlama olgusunun sonucu belirler görünmektedir. Şimdi de kent ve kasaba arasındaki en önemli ayrılıklardan birini oluşturan yüklülüğe karşı geliştirilen tepkilerin, özgün birçok sonucu üzerinde duracağım.

Toplumsal Sorumluluk:

Bir kent toplumsal psikolojisi için temel ilgi noktası bireylerle ahlaksal ve toplumsal bağların, doğal olarak, kısıtlanmış olmasıdır. Bu durum, işleme kapasitesine oranla girdilerin çok fazla olmasının doğrudan ve beklenen bir sonucudur. Toplumsal bağların, kaynaşma ve dayanışmanın bu tür kısıtlanması başkalarının gereksinimleriyle ilgilenmeme, hatta büyük bir umutsuzluk içinde çırpınma durumunda olsalar bile başkalarına yardımı reddetmek, genel olarak insanlara iyilik yapmaktan kaçınmak, basit toplumsal inceliklere (otobüste bir bayana yer vermek, birine çarpıldığında "özür dilemek"

gibi) boş vermek ve benzeri biçimlerde ortaya çıkar. İşlenecek birimlerin toplam sayısı arttıkça ve işleme kapasitesi sınırlı bir aracı (makineyi) zorladıkça, herhangi bir davranış ya da etkileşimde, giderek daha fazla ayrıntı atlanmak zorundadır.

Fazla yüklü bir toplumsal çevreye **tam** bir uyum, bireyin, kendi kişisel gereksinimlerinin doyumu ile ilişkili görmediği insanların gereksinim, ilgi ve isteklerini tümüyle göz ardı etmesini, ayrıca, kimin arkadaş, kimin yabancı sayılacağını belirlemede, oldukça etkili, algısal bazı araçları geliştirmiş olmasını gerektirir. Arkadaşlara ve yabancılara gösterilen ilgideki farklılık, kasabalara oranla, kentlerde daha çarpıcı olmak zorundadır; kişinin, zamanını almaya hiç hakları olmayan, başka kişilerle ilgilenmek için harcadığı zaman ve gösterdiği istekliliğin kentlerde, kasabalara oranla daha az olma olasılığı vardır.

BUNALIM DURUMLARINDA TANI KONUMUNDAKİLERİN İŞE KARIŞMASI:

Kentlerde toplumsal sorumluluğun en çarpıcı aksaklıkları, Queens'deki Genovese cinayeti gibi, bunalım durumlarında göze çarpar. 1964 yılında, bir Nisan sabahı gece çalıştığı işinden evine dönen Catharine Genovese, uzunca sayılabilecek bir süre içinde, bir çok yerinden bıçaklanarak öldürülmüştü. Olayın geçtiği New York kentinin saygın semti sakinlerinden tam 38 kişi saldırının en azından bir bölümüne tanık olduklarını belirtmelerine karşın, kadın öldürülünceye kadar, ne yardıma koşan ne de bir polis çağıran olmuştur. The Nation adlı dergide Milgram ve Hollander olayı şöyle açıklamaktadırlar:

Kentte arkadaşlık ve tanışıklıklar temelde fiziksel yakınlığa dayalı olarak biçimlenmezler. Kentin değişik bölgelerinde pek çok yakın arkadaşı olan biri, yandaki dairede oturanın kim olduğunu bilmeyebilir. Bu bir kentlinin, genelde, bir köylüden daha az arkadaşı ol-

duğu, ya da gerektiğinde yardımına koşacak daha az kişi tanıdığı anlamına gelmez, ama dostlarının sürekli el altında olmadığı söylenebilir. Bayan Genovese fiziksel olarak çevresinde bulunanlardan anında yardım istemişti. Kent'in onu insanlarla dostça ilişkiler kurmaktan yoksun bıraktığına değgin hiçbir kanıt yoktur, ama yardıma koşabilecek arkadaşlarının, ölümünü getiren o acıklı sahneden kilometrelerce uzakta oldukları ise bir gerçektir. Dahası, yardım çığlıklarının belli bir kişiye yönelik değil de, genel olduğu da ortadadır. Fakat yalnızca, bireyler birşeyler yapabilirler. Olayda, yardım çığlıkları belli bir kişiye yönelik olmadığı için, hiç kimse özel bir sorumluluk duymamıştı. İşlenen suç ve toplumun tepki göstermedeki başarısızlığı bize gülünç gelebilir. O zamanlar, olayın geçtiği semt olan Kew Gardens sakinlerine de komşulardan hiç birinin bir polis bile çağırmayabileceği olasılığı pekala gülünç gelebilirdi. Tanıklardan herbirinin, bu pek doğal adımı, bir başkasının atmış olduğuna inanmış olması ortak bir duyarlık felcinin gelişmesine neden olmuş olabilir.

Latané ve Darley (1969) bir bunalım durumunda, seyircinin işe karışması olasılığını laboratuvar yöntemleri ile araştırdılar ve deneysel olarak şu ilkeyi saptadılar: Seyirci sayısının çokluğu ölçüsünde onlardan herhangi birinin bir bunalım durumunda işe karışması olasılığı azalmaktadır. New York'un City (Kent) Üniversitesinden Gaertner ve Bickman seyirci ya da tanıkların tanık oldukları olaya karışmaları ile ilgili çalışmalarına ırklararası yardımlaşmayı da kattılar. Böyle bir çalışmada, siyah ve beyaz kişiler, açıkça tanınabilir ak-sanlarla, tanımadıkları insanlara telefon ettiler, (yanlış numara çevirdiklerini söyleyerek) şehirlerarası bir yolda arabalarının bozulduğu ve telefon etmek için başka bozuk paralarının kalmadığına ilişkin inanılabilir öykü anlatarak, onlardan bir oto tamircisine telefon

etmelerini istediler. Araştırmacılar, beyazların yardım görme olasılıklarının siyahılardan daha yüksek olduğunu ortaya çıkardılar. Bu bulgu, etnik ya da ırksal dayanışmanın da yüklülükle başa çıkmada bir başka araç işlevi görebileceğine işaret etmektedir: Kentli yalnızca kendi etnik grubundan olanların seslerine kulak vererek yükünü azaltıp kent çeşitliliğini bir elekten geçirebilir; yüklülük "sempati alanı" daraltılarak başa çekilebilir duruma getirilir.

Kent yaşamının, toplumsal yapısına ilişkin, herhangi bir betiminde gerekli bir ilk adım, bu tür deneysel yöntemlerin, kent ve kasabalardaki gerçek durumlara uygulanmasıdır. Kuramcılar küçük bir kasabada Genovese örneğine kolay kolay rastlanmayacağını ileri sürmektedirler, ancak, sağlam deneysel kanıtlar ortaya konmadan kesin bir şey söyleme olanağı yoktur.

Tanık ya da seyirci konumuna olanları başka insanlar arasındaki kavgalara katılmaktan alıkoyan şey yalnızca duyarsızlıkları değildir. Kent yaşamının temel bir kuralı da başkalarının duygusal ve toplumsal özel yaşamlarına saygıdır, bu belki de fiziksel olarak özel yaşamın çok güç başarılabılır olmasındandır. Ölçünleri (standartları) değişik ve çeşitli olan durumlarda, bir bunalım ya da kavgaya etkin bir biçimde karışmanın uygun bir davranış mı, yoksa, yersiz ve gereksiz bir karışma mı olduğunu kestirmekse çok daha güçtür. Bir karı-koca halk arasında kavga ediyorsa, seyirci nerede karışmalıdır? Kentin kozmopolitliği, bir yandan, davranışa giyime ve ahlâk-sal ana ilkelere ilişkin, küçük kasabadakine oranla, çok daha büyük bir hoşgörüye yol açarken, öte yandan, aynı kozmopolitlik insanları, tarafları kızdırma ya da tanımlanması güç ve uygunsuz bir çizgiyi geçme korkusu yüzünden yardımda bulunmamaya özendirir.

Dahası, kentte istemlerin çokluk ve sıklığı katılmamak-karışmak kurallarının biçimlenmesine neden olur. Büyük bir kentte iyilikseverlik içtepisine, yararlı sınırlamalar vardır. Bir yurttaş, gereksinimi olan herkesin yardımına koşarsa, kentte uyarılan her elseverlik içtepisine karşı duyarlıysa ve gereğini yaparsa kendi işlerini düzene koymakta güçlük çekecektir.

YABANCILARA YARDIM VE GÜVEN KONUSUNDA İSTEKLİLİK:

Şimdi de bunalım durumlarından daha az acil toplumsal sorumluluk örneklerine geçiyoruz. Çünkü kentlinin, küçük kasabalı dengine oranla, varsayılan duyarsızlığı, yalnızca çok acil gereksinim durumlarını değil, aynı zamanda, genel anlamdaki yardıma istekliliğini de kapsamaktadır. Böyle bir sorun deneysel olarak araştırılırken karşılaştırma yöntemi kullanılmak zorundadır. Bilinen bir toplumsal durum hem bir kent, hem de bir kasaba ortamında yaratılır bu, deneğin yardımda bulunarak ya da bulunmayarak tepki gösterebileceği bir durumdur. Sonra da kentteki tepkilerle kasabadakiler karşılaştırılır.

Yabancılarla yardım konusunda varsayılan kentli isteksizliği üzerinde bir etmen de onlardaki yüksek fiziksel (ve duygusal) korunmazlık duygularıdır. Kent suçluluk istatistikleri bu görüşü desteklemektedir. Bu nedenle, kent ve kasaba davranışları arasında ayırım yaparken temel ayrıç, kişisel korunmasızlığı arttıran ve yabancıya biraz güveni gerektiren türden, yardıma isteklilikleri bakımından kent yerleşikleri ile kasaba yerleşiklerini karşılaştırmaktır. New York'un City Üniversitesi'nden Altman, Levine, Nadien ve Villena kent ve kasaba davranışlarının böyle bir karşılaştırmasını amaçlayan bir çalışma yaptılar. Bu çalışmada kullanılan ölçüt ev sahiplerinin, telefonlarını kullanmak üzere, tanımadıkları kişilerin evlerine girmesine izin vermeye isteklilikleri idi. Öğrenci araştırmacılar, bireysel olarak kapı zillerini çaldılar, yakınlarda oturan bir arkadaşlarının adreslerini bulamadıklarını söyleyerek, bir telefon edip edemeyeceklerini sordular. Araştırmacılar (iki erkek, iki kadın 4 kişi), bu yolla kent evlerine girmek için 100, kasaba evlerine girmek için de 60 istekte bulundular. Manhattan'ın (New York'ta) orta gelir grubundan elde edilen sonuçlar, New York dışındaki Rockland ili sınırları içindeki bir çok küçük kasabadan (Stony Point, Spring Valley, Ramapo, Nyack, New City, ve Clarkstown) elde edilenlerle karşılaştırıldı. Çizelge 1'de de görüldüğü gibi, bütün bu durumda, bir araştırmacı

kenten küçük kasabaya geçtiğinde başardığı girişlerin oranında keskin bir artış gözlenmiştir.

ÇİZELGE-1 Kentte ve küçük kasabalarda araştırmacıların girmeyi başardıkları evlerin yüzdeleri

Araştırmacı	Başarı yüzdeleri	
	Kent*	Kasaba*
Erkek		
No 1	16	40
No 2	12	60
Kadın		
No 3	40	87
No 4	40	100

* Giriş için istek sayısı, 100.

* Giriş için istek sayısı, 60.

En aşırı durumda, araştırmacı küçük kasabada evlere giriş izni alabilme konusunda, Manhattan'da olduğundan 5 kez daha şanslı idi. Kadın araştırmacıların, hem kent hem de kasabalarda erkeklerden kentte daha başarılı olmaları yanında, genel olarak, dört araştırmacıdan her biri kasabada, kentte olduğunun en az iki katı daha başarılı idi. Bu sonuçlar kent kasaba ayırımının, kadın yabancılara oranla, daha büyük olması beklenen erkek yabancı korkusundan daha etkili olabileceğini akla getirmektedir.

Kentlerde yardımseverlik düzeyinin düşüklüğü, yalnızca, burarlarda yaşayan insanların duyarsızlık ya da soğukluğundan çok, Manhattan'da yaşıyor olmanın tehlikelerinin bilinci içinde davranmanın bir sonucu gibi görünmektedir. Toplam kent deneklerinin % 75'inin iletişimleri kapalı kapılar ardından ve gözetleme delikleri aracılığı ile alıp yanıtlaması; kasaba deneklerinin ise, tam tersine,

yaklaşık % 75'inin kapıyı açarak iletişimde bulunması anlamlıdır. Kasaba yerleşiklerinin, kentlilere oranla, açıkça daha arkadaşça ve az kuşkulu oldukları yolundaki araştırmacıların genel gözlemleri, elde edilen bu sayısal sonuçları destekler niteliktedir. Suçluluk istatistiklerinde kendini gösteren farklılıkların üstünde ve ötesinde, kentlilerin kendilerini içinde buldukları daha büyük psikolojik korunmasızlık duygusunun nedenlerini açıklarken Villena, bir suçun bir köyde işlenmesi durumunda, aradaki uzaklık çok küçük bile olsa, komşu köyden birinin bunu kendisiyle ilişkisiz bir olay olarak algılayabileceği, öte yandan, kentin herhangi bir yerinde işlenen suçun, kentin evinden kilometrelerce uzakta bir yerde yer almış bile olsa, hâlâ kentin içinde, dolayısıyla, "kent yerleşiminin çevresindeki tehlikeli alanın çok daha geniş" olduğunu belirtmektedir.

DAVRANIŞSAL İNCELİKLER (UYGARCA DAVRANIŞLAR):

Etkileşimin en yüzeysel düzeyinde bile -günlük davranışsal inceliklere uymak bakımından- kentlilerin kısıtlı kaldıkları bilinmektedir. İnsanlar birbirlerine çarpar ve genellikle bir özür bile dilemezler. Çarparak başka birinin kucagında taşıdığı öteberiyi döküp saçar ve yardım etmek yerine, çokluk, ekşi bir ünlem sözcüğü ile yollarına devam ederler. Büyük kentlere gelen ziyaretçilerden çoğunun tatsız bulduğu bu davranışlara, geleneksel davranışsal inceliklerin daha yaygın olduğu küçük yerleşim merkezlerinde pek fazla rastlanmamaktadır.

Bazı durumlarda söz konusu olan, kentte geleneksel davranışsal inceliklere boş verilmiş olmasından çok, yeni "bana ne" kurallarının geliştirilmiş olmasıdır. Bu tür yeni kurallar öylesine iyi tanımlanmış, öylesine kent yaşamının içine girmişlerdir ki, insanlar onları çiğnemekten çekinirler. Erkekler metroda bir kadına yer vermek için gerçekten utanıp sıkılırlar; doğrudan ve olması gerektiği bir davranış yerine, "nasıl olsa inecektim" diyerek davranışlarına bir maske takma gereği duyarlar. Böyle kurallar oluşur çünkü; herkes nüfus

yoğunluğunun yüksek olduğu durumlarda, insanların birbirlerinin işlerine karışamayacaklarını, karışırlarsa bunun amaçlı davranışı engelleyerek sürekli karmaşa koşulları yaratacağını bilir.

Fazla yüklülüğün etkilerini tartışırken kent yerleşiminin her an, başaşağılanması olanaksız bir girdiler bombardımanı ile karşı karşıya olduğunu ve herhangi bir andaki tepkilerinin girdi fazlalığı temelinde dayalı bulunduğunu söylemek istemiyorum. Demek istediğim, daha çok, koşullara uyarlanmanın, davranış kurallarının giderek evrimi biçiminde olduğudur. Kurallar, sık görülen, birbirinden farklı, yüklülük durumlarına uyarlanma tepkileri olarak gelişirler; süreklilik kazanır ve genel davranış biçimlerine dönüşürler.

BİLİŞSEL ALMA GÜCÜNDE (KOGNİTİF KAPASİTEDE) YÜKLÜLÜK, TANINMAZLIK:

Bildiğimiz, tanıdığımız kişilere karşı, bize yabancı olanlardan daha farklı davrandığımız herkesçe bilinen bir gerçektir. Sinema düşkünü biri, bilet kuyruğunun birazcık ilerisindeki arkadaşı ile bir an önce birlikte olabilmek için saldırganca bazılarının önüne geçip amacına ulaştıktan sonra koyunca bir uysallığa bürünür. Bir araba kazasında suçsuz olan sürücü hışımla bağırarak arabasından çıkar ve kazaya neden olan sürücünün bir arkadaşı olduğunu anlar anlamaz da yumuşayıverir. Merkez caddelerden birinde yürüyen bir kentli, ile diğer yayalar arasında sürekli bir tanınmazlık-tanınmazlık durumu söz konusudur. Tanınmazlık tümüyle yabancı olmaktan tam bir arkadaşlığa kadar uzanan bir çizginin bir bölümüdür. Buna uygun olarak, kent ve kasabada tanınmazlık boyutlarının doğru bir ölçümü, bu boyutlardan herbirindeki yaşam nitelikleri arasındaki önemli ayrımları açıklamada yararlı olabilir, fakat çok sıkıcı da olabilirler, çünkü bireyin kurulu bir ilişkiler düzeni içinde sıkışıp kalması olasılığı vardır. Tam tanınmazlık ya da yabancılık koşulları ise, tersine, kişiyi tekdüze toplumsal bağlardan kurtarır fakat onda kopukluk ve kimsesizlik duyguları yaratabilirler.

Günlük yaşamının belli kesimlerinde, bir kentlinin ya da kasaba-

linin, oluşumları sırasında başkalarınca tanındığı etkinliklerle, gene oluşumları sırasında, kendisini tanıyan bireylerle etkileşimde bulunduğu etkinliklerin oranı deneysel olarak araştırılabilir. Örneğin, bir kentli çalıştığı iş yerinde, kasabalı dengi ile aynı sayıda kişi tarafından bilinip tanınabilir. Ancak işinde değilken - örneğin, kentte yalnız başına gezerken- kentlinin kırsal kesimdeki denginden daha tanınmaz olduğu kuşkusuzdur.

Tanınmazlığı konu alan çalışmalar, sınırlı da olsa, başlamıştır. Zimbardo (1969), toplumsal tanınmazlığın ve kişiliksizliğin kentlerde eşyaya zarar verme, kırıp dökme davranışını kasabalarda olduğundan daha fazla özendirip özendirmediğini araştırmıştır. Bu araştırmada, bir araba 64 saat New York Üniversitesi'nin Bronx yerleşkesinde, aynı koşullar ve aynı süre ile bir başkası da Palo Alto'daki Stanford Üniversite'nde (küçük kasaba) bırakıldı. Olası hırsız ya da kırıp dökücülere bir "atılmışlık belirtisi" sağlamak için iki arabanın da plâkaları söküldü. New York'ta bırakılan arabanın, ilk 24 saatte sökülüp götürülebilir tüm parçaları yok olmuş, üçüncü günün sonunda ise geriye yalnızca bir metal yığını kalmıştı. Dahası, beklenmedik bir biçimde, yağma ve yıkımın en büyük bölümü gündüz saatlerinde, genellikle, herkesin gözü önünde olmuştu ve hırsızların önderleri de iyi giyimli beyaz yetişkinlerdi. Palo Alto'da bırakılan arabaya ise el değmemişti.

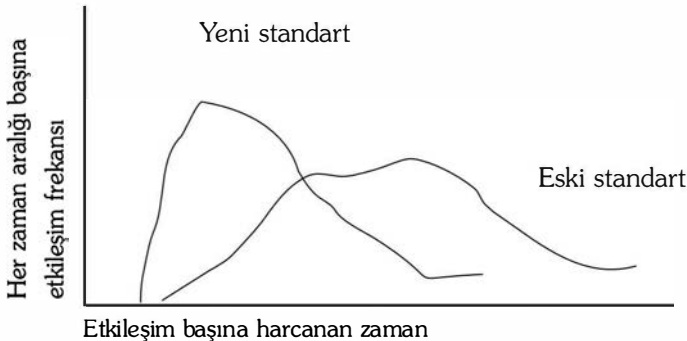
Zimbardo, iki arabaya uygun görülen bu işlem farklılığını "New York gibi bir kentteki yaşamın yol açtığı sonradan kazanılma toplumsal tanınmazlık duyguları" ile açıklamakta ve bu savını kentteki gelişigüzel, nedensiz yıkıcılığı örnekleyen benzer bir çok olayla desteklemektedir. Ancak, kent ve kasabada tanınmazlığın etkilerini araştıran herhangi karşılaştırmalı bir çalışmada diğer olası etkenlere ilişkin doyurucu bir deneysel denetimin sağlanması gerekir; New York gibi bir kentte uyuşturucu alışkanlığının aşırı yaygınlığı ve benzerleri gibi.

Deneysel çalışmalar için tutulabilecek bir başka yol da, tanınmazlığın yararlı etkilerinin araştırılmasıdır. Kent yaşamının kişiliksizliği, yerleşiklerin (sakinlerin) özel yaşamları için kendi hoşgörüsü-

nü geliştirir. Bireyselliğin, hatta, garip davranışların, küçük kasabaya oranla, büyük kentte daha elverişli bir ortam bulunduğunu varsayabiliriz. Alışılmamış davranışlardan hoşlanan kişiler komşuların ve tanıdıkların sürekli gözleminden uzak rahat bir yaşamı kentlerde daha kolay bulabilirler...

KENT VE KASABALARDA ROL DAVRANIŞI:

Kent yüklülüğünün diğer bir ürünü günlük etkileşimlerde kentlilerin yaşadığı uyarlanma sürecidir. Wirth'in (1983) de belirttiği gibi: "Kentliler birbirleriyle oldukça daralıp küçülmüş roller içinde karşılaşırlar. ...Belli kişilere daha az bağımlıdırlar ve başkalarına bağımlılıkları, bağımlı oldukları başkasının etkinlik alanını oldukça önemsiz bir yönü ile sınırlıdır". Bu eğilim, müşterilerle, mesleksel ya da satıcılık hizmetleri sunan kişiler arasındaki etkileşimlerde özellikle belirgindir. Kırsal kesimdeki bir bakkalın, bir düzine kadar müşteriyle iyice tanışmak için yeterli zamanı vardır, fakat işlek bir süpermarketin kasalarından birinde günde yüzlerce müşteriye hizmet veren bir kızın, bir yığın öteberi ile önüne gelecek bir sonraki müşteri ile karşılaşmadan önce, sıradakinin paketi üzerine bir makbuzu ilistirecek kadar zamanı ya vardır ya yoktur.

ŞEKİL 1. Bir toplumsal sistemde toplam iş etkileşimleri frekansı artarken belli bir etkileşim için zaman istemindeki değişiklikler.

R.L. Meier'in A Communication Theory of Urban Growth adlı yazısından *M.İ.T Press'in izni ile alınmıştır. M.İ.T. Press, Cambridge, Massachusetts. Copyright 1962 by M.İ.T Press.)*

Meier, kente ilişkin ilginç çözümlemesinde (1962), bir sistemin işleme gücünü aşan girdilerle karşılaşması durumunda yapabileceği uyarlanmaları tartışmaktadır. Kıt kaynaklar için yarışma ilkesi çerçevesi içinde Meier, müşteri sayısı ve günlük iş hacmi arttıkça etkileşimlerde içtenliğin azaldığına ve zamanın kısaldığına işaret etmektedir. Gerçekte bu, kent yaşamının "yüzeysel ya da duyarsız" niteliği ile anlatılmak istenen durumdur. Kentlerde iş anlaşma ve etkileşimlerinde hangi hizmetlerin uygun olduğuna ilişkin yeni ölçünler (standartlar) gelişmektedir (Şekil 1'e bakınız).

McKenna ve Morgenthau New York'un City Üniversitesinde düzenlenen bir seminerde aşağıdakileri amaçlayan bir araştırma planladılar: (1) Kentte yaşayanları yabancılara, az zaman ve küçük çabalara mal olan fakat hiçbir kişisel tehlikesi bulunmayan cinsten yardımlarda bulunmaya isteklilikleri açısından karşılaştırmak; (2) kentin daha uzmanlaşmış ve daha geçici insan ilişkilerinin kentlerdeki satıcı kızları, yabancılar için, alışılmış günlük rolleriyle ilişkisiz türden hizmetler vermeye küçük kasabalardaki denklemlerden daha az eğilimli kılıp kılmadığını saptamak.

Kentlilerle küçük kasabalılar arasında bir takım farklılıkların bulunup bulunmadığını saptamak için, her iki ortamdan kişilerden (telefonla), tanımadıkları başkalarına, artan ölçülerde çaba gerektiren yardımlarda bulunmalarının istendiği yalın bir deney düzenlendi.

Kentlerde (Chicago, New York, ve Philadelphia), telefon görüşmeleri bu iki gruba yöneltildi. Her araştırmacı kendisini kentlerarası telefon konuşması yapmak isteyen, fakat santraldaki kızın yanlışlıkla, şimdi konuşmakta olduğu kişiye bağladığı biri olarak tanıttı. Araştırmacı, tatile çıkmak için havanın elverişli olup olmadığına ilişkin basit sorularla işe başladı. İkinci adım olarak, birşeyle meşgulmüş gibi görünüp (" lütfen telefondan ayrılmayın diyerek") telefonu hemen hemen bir dakika boş bıraktıktan sonra konuştuğu kişiden,

gelecek sefere kalabileceği yakınlardaki bir otelin telefon numarasını istedi. Deneklere ne ölçüde yardımcı oldukları temeline dayalı olarak, puanlar verildi. McKenna aldığı sonuçları şöyle özetlemektedir:

Kentlerdeki insanlar, belli bir işle meşgul olsunlar ya da olmasınlar, küçük kasabalarda yaşayan insanlardan daha az yardımcı ve bilgi vermeye daha az eğilimli görünmektedirler; ... Evlerdeki kişiler, evin yeri neresi olursa olsun, mağazalarda çalışan insanlardan daha az yardımcı ve bilgi verici bulunmuştur.

Ancak, kentli deneklerin işbirliğine isteklilik düzeyleri, kesin anlamda, oldukça yüksek bulunmuştur ve kentlilerin vurdumduymaz, benmerkezli, ve yabancıya yardım etmeye isteksiz oldukları yönündeki ön yargıya uymamaktadır. McKenna ve Morgenthau'nun ortaya çıkardığı nicel farklılıklar beklenebilecekten daha düşüktür. Bu durum, da burada sözü edilen birkaç örnek -önçalışma-nın ötesinde, kentsel kesim-kırsal kesim farklılıkları konusunda yoğun bir deneysel araştırma gereksinimine işaret etmektedir. Bu noktada, kent ve küçük kasaba toplumsal ilişkilerinin nitelik farklılıkları konusunda ancak çok sınırlı nesnel kanıttan söz edebilmekteyiz.

Fakat araştırmalar, bütünleştirici kuramsal kavramlarla yönlendirilmek gereksinimindedir. Belirtmeye çalıştığım gibi, yüklülük kavramı kent ve kasaba davranışı arasındaki oldukça uzun bir dizi farklılığı açıklamada yardımcı olmaktadır: (1) rollerin gerçekleştirilmesindeki farklılıklar (kentlilerin birbirleriyle oldukça bölümleşmiş ve işlevsel anlamda etkileşme eğilimleri, kentlerdeki satış personelinin müşterileriyle daha az ilgilenip onlara daha az zaman ayırmaları); (2) kent kurallarının geleneksel kasaba kurallarınıninkinden farklı bir biçimde evrimi (kent yaşamındaki ilgisizliğin, kişiliksizliğin, ve duyarsızlığın kabulü gibi); (3) kentlinin bilişsel süreçlerinin kent yaşamına uyarlanması (her gün gördüğü insanların çoğunu tanımadaki yetersizliği, duyusal uyaranları süzgeçten geçirmesi, garip ya da

sapmış davranışlara karşı aldırılmaz bir tutum geliştirmesi); (4) ve kentte kıt kaynaklar için yarışma (yeraltı trenine koşuşma, taksi için kavgalar, trafik tıkanmaları, hizmetlerden yararlanmak için kuyruklarda beklemeler). Öyle sanıyorum ki, kent ve kırsal kesim davranışları arasındaki karşıtlık kentli ve kasabalıların kişiliklerindeki gerçek farklılıklardan çok, benzer insanların çok farklı durumlara tepkisini yansıtmaktadır. Kent, bireylerin ona uyum yaparak tepkide bulundukları bir ortamdır.

Kent Yaşamının Daha Başka Yönleri:

Kent yaşıntısının bazı yönleri buraya kadar sunulan çözümleme sistemine pek uymamaktadır. Bu yüzden onların daha az önemli oldukları söylenemez. Ancak ben uygun dil ve verilerin ortada olmaması nedeniyle onları dışlamaktansa burada esnek biçimde tartışmayı yeğlerim. Amacım "kent havası" gibi bir olgunun ölçme teknikleri aracılığıyla nasıl anlaşılır kılınabileceğine ışık tutmaktır.

BÜYÜK KENT "HAVASI":

Kentli ve kasabalı davranışları arasındaki karşıtlık kent toplum-bilimcileri için doğal bir başlangıç noktası olagelmıştır. Fakat büyük kentler arasında bile belirgin "hava" farklılıkları vardır. Toplumsal etkileşimlerin, ton, hız ve çeşnisi Londra ve New York'ta farklıdır ve birçok kişi hoş ve uyarıcı buldukları özgün bir kent havası içinde yaşayabilmek uğruna kendi istekleriyle akçal özverilerde bulunurlar. Dolayısıyla, kentlerin incelenmesinde ikinci bir aşama, bir kent "havası" ile neyin anlatılmak istendiğinin kesin bir betiminin yapılması ve onu ortaya çıkaran etmenlerin belirlenmesi olabilir. Kent havasının ölçülebilir bir değişken bir nitelik olduğu düşünülebilir, fakat bu doğrultuda yeteri kadar çaba harcanmadan önce böyle bir yargıya varılabileceğini sanmıyorum. Bu tür herhangi bir yaklaşımın bir karşılaştırmaya dayanmak zorunda olduğu açıktır. Bir karşılaştırmaya temel olmak üzere özgün bir başka kente atıf yapmaksızın New York'ta toplumsal havanın çok hızlı ve çılgınca olduğunu söylemenin hiçbir anlamı yoktur.

Bir süre önce Harvard Üniversitesi'nin ders verdiğim bir sınıfta, kent havasını ölçme girişimleri için karşılaştırma ölçütleri olarak New York, Londra ve Paris seçildi. Yalın bir soru ile işe başladık: Belli kentleri belli sınıflara ayırma konusunda bir anlaşma var mı idi? Bu soruyu yanıtlamak için turist rehberlerinin, literatürün ve gazetelerin kentlere ilişkin bölümleri bir içerik çözümlemesinden geçirilebilir. Bizim de benimsediğimiz ikinci bir yaklaşım ise sokaktaki insandan yaşadığı ya da gezip gördüğü kentleri (betimleyici sözcüklerle ve çarpıcı yaşantıları açısından) nitelmesini istedik. New York Times ve Harvard Crimson gibi gazetelere verdiğimiz ilanlarla halktan Londra, New York ve Paris'te gördükleri, başlarından geçen ve bu kentlerin niteliklerini en iyi yansıtan olayları betimleyerek bize göndermelerini istedik. Elde edilen verilere dayanarak daha sonra, anketler geliştirildi ve yukardaki üç kentten en az ikisini iyi tanıyan kişilere uygulandı.

Bazı ayırtkan (karakteristik) örüntüler ortaya çıktı (cf. Abuza). Örneğin, New York'a özgü konular, bu kentin çeşitliliğini, büyüklüğünü, yaşam hızını, nüfusunun karışıklık ve bölünmüşlüğü (gecekondulaşmasını), etkinlik düzeyini, kültürel ve eğlenceye ilişkin fırsatlarını dile getirmekteydi. New York fiziki niteliklere, yaşam hızına ve duygusal etkilere ilişkin olarak Londra ve Paris'ten daha fazla betimleme üretimine neden oldu. Bu da, söz konusu niteliklerin New York'ta toplumsal havanın belirgin özellikleri olduğu gerçeğini vurgulamaktadır.

Londra ise tersi bir görünüm sergilemekteydi; görüşülen insanlar kentin insanları ile ilişkilerin, çevrenin fiziksel öğelerinden çok daha fazla vurgulamaktaydılar. Belli konularda hemen hemen tam bir söz birliği vardır. Londralıların hoşgörülülükleri ve incelikleri bunlar arasında sayılabilir. Görüşülen kişilerden biri şöyle diyordu:

On iki yaşımdayken büyük babam beni yer altı treni ile British Museum'a götürdü...ve benim için Aeneid şiirini söyledi. Kendisini oldukça ağır işittiği için çok yüksek sesle konuşuyordu ve kimsenin dikkat bile et-

mediğini görünceye kadar beni çok utandırdı. Londra'lar çok hoşgörölü ve dünyalık insanlar.

Bunun tersine, New Yorkluları umursamaz, soğuk ve kaba bulan bir başka denek aşağıdaki tür olaylardan söz etti:

Caddeden gelip geçenlere savaşı kötüleyici bildiriler dağıtan 19 yaşlarında bir erkek çocuk gördük. Bir köşede durduğu zaman, iş giysileri içinde bir adam hızlı hızlı ona doğru yürüdü. Koluna çarptı ve dağıtmakta olduğu bildirileri bütün caddeye savurdu. Sonra da, hiçbir şey olmamış gibi cadde boyunca yürümesini sürdürdü.

Uygun örnekleme yöntemleri kullanılarak bu tür olaylara ilişkin çok daha fazla betimleme toplamaya gereksinim vardır. Faktör analizi tekniklerinin uygulanması sonucu, her kent için ilgili boyutlar ortaya çıkarılabilir.

Paris konusundaki sorulara verilen karşılıklar, kentin insan ögesine ilişkin olanlar ile, fiziksel ve duyuşal özelliklerine ilişkin olanlar olmak üzere, aşağı yukarı, eşit iki bölüme ayrılmıştı. Paris'in hoş bir kent olduğu duygusuna katkıda bulunan ögeler olarak lokanta ve Cafe'lerin sık sık sözü geçiyordu, fakat görüşülen birçok kişi Parisli'lerin konuk sevmey, kaba ve soğuk insanlar olduğundan yakınmaktaydı.

1. Bir kişinin belli bir kente ilişkin izlenimi onun örtölü ölçününe (standardına) bağılıdır. Virginia Eyaleti'nin Richmond kentinden bir Amerikalı Paris'i bir "baş ağrısı" kenti olarak betimlerken, New York'tan bir başka Amerikalı onu pekâlâ, bir dinlenme kenti olarak betimleyebilir. New Yorkluların Londra'lılar, Londra'lıların New Yorkluların hakkında yargılarda bulunması biçiminde karşılıklı yargılar toplamak, yalnızca değerlendirmesi yapılan kenti değil, aynı zamanda ziyaretçi için bir ölçüt oluşturan kendi kentini de incelemek açısından yararlı bir yol gibi görünmektedir.

2. Gözlemcinin bir turist, kente yeni gelmiş ya da orada daha uzun süre kalmış biri olup olmaması da bir kente ilişkin algıları etkiler. İlk olarak, bir turist kentin, orada daha uzun süre yaşamış birinin gördüğü yönlerinden, farklı yönlerini görüp algılayacaktır. İkinci olarak, bir kişinin uzun süredir kalmakta olduğu kentteki yaşamın akışına ayak uydurabilmesi için bir ön koşul, o kentte yeni birinin ya da turistin özellikle ilginç bulduğu pek çok gözlemi dışlamaktır; bu seçim süreci kentte daha uzun süre yaşayan kişinin yüküllükle başa çıkma düzeneğinin bir parçası gibi görünmektedir. Ruhsal ekonomi için kent yerleşliği günlük yaşamın birçok yönüyle belleğini yormamayı öğrenmek zorundadır. Kenti algılamada uyarlanmanın özgün etkisini incelemenin bir yöntemi; kente yeni gelmişlerle uzun süre orada kalmışlardan oluşan (bir yeni, bir eski biçiminde) bir çok çiftten belli bir cadde boyunca yürümelerini ve sonra da birbirlerinden ayrı olarak, yürüyüşleri süresince gözlediklerini anlatmalarını istemektir.

Ek olarak, birçok, yazar bir başka ülkede uzun süre kaldıktan sonra New York'a dönen kimselerin, sıklıkla, "vahşi bir çirkinlik" (Abelson, 1969) ve onu oluşturan ayrıntıların bir kaç saat ya da gün için göze batarcasına keskin görüldüğü ayırtkan, delice bir toplumsal hava içine düşmüşlük duygusuna kapıldıklarına işaret etmektedir. Kent havası araştırılırken bu taze algı dönemi özel bir önem görmelidir çünkü, başlangıçta açık ve çarpıcı olan ayrıntılar birkaç gün içinde silikleşecek ve belirlenmeleri güçleşecektir. Olguların yer ve ağırlığını belirlemede önemli olsalar da, bu ayrıntılar, çözümlenmesi zor, giderek alışılan bir arka (fon) hava içine özüm-seneceklerdir. Bugün, kent havasını incelemenin, insanların uzunca bir süre ayrı kaldıktan sonra kente döndükleri andan sonraki bir kaç günden daha iyi bir başlangıç noktası yoktur.

3. Her ziyaretçinin birlikte getirdiği ziyaret edilen kent ya da kentlere ilişkin yaygın öykü ve beklentiler de o kişinin kenti algılamasında etkili olacaktır (bkz. Strauss, 1968). Bazen bir kente değin ön kavramlar o kent özyapısının göreceli olarak doğru özetleridirler, fakat ön kavramlar beklentileriyle uyum sağlamak için

ziyaretçinin algılarını süzgeçten geçirerek kente ilişkin yaygın ortak öyküleri de pekiştirebilirler. Ön kavramlar kişinin, yalnızca, bir kente ilişkin algılarını değil, aynı zamanda, ona değin anlattıklarını da etkiler.

Bir bireyin kentsel geçmişinin onun belli bir kente ilişkin algıları üzerindeki etkisi, bir yerleşikle kente yeni gelmiş birinin gözlemleri arasındaki ayrılıklar, ve kişisel beklentilerin süzücü etkisi gezginlerin bize aktardıklarının geçerliliği konusunda önemli kuşkulara yol açmaktadır. Dahası, hiçbir sosyal psikolog, kentlerin toplumsal ortamı, yaşam hızı, ve genel havası konusunda doğru ve nesnel betimlemeler elde etme girişiminde, yalnızca, sözel verilere dayanmak istemez. Yapmak gereksiniminde olduğu şey, kent yaşamının günlük akışına nesnel-deneysel ölçekler uydurmanın bir yolunu bulmaktır. Bunlar, belli bir kent havasının niteliklerini doğru olarak ortaya koyabilen ölçeklerdir.

Davranışın Deneysel Karşılaştırmaları:

Roy Feldman (1968), bu ilkeleri Paris, Atina ve Boston'da yurtaşlara ve yabancılara yönelik davranışın karşılaştırmalı bir çalışmasında bütünleşmiştir. Feldman (1) yardımseverliğin mutlak düzey ve örüntülerinin kentten kente değişip değişmediğini, ve (2) her kentte yerleşiklerin yurtaşlarla yabancılara karşı davranışlarında bir ayırım yapmak eğiliminde olup olmadıklarını araştırmak istemişti. Çalışmasında, üç kentte, her biri, biri yerli diğeri Amerikan iki grup araştırmacının yürüttüğü beş somut davranışsal örneği inceledi. Bu örnekler şunlardı: (1) Kent yerlilerine yol sormak; (2) kent yerlilerinden araştırmacı için bir mektubu postaya vermelerini istemek; (3) onlara gerçekte araştırmacının kendisinin olan bir adet 1 dolarlığı biraz önce düşürüp düşürmediklerini sormak (Yunanistan'da ve Fransa'da 1 doların dengini); (4) yanlış görerek fazlasının geri verilip verilmeyeceğini yoklamak için bir mağazada, alınan mallar için bilerek fazla para ödemek; ve (6) taksi şoförlerinin yabancılardan fazla para alıp almayacaklarını ve en kısa yolu izleyip izlemeyeceklerini araştırmak.

Feldman'ın sonuçları; üç kentin görünümünde ilginç bazı zıtlıkların olabileceğini göstermektedir. Örneğin, Paris'te, belli önyargılar su yüzüne çıkmıştır. Parisli taksi şoförleri yabancılardan, yurttaşlarına oranla daha fazla para alıyorlardı. Fakat Parisli davranışının diğer yönleri Amerikan beklentilerine uymuyordu: Yabancılar için bir mektubu postalama davranışında Parisliler yabancılara karşı hem Atinalılardan hem de Bostonlulardan, anlamlı ölçüde daha olumlu davranıyorlardı, ve özellikle pullanmış bir mektup söz konusu olduğunda gerçekten yabancılara karşı, yurttaşlarına karşı olduğundan daha iyi davranıyorlardı. Benzer biçimde, Parisliler kendilerinin olmayan paraya sahip çıkma isteğine direnmede de Atinalı ya da Bostonlu denklemlerinden daha dürüsttüler ve bu araştırmada yabancılara karşı yurttaşlarına karşı olduğundan daha dürüst davranan tek kentlilerdi.

Feldman'ın çalışmaları, yalnızca, kente kendi ayırtkan havasını veren değişkenlerden bazılarını nitelemeye başlamakla kalmaz, aynı zamanda, başka karşılaştırmalı çalışmalar için yöntemsel bir kalıp da sağlar. En önemli katkısı, günlük durumlara nesnel, deneysel ölçekleri başarı ile uygulamasıdır. Bu, kent yaşamı konusunda, laboratuvar deneylerinden elde edilenlerden daha konuyla ilgili ve geçerli sonuçlar veren bir çalışma biçimidir.

Tempo ve Hız:

Kent havasının diğer önemli bir bileşiği, onun sık sık değinilen fakat çok az araştırılan bir yönü olan tempo ya da hızdır. Bir kentin baş ağrıtcı, çılgınca bir niteliği mi vardır, yoksa dinlendirici ve hoş bir havası mı? Bu soruyu, herhangi bir biçimde, deneysel olarak ele alırken işe en basitten başlamak en iyisidir. Farklı kent ve kasabalarda yayaların yürüme hızları ölçülmeli ve karşılaştırılmalıdır. Lafayette Koleji'nden William Berkowitz yürüme hızlarına ilişkin küçük ve orta büyüklükteki kasabalarda olduğu kadar Philadelphia, New York ve Boston'da da geniş kapsamlı bir dizi çalışma yaptı. Berkowitz şunları yazmaktadır; "Yürüme hızı ile kent büyüklüğü arasında anlamlı doğrusal bir ilişki var görünmektedir,

fakat farklılığın mutlak ölçüsü %10'dan daha küçük boyutlarda değişmektedir."

Hızlı tempo duygusu, mutlak yürüme hızından çok, büyük bir kentte diğer yayalarla çarpışmalardan sakınmak için sürekli zik zaklar çizme gereksiniminin bir sonucu olabilir (Çarpışmalardan sakınmak için gereken uyarlanmayı ölçmede bir temel dayanak, bir cadde boyunca yürüyen bir robotlar grubu düşünmek ve uyarlanma yapılmadığı zamanki olası çarpışmaların sayısını kestirmeye çalışmaktır). Robotların kalabalıklığı ölçüsünde, her zaman birimi içindeki çarpışma sayısının yüksek olacağı ya da, tersine, daha yüksek nüfus yoğunluklarında çarpışmalardan sakınmak için gereksinilen zik zak frekansının da yüksek olacağı açıktır.

Otomobil trafiğinin akış biçimi bir kentin temposuna katkıda bulunur. Bir otomobil kullanma tempoya ilişkin duyguların, ölçülebilir hızlanmaya dönüştürülmesinde doğrudan bir araç sağlar ve bir kentteki yaşam hızı, özellikle, tekerlekli araçların hızında, hız değişikliği örüntülerinde ve trafik işaretlerine tepkilerin gizli gücünde kanıtını bulur. New York'un katı ve değişmez temposu, yayaların kalabalık kavşaklarda sabırsızca bekleyişlerinde, ve sık sık trafik ışığını bile beklemeden caddeyi geçmeye çalışmalarında ve kavşağa doğru deneme çıkışları yapmalarında da anlatım bulur.

Sonuç:

Büyük sayılar, yoğunluk ve heterojenlik gibi kent yaşamının temel gerçekleri ile başlayan, örgütleyici nitelikte, kuramsal bir çerçeve çizmeye çalıştım. Bunlar bireyin dışındadırlar. O, bu etmenleri roller, kurallar, bilişsel işlevler, ve olanaklar düzeyinde yüklülükler olarak yaşar. Bu düzeylerde yüklülük, kent yaşamına özgü, ayırtkan ton ve davranışları yaratan uyarlayıcı mekanizmalara yol açar. Kuşkusuz, bu görüşleri kent ve kasabalara ilişkin nesnel karşılaştırmalı çalışmalarla sınamak gereksinimi vardır.

İkinci önemli bir nokta da Paris, Londra ve New York gibi büyük kentlerin farklı havaları ile ilgilidir. Bunların her birinin farkına varılabilir bir deneyim niteliği sunan, kendine özgü bir tadı,

çeşnisi vardır. Deneysel yöntemlerin uygulanması ile kent havasına ilişkin daha tam ve doğru bilgilere ulaşılabilir görünmektedir.

KAYNAKÇA

- Abelson, P. Science, 1969, 165, 853.
- Abuza, N. Harvard University. The Paris- London- New York Questionnaires. Unpublished manuscript.
- Altman, D., Levine, M., Nadien, M., ve Villena, J. Graduate Center, The City University of New York. Unpublished research.
- Berkowitz, W. Personal communication.
- Feldman, R. E. Responses to compatriot and foreigner who seek assistance. Journal of Personality ad Social Psychology, 1968, 10, 202-214.
- Gearner, S., and Bickman, L. Graduate Center, The City University of New York. Unpublished research.
- Latane, B., and Darley, J.M. Bystander "apathy." American Scientist, 1969, 57, 244- 268.
- McKenna, W., and Morgenthau, S. Graduate Center, The City Univertiy of New York. Unpublished research.
- Meier, R.L. A communications theory of urban growth. Cambridge, Mass.: M.I.T. Press, 1962.
- Milgram, S., and Hollander, P. The murder they heard. Nation, 1964, 198, No. 25, 602- 604.
- Simmel, G. The sociology of George Simmel, Wolff, K.H. (Ed.). New York: Macmillan, 1950.
- Strauss, A.L. (Ed.) The American city: A source book of urban imagery. Chicago: Aldine, 1968.
- Zimbardo, P. G. Paper presented at the Nebraska Symposium on Motivation, 1969.

TELEVİZYON VE SALDIRGANLIK

Prof. Dr. Ali Dönmez

Televizyonda ve genel olarak yayın araçlarında gözlenen saldırganlığın çocuk ve yetişkinler üzerindeki etkisi Avrupa ve Amerika'da, özellikle de, Amerika Birleşik Devletleri'nde güncelliğini hemen hiç yitirmeyen, ulusal ölçülerde dikkatleri çeken ve araştırılması için büyük paraların harcandığı bir konudur. Ülkemizde ise henüz yeni yeni ve öyle görülüyor ki, yalnızca, basında dikkatleri çekmeye başlamıştır. Özellikle 1987 yılında gösterilen bir TV filminden sonra o filmdeki intihar olayına benzer bir dizi intihar girişi bu dikkatleri çekmede etkili olmuştur. Televizyonda saldırgan davranışların sergilenmesi (a) çocukların kişilerarası ilişkilerde karışlaştıkları sorunları çözme yolu olarak şiddeti öğrenecekleri ve kullanacakları, (b) insanların şiddetin yol açtığı acılara duyarsız hale gelecekleri, ve (c) hem çocuk ve hem de yetişkinlerin yeni saldırgan davranışlar öğrenecekleri korkusu ile eleştirilmektedir.

Dolayısıyla, bu alanda yapılan araştırmalar, temelde, "değişik biçimlerde televizyonda sergilenen şiddet eylemleri izleyenlerde saldırganlığı arttırmakta mıdır?" ya da diğer bir deyişle, "TV'de saldırganlıkla izleyenlerde saldırganlık arasında nedensel bir ilişki var mıdır?" sorusunu yanıtlamaya çalışmaktadırlar.

Saldırgan davranışların değişik nedenleri olabilir. Bunlardan en önemlilerinden birinin öğrenme olduğu konusunda ise kuşku yoktur. Televizyonun gerçek yaşamdaki saldırgan davranışlar üzerindeki etkisi de, izleyenlere bildikleri saldırgan davranışları anımsatma, yeni saldırgan davranışlar öğretme, bunlara hangi durumlarda ve ne zaman başvurulabileceği konusunda fikir verme ve bu yolla sal-

dırgan davranışları arttırma biçiminde olabilir. TV'nin çocuklar üzerindeki etkileri ile ilgili araştırmaların büyük çoğunluğu gözleme dayalı öğrenme adı verilen daha geniş bir araştırma alanının bir bölümü üzerinde yoğunlaşmaktadır. Daha sonra özetlenip üzerinde durulacak olan bazı araştırmalara temel oluşturması nedeniyle bu kavram üzerinde biraz durmak yararlı olacaktır.

Gözleme Dayalı Öğrenme

Gözleme dayalı öğrenme üzerinde çalışan araştırmacılar, daha çok, çocuk ya da yetişkinlerin davranışlarının, başkalarının davranış ya da değerlerinden etkilenerek değişmesi ya da biçimlenmesi üzerinde dururlar. Gözleme dayalı öğrenme konusundaki çalışmalar TV izlemenin çocuklarda başkalarına yardım etmeye isteklilik, kendini kontrol edebilme yetisi, dil kurallarını öğrenme gibi değişik bakımlardan etkili olduğunu göstermektedir. TV ya da filmlerde başkalarının davranışlarını gözleme, daha önceden bilinmeyen bazı davranışları öğretebilir, paylaşmayı arttırabilir. Gözleme dayalı öğrenme toplumsallaşma süreci içinde pek çok davranışın öğrenilmesini içerdiği için, gözlemsel bir öğretmen olarak televizyon, hem araştırmacıları hem de sokaktaki adamı büyük ölçüde ilgilendirir.

Gözleme dayalı öğrenme ile ilgili temel kavramlardan biri modelden öğrenmedir ki, başkalarının; filmlerde, televizyonda, yazılı yayın araçlarında ya da doğrudan gözlenen, davranışlarından öğrenme demektir. Gözleme dayalı öğrenmeye bilimsel olarak ve psikolojik anlamda ilk dikkati çekenler Bundura ve Walters (1963) olmuştur. Bu yazarlar, önceden bilinmeyen gözlenmiş tepkileri gözlemde çok sonra anımsama ve tekrarlama gizilgücünü, gözlenmiş bir davranışın gözlem anında tekrarlanmasından ayırmışlardır. Bir çocuk, örneğin, küçük kardeşine eziyet etmenin yeni bir yolu gibi, yeni bir davranış görüntüsü içinde uygulamaya koymaksızın, ya da kendi eylemleri için bir yol gösterici olarak kabul etmeksizin öğrenebilir. Ancak, öğrenme bu kabulün önkoşuludur. Dolayısıyla, bu görüşün bir doğurgusu olarak, bir çocuk gözlem yolu ile hemen

tekrarlamayacağı yeni bir davranışlar dizisini öğrenebilir. Fakat, daha sonra farklı bir durum içine konulduğunda, örneğin, kızgın olduğu ya da engellendiği bir durumda bu yeni davranışlara başvuru-bilir.

Gözleme dayalı öğrenmenin iki çeşit etkisi olabilir: (1) doğrudan taklide dayalı/ karşı-taklide dayalı, (2) ketleyici/ kolaylaştırıcı. Doğrudan taklitte çocuk modelin davranışını olduğu gibi kopye etmeye çalışır. Doğrudan karşı taklitte ise, etkin bir biçimde, kopye etmekten kaçınır; örneğin, sıcak sobaya dokunarak elini yakan, oyun arkadaşını gördükten sonra sobaya yaklaşmaz ya da dokunmaktan bilinçli olarak kaçınır.

Gözleme dayalı öğrenmenin kolaylaştırıcı etkisi modelin davranışı ile aynı sınıftan olan fakat biçimsel bakımdan farklı davranışlarda bulunmayı kolaylaştırmak biçiminde görülebilir. Örneğin, ana-babasını Kızılay'a giysiler bağışlarken gören çocuk bundan sonra oyuncaklarını kardeşi ile paylaşmaya başlayabilir; ana- babasının davranışlarından paylaşma fikrini çıkartmıştır. Saldırganlığın gözleme dayalı olarak öğrenilmesi söz konusu olunca, kolaylaştırıcı etkisi özellikle önemlidir. Televizyondaki şiddet genelde silahları, özel olarak da, tabanca ve tüfeği içerir; ve genellikle, çocukların bunlara ulaşmaları güçtür. Bu nedenle de, doğrudan taklit, çoğu kez olanaksızdır. Fakat başka türden saldırgan davranışlarda bir artışa yol açarak, halâ saldırganlığı kolaylaştırıcı yönde etkili olabilir.

Bunun tersine, televizyonda şiddeti gözlemenin, gerçekte, saldırgan içtepileri boşaltarak ya da gözleyeni saldırgan davranışı için cezalandırılacağına inandırarak saldırgan davranışlara ket vurabileceği de ileri sürülmektedir.

Buraya kadar söylenenlerden gözleme dayalı öğrenmenin üç aşamayı içerdiği anlaşılmış olmalıdır: (1) gözlemcinin modeli gözlemlemesi, (2) gördüklerini öğrenmesi ve anımsaması, (3) modelin davranışını kendi davranışı için bir rehber olarak kabul etmesi:

Gözleme dayalı öğrenme yaklaşımına göre (Liebert ve Fernandez 1970) bir çocuk başkalarını gözleyerek yalnızca yeni davranış-

lar öğrenmekle kalmaz, ayrıca, saldırgan davranışlara başvurma ya da böyle davranışlardan kaçınmanın uygun olduğu zaman ve ortamları da öğrenir. Diğer bir deyişle, kendi davranışları ile ilgili kararı verirken gözlemden elde ettiği bilgilerin tümünü kullanır. Bu süreç içinde iki etmenin -dolaylı sonuçlar ve modelin statüsü- özellikle önemli olduğu görülmüştür.

Dolaylı sonuçlardan davranışının bir sonucu olarak ödül ya da cezalar biçiminde modelin başına gelenler kastedilmektedir. Bu sonuçlar olumlu ya da istendik olduklarında dolaylı ödüller; olumsuz olduklarında ise dolaylı cezalar adını alırlar.

Bir çok çalışma yüksek statülü modellerin düşük statülü modellerden daha fazla taklit edildiğini göstermiştir. (Lefkowitz, ve arkadaşları, 1955; Harvery ve Rutherford, 1960). Yüksek statülü ya da konumlu model taklit edilebilir çünkü, onun neyin kabul edilebilir, onaylanabilir ya da neye izin verilebilir olduğunu bildiği varsayılır. Yüksek konumlu model bazen de, gözlemcinin onun konumuna gelmek istemesi ve bunu da yalnızca modeli taklit ederek başarabileceğini düşünmesi nedeniyle taklit edilir.

Ancak modelden öğrenme yalnızca modelin davranışlarının öğrenilip eyleme dönüştürülmesini açıklar. Modelin davranışlarının kendilerinden farklı ama aynı sınıftan başka davranışların öğrenilmesi üzerinde de etkili olduğu yolunda bulgular vardır. Bunlar nasıl açıklanabilir? Aşağıda Leonard Berkowitz'in (1984) bu soruya yanıtı kısaca özetlenecektir.

Bilişsel Yeni-Çağrışımıcılık ve Etkinlik Yayılması

Daha önceleri yayınların etkisini yukarıdaki gibi ve koşullanma (pekiştirilen davranışlar öğrenilir) görüşü çerçevesinde açıklayan Berkowitz son zamanlarda (1984) bu görüşün, özellikle modelin davranışının aynı olmayan davranışların öğrenilmesi konusunda yetersiz kaldığı sonucuna vararak başkaları tarafından geliştirilen (Anderson ve Bower 1973; Landman ve Manis, 1983) bilişsel yeni-çağrışımıcılık görüşünün, yayınların etkisini daha iyi açıklayabile-

ceği önerisini ortaya atmıştır. Buna göre, bellek, her biri çağrışım bağları ile birbirine bağlı birimlerden oluşan bir örüntüler toplamı olarak görülür. Bu bağların ya da birimler arası yolların güçlü zamanda yakınlığı, benzerliği ve anlam bakımından ilgililiği de içine alan bir dizi etmenin bir işlevi olabilir.

Berkowitz bu açıklamasına bir de Collins ve Loftus (1975) tarafından geliştirilen etkinlik yayılması kavramını eklemektedir. Buna göre, bir düşünce ögesi bilinçte ön plana çıktığında, bu özel birimden ya da merkezden çağrışmsal bağlar ya da yollardan öteki birimlere yayılır (Berkowitz, 1984). Bu süreç bir hazırlayıcılık etkisine yol açabilir. Kavram etkinleştirildikten bir süre sonra ilişkili düşünce öğelerinin tekrar anımsanma olasılıkları artmaktadır. Sanki etkinleşmiş olan birimde, onun ve ilgili diğer düşünce ve duyguların etkinleşmesini kolaylaştıran bir uyarılma yeteneği kalmış gibidir. Böylece, şiddet içeren bir filmin telkin ettiği düşünceler anlamsal olarak ilişkili başka düşünceleri de bilinçe çıkarabilir ki, bunlar da seyircilerin daha başka saldırgan duygu ve düşüncelere sahip olmaları olasılığını arttırır. Bütün bunlar kendiliğinden (otomatik olarak) ve fazla düşünmeye gerek kalmaksızın olup bitebilir.

Berkowitz (1984) Bower'in (1981) bellek-heyecan örüntüsü görüşünden de yararlanmaktadır. Buna göre, düşünceler, anılar ve duygular arasında çağrışmsal bağlar vardır. Belli bir heyecan örüntüsü içindeki bileşenlerden herhangi birinin etkinleşmesi bağlı olduğu diğer birimleri de etkinleştirmek eğilimindedir. Öte yandan, bir eylem fikri ya da hayali, seyircileri o eylemde bulunmaya hazır duruma getirebilir.

Berkowitz'in (1984) televizyonun saldırganlık üzerindeki etkisine ilişkin açıklamasını aşağıdaki gibi özetleyebiliriz: Saldırganlığı gözleme seyircilerde saldırganlıkla ilgili düşünce ve fikirleri uyarılmasına yol açar; bu düşüncelerdeki etkinlik duygulara ve davranışsal eğilimlere yayılır, gözleyenleri saldırgan eyleme daha bir hazır eyleme getirir. Televizyonun, ayrıca, saldırganlığın, yerine ve zamanına göre kabul edilebilir ya da onaylanabilir olduğu düşüncesi ni güçlendirici etkisi vardır.

Çocuk ya da yetişkin, insanların televizyonda, ya da genel olarak, yayın araçlarından etkilenebileceklerini böylece ana çizgileriyle belirledikten sonra, bu alanda yapılan bazı araştırmalar ve bunlardan elde edilen bulgular gözden geçirilecektir.

Ancak, televizyonda şiddetin çocuk ve yetişkinler üzerindeki etkileri ile ilgili araştırma sonuçlarına ilişkin olarak 1970'lerde başlayan bir tartışma (Freedman ve arkadaşları, 1978) sürüp gitmektedir. Bu nedenle, ilgili araştırmalar üç bölümde gözden geçirildikten sonra, bunların sonuçlarının ne anlama geldiğine ilişkin tanınmış bazı araştırmacıların görüşlerine yer verilecektir. Tartışma araştırma sonuçlarının televizyonda ya da genel olarak yayın araçlarında şiddetin izleyenlerde saldırganlığı arttırmadığı ya da televizyonda saldırganlıkla izleyicilerde saldırganlık arasında nedensel bir ilişkinin bulunup bulunmadığı sorusunun yanıtı üzerinde çıkmaktadır. Bu soruya bazı yazarlar "evet" yanıtı verirken bazıları bundan pek emin görünmemekte ve dolayısıyla kesin birşey söylemenin olanaksız olduğunu ileri sürmektedirler. Aşağıda bu alanda yapılan araştırma sonuçları çok genel olarak gözden geçirilecektir.

Araştırma Sonuçları

Yukarıda araştırma sonuçlarının üç alt başlık altında sunulacağı belirtilmişti. Bunlar (a) laboratuvar deneyleri, (b) alan deneyleri ya da doğal deneyler, ve (c) ilişkisel (korelasyonel) çalışmalardır. Aşağıda bunlar sırasıyla ve özet olarak sunulacaktır.

Laboratuvar Deneyleri

Laboratuvarda gözlenen televizyonda saldırganlığın, gözleyenlerin saldırgan tepkilerinde, gözlemden hemen sonra ve kısa süreli bir artışa neden olduğu konusunda hemen bütün araştırmacıların anlaştığı söylenebilir. (Freedman,1986; Russel ve ark,1986; Berkowitz 1984).

Saldırganlığın modelden ya da taklide dayalı olarak öğrenilebileceği Bandura ve arkadaşlarının (Bandura, Ross ve Ross, 1961;1963 a; 1963 b) yaptıkları bir dizi laboratuvar deneyinde gösterilmiştir. Bu tür çalışmalarda izlenen yöntem genellikle bir çok aşamayı içerir. İlk olarak, çocuklar, kendileri bir eylemde bulunmaksızın, yetişkin bir modeli şişirme bir bebeğe karşı TV ekranında gösterdiği bir dizi yeni ve alışılmamış saldırgan bir tepkiyi gözlerler. Bu tepkiler yumruklar ve diğer nesnelerle saldırgan sözlerin de eşliğinde gerçekleşen fiziksel saldırılardır. Modelin davranışını seyrettikten az sonra çocuklar daha önceden söz verilmiş olmasına karşın bazı çekici oyuncaklarla oynamamayacakları söylenerek zorlanır ya da engellenirler. Bundan sonra, modelin şişirme bebeğe karşı saldırgan davranışlarda bulunduğu ortama çocukların kendileri konurlar.

Böyle araştırmalar, genellikle, önceden saldırgan modeli gözleyen deneklerin böyle bir modeli gözlemeyenlerden daha saldırgan davrandıklarını, diğer bir deyişle, saldırgan modeli taklit ettikleri göstermektedir. Modeli gözleyen çocuklarda saldırganlığın, özellikle, önceden bilmedikleri türden saldırgan tepkilerin daha fazla görülmesi, onların bu tepkileri modelden öğrendiklerinin bir kanıtı olarak görülmektedir. Çocuklar yeni saldırgan davranışlarla ortamın ayrıntıları (bebek, saldırganlık araçları, oda, v.b.) arasında çağrışım kurmuşlardır. Yukarıda belirtildiği gibi, zorlandıktan ya da engellendikten sonra içinde şişirme bebeğin ve diğer nesnelerin bulunduğu odaya konulduklarında çocuklar yeni öğrendikleri tepkileri göstererek tepkide bulunmaktadır. Daha başka çalışmalar modelden öğrenme durumunun bazı önemli yönlerini ortaya çıkarmışlardır. Örneğin, Parton ve Geshuri (1971) saldırgan davranışlara hiç çekinmeden başvuran modellerin, bunları çekinerek gösterenlerden daha fazla taklit edildiklerini göstermiştir.

Modelden öğrenme üzerine laboratuvar deneylerinde, gözleme dayalı olarak öğrenilen saldırgan davranışlara gerçekten başvurulup vurulmayacağı, hem modelin ve hem de çocuğun kendisinin

davranışının beklenen sonuçlarına bağlı olacaktır. Eğer model saldırganlığı için cezalandırılırsa, çocuk saldırganlığı öğrenebilir fakat ona başvurmaktan korkabilir. Ek olarak, korkmadığı durumlarda bile, çocuk belli bir ölçüde, güdülenmediği sürece gördüğü saldırgan davranışları göstermeyebilir. Bu durum Bandura (1965) tarafından bir deneyde gösterilmiştir. Deneyde çocuklara bir modelin saldırgan davranışlarda bulunduğu filmler seyrettirilmiştir. Bazı filmlerde model saldırgan davranışları için ödüllendirilmiş, bazılarında ise ne ödüllendirilmiş ne de cezalandırılmıştır. Şiddete başvurduğu için cezalandırılan modeli seyreden deneklerin diğer iki gruptakilerden daha az taklide dayalı saldırgan davranışlarda bulundukları görülmüştür. Ancak, daha sonra taklit ettikleri için kendilerine değerli bir ödül verildiğinde gruplar arasındaki farkların kaybolduğu ve cezalandırılan modeli gören deneklerin, ödüllendirilen ya da ne ödüllendirilip ne de cezalandırılanı görenler kadar modeli taklit ettiklerine tanık olunmuştur.

Öte yandan, modelden, ya da taklide dayalı öğrenme yalnızca modelin saldırgan davranışlarının öğrenilip eyleme dönüştürülmesini açıklayabilir. Yayın araçlarında özellikle de televizyonda gözlenen saldırgan eylemlerin kendilerinden farklı saldırgan davranışlara yol açıklarına ilişkin bulguları açıklayamaz (Berkowitz, 1984; Russel ve Thomas, 1986). Berkowitz ve Geen (1966) ve diğerleri araştırmalarında bir boks maçından kesitler seyreden deneklerin daha önce kendilerini kızdıran birine daha yüksek düzeylerde elektrik şoku verdiklerini ya da daha fazla sözlü saldırganlıkta bulunduklarını göstermişlerdir. Berkowitz'in girişte özetlenen bilişsel çağrışımsal örüntüler ilkesinin böyle davranış ya da sonuçları açıklayabileceği öne sürülmektedir. Saldırgan davranışlar kendileri ile aralarında çağrışımsal bağların bulunduğu başka saldırgan düşünce, eylem fikri, duygu ya da örtülü davranışları çağrıştırarak etkinleştirebilirler. Böylece, bir boks maçında ya da herhangi bir kavgada dövüşen insanların görüntüsü başka bağlamlarda öğrenilmiş saldırganlık düşünce ve fikirlerini, kızgınlık gibi heyecanları uyabilir ve

var olan araçlarla saldırmaya davranışsal bir hazırlık ya da eğilim oluşturabilir. Geen ve Thomas'a (1986) göre, böyle bir çözümleme, bir dizi çalışma tarafından ortaya konan ve artık iyi bilinen "saldırganlıkta silahların etkisi"ni açıklayabilir. Silahların, ister gerçek görüntüleri, isterse TV ekranında ya da filmlerdeki görüntüleri olsun, belki de saldırganlık ve şiddeti çağrıştırmaları nedeniyle, saldırganlığa yol açtıkları görülmüştür (Berkowitz ve LePage, 1967). Aşağıda sonuçları Berkowitz'in bilişsel yeni çağrışımıcılık adını verdiği, etkinlik yayılması biçiminde de ifade edilebilen görüşü ile açıklanabilecek bir çok araştırmadan, bir fikir vermek için, yalnızca ikisi kısaca özetlenmiştir.

Lövaas (1961) tarafından yapılan bir deneyde bir çocuk yuvasındaki çocuklara iki koldan birine basma seçeneği verildi. Kollarından biri yumruk atan bir yapma bebeği, diğeri ise bir kafes içindeki topu harekete geçiriyordu. Çocukların yarısına, daha önce, saldırgan, diğeri yarısına ise saldırgan olmayan bir çizgi film seyrettirilmişti. Filmi seyrettikten hemen sonra çocuklar kolla hareket eden iki oyuncakla dört dakika birlikte bırakıldılar. Saldırgan çizgi filmi gören çocukların yumruk atan yapma bebeği harekete geçiren kola, saldırgan olmayan filmi görenlerden daha sık bastıkları görüldü. Benzer sonuçlar gene çizgi filmleri kullanan fakat bunların etkisini çocukları araştırmacıdaki şişirilmiş bir balonu patlatmayı ne kadar istedikleri konusunda sorgulayarak değerlendiren Musen ve Rutherford (1961) tarafından da elde edilmiştir.

Bandura Ross ve Ross (1963 b) kreş çocuklarını her biri bir koşulu temsil eden dört gruba ayırdılar: saldırgan modelin ödüllendirildiği; saldırgan modelin cezalandırıldığı; modelin yalnızca sözel saldırganlıkta bulunduğu; ve modelin bulunmadığı koşullar. İlk iki koşuldaki çocuklara ikinci bir yetişkin erkeğin sahip olduğu bir şeyi elinden almaya çalışırken büyük ölçüde fiziksel ve sözel saldırganlıkta bulunan yetişkin bir erkek modeli gösteren bir filmi seyrettirtiler. Modelin ödüllendirildiği koşulda saldırgan model başarılı idi ve zaferinin zevkini çıkarırken görülüyordu. Modelin cezalandırıldığı

koşulda ise model şiddetle cezalandırılıyordu. Daha sonra, ödüllendirilen modeli seyreden çocukların, hem cezalandırılan modeli gözleyen ve hem de kontrol gruplarındaki deneklerden daha fazla fiziksel ve sözel saldırganlık sergiledikleri görüldü. Tam anlamıyla modelinkinin aynı olmayan saldırgan tepkileri de modelin ödüllendirildiği koşulda, modelin cezalandırıldığı ve filmsiz koşuldakinden daha sık başvurulduğu gözlemlendi.

Özet olarak, laboratuvar deneylerinin yayın araçlarında özellikle de, televizyonda saldırganlığın izleyicilerde saldırganlığı arttırdığı yönündeki görüşleri destekleyici sonuçlar verdiği konusunda aşağı yukarı bütün araştırmacıların anlaştığı söylenebilir. Ancak, televizyonun saldırganlığı arttırıcı etkisinin oldukça kısa süreli olduğu konusunda da genel bir anlaşmadan söz edilebilir. Ayrıca, laboratuvar deneylerinin yapay koşullarda yapıldığını, dolayısıyla, elde edilen sonuçları gerçek yaşama genellemenin güç olduğunu ileri süren araştırmacılar da vardır (Freedman, 1986; 1984). Bu nedenle, paylıkları konusunda daha az eleştirilebilen ve gerçek yaşama genellenebilmeleri daha kolay olan alan deneylerinin sonuçlarına da bir göz atmakta yarar vardır.

Alan Deneyleri

Bu tür deneyler, labaratuvar deneyleri ile karşılaştırıldığında, daha doğal ortamlarda yapılırlar. Denekler koşullara rastlantısal olarak dağıtıldıktan sonra değişik türlerden televizyon programları ya da film seyrederek, daha sonra da saldırganlıkları ölçülür. Saldırganlığın gözlenmesiyle etkilerinin ölçülmesi arasında geçen süre birkaç saatle, birkaç hafta arasında değişir. Saldırganlık ölçümleri gerçek saldırgan davranışların gözlenmesi biçiminde yapılır.

Feshbach ve Singer (1971) böyle bir alan deneyini yedi yatılı okuldaki erkek çocuklarla yapmışlardır. Deneyde çocuklar 6 hafta için saldırgan ve saldırgan olmayan televizyon programı koşullarına rastlantısal olarak ayrılmışlardır. Saldırganlık ölçümleri araştırma boyunca yapılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, yalnızca saldır-

gan olmayan televizyon programlarını seyreden denekler, genellikle, saldırgan programları seyredenlerden daha saldırgandırlar. Aradaki farkın üç okulda anlamlı, birinde anlamlılığa yakın, ikisinde anlamsız, birinde ise tersi yönde ve anlamsız olduğu görüldü. Bu çalışmaya ilişkin olarak, saldırgan olmayan programları seyreden deneklerin, daha mutsuz oldukları biçiminde eleştirilmiştir.

Leyens ve arkadaşları (1957) erkek suçlu çocukların okuduğu bir orta okuldaki dört yaşama birimini rastlantısal olarak iki gruba ayırdılar. İki birim bir hafta süreyle her akşam şiddet içeren bir film seyretti; diğer iki birim ise, gene bir hafta süreyle, her akşam nötr filmler seyrettiler. Bütün denekler deneyden önce bir hafta, deney sırasında ve deneyden sonra bir hafta gözlemlendiler. Şiddet filmi seyreden birimlerden birinde saldırgan davranışlarda genel bir artış gözlemlendi. Şiddet filmi seyreden diğer birimde yalnızca fiziksel saldırganlıkta bir artış görüldü. Nötr film seyreden birimlerden biri genel olarak saldırganlıkta bir düşüş gösterdi. Öteki nötr film biriminde ise bir değişiklik görülmedi.

Bu alan deneyinin hemen hemen aynısı iki alan deneyi de Parke ve arkadaşları (1977) tarafından Amerika Birleşik Devletleri'nde yapılmıştır. Bunların ilkinde iki yaşama biriminden birindeki erkek çocuklara beş gün şiddet filmleri, diğerlerindekiyse gene beş gün süreyle şiddet içermeyen filmler gösterildi. Denekler araştırmacılar tarafından gözlemlendiler ve 14 saldırgan davranış bakımından değerlendirildiler. Daha sonra, bu 14 saldırgan davranış genel kişilerarası, sözel ve fiziksel saldırganlık göstergeleri elde etmek için birleştirildi. İstatistiksel çözümlemeler şiddet içeren filmleri seyreden birimdeki çocukların, filmleri görmeden öncekine göre, anlamlı ölçüde daha saldırgan olduklarını gösterdi. Bu çalışmada, ayrıca, her birimdeki denekler, öntest sonuçlarına bakılarak, yüksek düzeyde saldırgan olanlar, düşük düzeyde saldırgan olanlar olmak üzere iki gruba ayrıldılar. Sonra dört gruba varyans analizi uygulandı: yüksek ve düşük düzeyde saldırgan gruplar; şiddet içeren ve içermeyen filmleri seyreden gruplar. Çözümleme sonuçları şiddet

filmleri gören deneklerin, film haftası boyunca, şiddet içermeyen filmleri gören deneklerden daha saldırgan olduklarını gösterdi. Film haftasından bir hafta sonra, yüksek düzeyde saldırgan şiddet filmi grubu dışında, diğer bütün grupların deneyden önceki düzeylerine geri döndükleri görüldü. Bu grup deneklerin her iki ölçek üzerinde de deney öncesine göre biraz daha yüksek puan ortalaması tutturdıkları gözlemlendi. Düşük düzeyde saldırgan, şiddet içermeyen film grubunun genel saldırganlık puanı ortalaması ise biraz düşüktü. Bu deneyde kullanılan nötr filmler, denekler tarafından, saldırgan filmlerle karşılaştırıldığında, daha az çekici, daha sıkıcı, daha az heyecan verici ve daha aptalca bulunmuşlardı. İkinci deneyde bu bakımlardan saldırgan filmlerle aynı düzeydeki nötr filmler kullanıldı. Filmler ya bir gece ya da beş gece gösterildiler. Diğer bir deyişle, araştırmada dört koşul vardı: bir gece şiddet filmi, beş gece şiddet filmi, bir gece nötr film, beş gece nötr film. Her koşulda yalnızca bir yaşama birimi ayrılmıştı. Şiddet filmi seyretme koşullarındaki denekler, deneyden önceki durumları ile karşılaştırıldığında, genel olarak, daha saldırgandılar.

Friedrich ve Stein (1973) bir ana okulundaki çocukların tümünü sınıflarında üç gruba ayırdılar. Denekler gruplar halinde saldırgan, olumlu sosyal, ya da nötr televizyon programları seyretmeye götürüldüler ve günde 1 olmak üzere, gruplarına uygun 12 film seyrettiler. Fiziksel, sözel, düşlemsel ve nesnelere yönelik saldırganlık ölçümleri çocukların serbest oyun saatlerinde yapılan gözlemlere dayandırıldı. Dört saldırganlık ölçeğinin hiç biri açısından erkekler, kızlar ve erkek-kız bileşimi grup için filmlerin bir etkisi görülmedi. Ancak, araştırmacılar denekleri deneyden önceki durumları temelinde yüksek düzeyde ve düşük düzeyde saldırganlar olmak üzere ikiye ayırdılar. Bu durumda, başlangıçta yüksek düzeyde saldırgan olan deneklerin bütün gruplarda filmleri gördükten sonra daha az saldırgan oldukları gözlenirken, başlangıçta düşük düzeyde saldırgan olan deneklerin ise daha saldırgan oldukları görüldü. Film türünün anlamlı bir ana etkisi yoktu.

Loye, Gorney, ve Steele (1977) evli çiftlerin gönüllü olarak katıldıkları çalışmalarında televizyon seyretmenin etkilerini araştırdılar. Her erkek eş beş tür programdan birini seyretti: yüksek düzeyde olumlu sosyal davranış içerikli, yüksek düzeyde şiddet içerikli, her ikisi bakımından da yüksek içerikli (karışık), genelde nötr, ya da normal olarak seyredilen programlar. Erkek eş kendisine ayrılan programlar bir haftanın pazartesi gününden pazar gününe kadar seyretti. Aynı zamanda, her kadın eş de kocasını gözlemledi, ve değişik ölçekler üzerinde onun davranışlarını değerlendirerek kaydetti. Temel ölçüt kocanın huyunda pazartesi akşamından pazar gününe kadar gözlenilebilecek değişikliklerdi. Şiddet içeren programları seyredenlerin daha saldırgan oldukları, öteki koşullardakilerin ise değişmedikleri görüldü. Diğer bir deyişle, şiddet içerikli programları izleyenlerin huylarında daha saldırganlık yönünde anlamlı bir değişiklik gözlenirken, olumlu içerikli programları seyredenlerin huylarında eskisine oranla daha az saldırganlık yönünde anlamlı bir değişikliğe tanık olundu. Bireysel değişikliklerden hiç biri anlamlı değildi.

Milgram ve Shotland (1973) ülkemizde de gösterilen, sevilen televizyon dizisi "Hastane" den (Medical Center) araştırma için özel olarak hazırlanan bir öyküyü kullanarak bir dizi çalışma yaptılar. Öyküde karısının hastalığı ve hastahanedeki işinden atılması sonucu ciddi parasal sorunları olan genç bir adam hastahaneye bağış toplama kutularından bir çoğunu kırarak içlerindeki paraları çalar. Öykünün bir çeşidinde adam yakalanır ve tutukevine gönderilir; ikinci bir çeşidinde çaldığı paralarla kaçır; üçüncüsünde ise bir kuya para atar. Böylece, öykünün ikisi olumsuz biri olumlu toplumsal davranış içeren üç çeşidi vardır. Çalışmalardan birinde deneklere bir tiyatrodaki değişik öyküler gösterilir ve araştırmaya katılmalarının karşılığı olarak, verilen adresten daha sonra alınmak üzere, bedava radyo sözü verilir. Denekler yaklaşık olarak bir hafta sonra hediyelerini almak üzere verilen adrese gittiklerinde boş bir oda ile karşılaşır. Odanın yakınında bir yerde televizyon öyküsünde gör-

düklerine benzer bir bağış kutusu vardır. Gizli televizyon kameralarını deneklerin davranışını kaydeder. Sonuçlar, Hastane dizisinin değişik biçimlerini gören gruplar arasında hırsızlık açısından bir farkın olmadığını gösterdi. Bu çalışmanın az değişik biçimlerinden oluşan bir dizi başka araştırma gerçekleştirilmiştir. Değişik öyküleri seyreden grupla arasında genelde anlamlı bir farklılık bulunamamıştır. Böylece Milgram ve Shotland saldırganlığın taklide dayalı olarak öğrenildiğine ilişkin bir kanıtın bulunmadığı sonucuna varmışlardır.

Hennigan ve arkadaşları (1982) 1949-1952 yılları arasında televizyonun Amerika Birleşik Devletleri kentlerine yayılmasının durdurulmuş olmasından yararlanarak bir araştırma yaptılar. Amerikan Federal İletişim Komitesi 1949 yılından 1952 yılına kadar TV ruhsatı vermeyi durdurdu. Böylece bazı A.B.D. kentleri 1949'dan önce televizyona kavuşup 1952'ye kadar onu yaşarken, diğer bazı kentler televizyona 1952'nin ortalarında kavuşmuştur. Eğer televizyon suç oranlarında artışlara neden oluyorsa, durdurma öncesi kentlerde suç oranları, bu kentlerde televizyon yayınlarının başlamasından hemen sonra, dondurma sonrası televizyona kavuşan kentlerde olduğundan daha fazla artmalıydı. Öte yandan, birkaç yıl sonra dondurma sonrası kentlerde televizyon yayınları başladığında ise, bu kentlerdeki suç oranları, durdurma öncesi kentlerde olduğu gibi artmalı ve iki tür kent arasındaki fark kapanmalıydı. Hennigan ve arkadaşları televizyonun şiddete dayalı suçlar, ev soygunları araba hırsızlıkları üzerinde bir etkisini bulamadılar. Yalnızca, televizyon girdikten sonra küçük hırsızlık olaylarının arttığına ilişkin bazı bulgular elde ettiler. Ve bu etkinin saldırganlık duygularından ya da taklitten değil, daha fakir insanların genelde televizyonda görülen daha varlıklı insanları seyretmelerinin neden olduğu görece yoksunluktan kaynaklandığı sonucuna vardılar. Diğer bir deyişle, televizyonu olan kentlerle olmayan kentler arasında suç oranları bakımından bir fark bulunamamıştır.

Son bir çalışma da Philips (1983) tarafından yapılmıştır. Phillips A.B.D.'de profesyonel ağır siklet boks şampiyonluk maçlarının ülkede işlenen cinayetlerin sayısı üzerindeki etkisini araştırmıştır.

1973-78 arasında 18 ağır siklet şampiyonluk maçı yapılmış ve araştırmacı her maçtan sonraki 10 gün içinde işlenen cinayet sayısını bularak, bunu hesapladığı normalde beklenen sayı ile karşılaştırmıştır. Philips'in sonuçlarına göre, cinayet sayısı her maçtan sonraki 3., 4., 6., ve 9. günlerde artmaktaydı. En büyük artış 3. günde görülüyordu. Diğer bir çözümleme artışların yalnızca maç A.B.D. dışında olduğunda, televizyonda gösterildiğinde ve 3. gün beklenen sayının yüksek olması durumunda arttığını gösterdi. Ek olarak eğer maçın yenik düşen boksörü beyazsa, cinayet kurbanı genç beyazların sayısında maç günü, 2 ve 8 gün sonra artışlar görülüyordu. Bu sonuçlara bakarak Phillips boks maçlarının cinayetlerde artışa yol açtığı ve bunun da modelden öğrenme ile açıklanabileceği kanısına vardı. Bu çalışma bazı araştırmacılar tarafından eleştirilmiştir (Baron ve Reiss, 1985a; 1985b)

Görüldüğü gibi, alan deneyleri ya da doğal deneylerden elde edilen sonuçların tam anlamıyla tutarlı oldukları söylenemez. Ters yönlerde bulgular bile vardır. Örneğin, Feshbach ve Singer (1971) saldırgan TV programları seyreden çocukların saldırgan olmayan programları seyredenlerden daha az saldırgan oldukları yönünde bulgular elde etmişlerdi. Bu durumda, "ilişkisel araştırmalarda durum nedir?" sorusu akla gelmektedir. Orada bir tutarlılıktan söz edilebilir mi?

İlişkisel Çalışmalar

Gerçek yaşamda televizyonun saldırganlık üzerindeki etkisini ortaya koymada laboratuvar deneylerinin değeri konusunda ciddi bir tartışma söz konusudur (Freedman; 1986 1984; Friedric-Cofer ve Huston, 1986; Huesmann ve Malamuth, 1986). Öteki yöntemlerle karşılaştırıldığında, laboratuvar deneyi yöntemi bağımsız değişken dışındaki değişkenlerin kontrolüne çok daha fazla olanak sağlayan bir yöntemdir. Dolayısıyla, saldırganlığı gözleme ile saldırganlık arasındaki nedensel ilişki (eğer varsa) hakkında en açık ve saf kanıtlar da laboratuvar deneyi ortamlarından elde edilebilir.

Ancak, daha önce de değinildiği gibi, laboratuvar deneyinin önemli sınırlılıkları da vardır. Bunlardan biri araştırmanın süresi ile ilgilidir. Laboratuvar deneyleri çok kısa sayılabilecek bir sürede bitmek zorundadır. Bu yüzden, etkileri oldukça uzun bir süre sonra ortaya çıkabilecek bir değişkeni araştırmaya elverişli olmayabilirler. Bazı araştırmacılar bu güçlük nedeniyle alan deneylerine yönelmişlerdir (Parke ve arkadaşları, 1977). Fakat alan deneyleri de zaman açısından sınırlı olmak zorundadırlar çünkü araştırmacılar alanda değişkenleri çok uzun süre kontrolleri altında tutamazlar.

Freedman (1986) laboratuvarda kullanılan saldırgan davranışların gerçek yaşamdaki saldırgan davranışların yalnızca benzerleri olduklarını ileri sürmektedir. Deneklerin "şişirme bebekleri" yumruklamalarına, elektrik şoku vermelerine, ya da başkalarının dikkatlerini dağıtmak için bir düğmeye basmalarına yol açan deneysel değişkenler vurma, tekmeleme, ya da birini yumruklama gibi başka saldırgan davranışlarda bir artışa neden olmayabilir. İlişkisel araştırmalar bu sorunların bir kısmını çözümleyebilir.

Ayrıca, labaratuvar araştırmalarında kullanılan yayın, malzemesi evlerde gerçekten seyredilen program ya da yayın türlerinin yalnızca küçük bir bölümünü temsil eder. Deneysel araştırmalar kullandıkları program türlerini, kısmen kontrolü arttırmak için, sınırlı tutmaktadırlar. Çoğu araştırmalar yalnızca bir ya da iki tür program gözlemenin etkisine bakmaktadırlar. Bu nedenle, laboratuvar deneylerinde kullanılan malzeme ya da şiddet filmleri evlerde gözlenenleri temsil etmeyebilir. Ek olarak, çocuklar evlerinde pek çok saat televizyon seyretmektedirler ve bunun yalnızca bir bölümü saldırgandır. Şiddet içeren davranışlar nötr ya da olumlu toplumsal davranışlar içine gömülü ya da serpiştirilmiş olarak gözleendiğinde davranış üzerinde pek etkili olmayabilir.

Freedman'a (1984) göre, alan deneyleri televizyonda saldırganlığın gerçek yaşamda saldırgan davranışları arttırdığına ilişkin nedensel denencenin en iyi sınanabileceği araştırma türü olmakla birlikte, doğal ortamlarda araştırma yapmak güçtür. Bu nedenle, alan deneylerinde televizyonun etkisinin açıkça gösterilememiş olması

böyle bir etkinin hiç olmadığı anlamına da gelmeyebilir. Bu yüzden, ilişkisel araştırmaların sonuçlarına da bir göz atmakta yarar vardır.

Genel olarak, araştırmacılar (Freedman, 1986; Turner ve ark., 1986; Freedman, 1984) televizyon seyretme ile saldırganlık arasındaki ilişkinin yaşla artması gerektiğine inanmaktadırlar. Bu inancın temelinde "eğer televizyon seyretme saldırganlıkta bir artışa neden oluyorsa, daha fazla televizyon seyretme saldırganlıkta daha fazla bir artışa neden olmalıdır." mantığı yatmaktadır. Aşağıda bu konudaki ilişkisel araştırmaları temsil ettiğine inanılan bir ilişkisel araştırmalar örnekleminde bazı çalışmaların özeti verilmiştir. Bu araştırmaların seçilmesinin nedeni genellikle televizyon, izleyenlerde saldırganlığı artırmada etkilidir görüşünde olan araştırmacılarla, bu etki konusunda kuşkulu olan araştırmacılar arasındaki tartışmada en çok adı geçen çalışmalar olmalarındandır.

Singer ve Singer (1980) televizyonda saldırgan davranışları seyretme ile saldırganlık arasındaki ilişkiyi, ilkinde ortalama 48 aylık olan erkek ve kız çocuklar için bir yılda dört kez hesapladılar. Erkek çocuklar için hesaplanan ilişki katsayıları birinci hesaplamadan dördüncü hesaplamaya sırasıyla, .01, .24, .19, ve .19 idi. Kız çocuklar için aynı katsayılar gene sırasıyla, -.11, .17, .64, ve -.01 idi. Bu ilişki katsayılarına bakıldığında özellikle yaşa bağlı olarak düzenli bir artış görülmemektedir.

Singer ve ark. (1984) uzun süreli bir çalışmalarında televizyonda saldırgan davranışları gözlemenin gözleyenlerin davranışları ve dünyaya ilişkin tutumları üzerindeki etkilerini araştırdılar. Özet olarak, bu araştırmacılar bir dizi aile değişkeni ile çocukların televizyon seyretme alışkanlıklarının (1) çocukların dünyaya ilişkin tutumları (dünyayı korkutucu bir yer olarak algılayıp algılamadıkları), (2) gösterdikleri doğrudan saldırgan davranışlar, (3) okuldaki uyumları ve (4) sabır ve bir şey için bekleme yetenekleri üzerindeki etkilerine baktılar. Singer ve arkadaşlarının özellikle ilgilendikleri aile değişkenleri (1) ana-babanın çocuklarını eğitirken (disipline ederken) güç ve cezaya başvurma sıklıkları, (2) annenin düşlem gücü, ve (3)

ailenin televizyon seyretme alışkanlığı idi. Bu çalışma 1977'de başladı ve 63 çocuk üzerinde yapıldı. Çalışma başladığında çocukların yaş ortalaması 4, 1982'de bittiğinde ise 9'du. Aile değişkenlerine ilişkin bütün veriler anababa ve çocuklarla görüşmeler yolu ile toplandı. Sonuç olarak, her çocuğun araştırma başlamadan önceki saldırganlık düzeyini kontrol ettikten sonra, araştırmacılar çocuklarda daha sonraki saldırganlıkla saldırgan içerikli televizyon seyretme, okul öncesi saldırgan içerikli TV seyretme ve anababanın fiziksel cezaya başvurma sıklıkları arasında anlamlı ilişkiler buldular. Ek olarak, kendilerine uygulanan "Korkutucu Dünya Testi"nden aldıkları puanın en güçlü kestiricisi çocukların televizyon seyretme alışkanlıklarının derecesi idi. Ayrıca, daha çok televizyon seyreden çocukların, daha az seyredenlerle karşılaştırıldığında, beklemeyi gerektiren durumlarda daha sabırsız oldukları görüldü.

Milavsky ve arkadaşları (1982) televizyonda şiddetin saldırgan davranış üzerindeki etkilerini araştırmak için iki çalışma yaptılar. Birinci çalışmada 7- 12 yaşları arasında 2400 erkek ve kız çocukla ilgili veriler çözümlendi. Bu çocukların televizyon seyretme alışkanlıkları ile saldırganlıkları üç yıllık bir süre içinde 6 kez ölçüldü (Mayıs 1970, Kasım 1970, Şubat 1971, Mayıs 1971, Mayıs 1972, ve Mayıs 1973). Birinci çalışmada her ölçüm için iki değişken (televizyon seyretme süresi ve saldırganlık) arasındaki ilişki katsayısı hesaplandı. Bu ilişki katsayıları erkek çocuklarda birinci ölçmeden altıncı ölçmeye sırasıyla .22, .13, .15, .17, .16, ve .19'du. Kız çocuklarda ise gene sırasıyla .37, .29, .32, .26, .21, ve .30'du. İkinci çalışmada 600 ergen erkekle ilgili veriler çözümlendi. Bu grupta 5 kez ölçüm yapıldı, ve dört saldırganlık ölçütü vardı. Saldırgan içerikli TV seyretme ile saldırganlık değişkenlerinden her biri arasında yaşlara göre hesaplanan ilişki katsayıları tutarlı bir artış göstermekten uzaktı. Örneğin, televizyonda şiddet içerikli program seyretme ile kişisel saldırganlık değişkeni arasındaki ilişki katsayıları birinci ölçümden beşinci ölçüme sırasıyla, .16, .13, .07, .15, ve .11'di. Öğretmene karşı saldırganlığa ilişkin katsayılar ise gene sı-

rasıyla, -.06, .09, .08, .07 ve .11'di. Milavsky ve arkadaşları her iki çalışmanın sonuçları için de pek çok ilişki katsayısı ve anlamlılık hesaplamaları yaptılar ve bunlardan yalnızca birkaçı ancak anlamlı idi. Bu sonuçlara bakarak araştırmacılar az sayıdaki anlamlı ilişkinin şansa bağlanabileceği ve dolayısıyla, televizyonda saldırgan içerikli film seyretme ile saldırgan davranış arasında anlamlı bir ilişkinin, genelde, bulunmadığı yargısına vardılar.

Huesmann ve diğer birkaç araştırmacı yayın araçlarında şiddet ve saldırgan davranış üzerinde üç yıl süreli kültürlerarası bir araştırmanın bulgularını vermişlerdir. Araştırmada beş ülkeden 1000'in üzerinde çocukla ilgili veriler çözümlenmiştir. Araştırmanın yapıldığı ülkeler; Avustralya (Sheehan, 1986), A.B.D. (Huesmann ve Eron, 1986), Finlandiya (Lagerspetz, ve ark., 1986), İsrail (Bachrach, 1986), ve Polonya'dır (Fraczek, 1986). Bu araştırmacılar A.B.D'de yapılan uzun süreli araştırmalarda televizyonda şiddet seyretme ile saldırgan davranış arasındaki ilişkilere ilişkin bulguların genellenebilirliklerini sınamışlardır. Huesmann ve Eron (1986) televizyon seyretmeye ilişkin altı ölçüm yapmışlardı: televizyon seyretmede düzenlilik, tercih edilen programların saldırganlık düzeyi, genel olarak televizyonda saldırgan davranışları seyretme derecesi, bütün televizyon kahramanları ile özdeşleşme derecesi, saldırgan kahramanlarla özdeşleşme derecesi, ve şiddet içerikli programların algılanan gerçekçiliği. Bu televizyon değişkenleri ile her ülkede kız ve erkek çocuklarda saldırganlık arasındaki ilişkilerin ülkeden ülkeye değiştiği görülmektedir. Araştırmacılar televizyon değişkenleri ile çocuklarda saldırganlık arasında beş ülkenin beşinde de olumlu ilişkiler bulmuşlardır. Ayrıca, daha az saldırgan çocuklarla karşılaştırıldığında, daha fazla saldırgan olan çocukların, Avustralya dışındaki tüm ülkelerde saldırgan televizyon kahramanları ile daha fazla özdeşleşmek eğiliminde oldukları görülmüştür. Huesmann ve Eron (1986) yaptıkları çözümlemeler sonunda, erken yaşlarda televizyon seyretme ile daha sonra saldırganlıkta görülen artışlar arasında olumlu bir ilişki bulmuşlardır. Bu iki yazar erken yaşlarda te-

levizyon seyretmeye ilişkin üç değişkenden birine bakılarak A.B.D., Finlandiya, ve Kentsel İsrail'de kızlar için saldırganlıktaki değişikliklerin kestirebileceğini ileri sürmüşlerdir. Ancak, öteki ülkelerde televizyon seyretme ile saldırganlık arasındaki ilişkiler kızlar için anlamlı değildi. Daha sonra aynı yazarlar A.B.D'de önceden saldırgan olma ile televizyonda saldırgan olmayla ilgili film seyretme arasında hem erkek ve hem kızlarda olumlu bir ilişki bulmuşlardır. Aynı sonuçlar diğer ülkeler için anlamlı değildi.

Eron (1982), kendisi, Huesmann ve arkadaşlarının yaptıkları bir çalışmada elde edilen sayısal sonuçları vermektedir. Bu çalışmadaki Amerika'lı denekler için televizyon seyretme ile saldırganlık arasındaki ilişki katsayıları bir örneklemden 1., 2. ve 3. sırasıyla, .21, .23, 25; diğer bir örneklemeden olanlar içinse gene sırasıyla .22, .23, ve 26 idi. Eron bu yazısında ayrıca Finlandiya, Polonya ve Avustralya'ya ilişkin bulgular da vermektedir. Finlandiya'da ilişki katsayılarında belli bir örüntü ya da düzenlilik görülmemektedir. Polonya'da sınıf ilerledikçe ilişki katsayıları düşmekte, Avustralya'da ise her iki örneklem için de ilişki katsayıları I. sınıfta .02, üçüncü sınıfta da .22'dir. Özet olarak, ilişki katsayılarında yaşla birlikte çok küçük ama genel bir artıştan söz edilebilir.

Huesmann (1982) ilişki katsayılarını kız ve erkekler için ayrı ayrı vermiştir. A.B.D. örneklemini için erkeklerde ilişki katsayıları I. sınıftan 5. sınıfa sırasıyla, .16, .20, .19, .18 ve .20 idi. Kızlar için aynı ilişki katsayıları aynı sıra ile .21, .25, .26 ve .29'du. Görüldüğü gibi, zamana bağlı olarak küçük bir artma eğilimi göze çarpmaktadır. Huesmann öteki ülkeler için de veriler sunmuştur. Finlandiya ve Polonya'dan elde verilere dayalı ilişki katsayıları zamanla genel bir artma eğilimi göstermektedir. Finlandiya'da erkeklere ilişkin katsayılar 1. sınıftan 4. sınıfa yaklaşık olarak .03'den .30'a çıkmakta, sonra .04'e düşmekte ve sonra tekrar .40'a çıkmaktadır. Kızlar için aynı katsayılar, gene aynı sıra ile .14, .02, .05, ve -.58'di. Polonya'da durum biraz daha karışık görünmektedir. İlişki katsayıları erkekler için birinci sınıfta .30'dan üçüncü sınıfta .26'ya düşerken, kızlar için 1. sınıfta .07'den 3. sınıfta .24'e çıkmıştır.

İlişkisel çalışmalarda televizyon seyretme ile saldırganlık arasında nedensel bir ilişki kurulabilir mi? Böylesi çalışmaların ilişkisinin yönü, yani söz konusu iki değişkenden hangisinin neden, hangisinin sonuç olduğu konusunda kesin bilgi vermemesi yüzünden bu soruya kesin bir yanıt verebilmek de güçtür. Zira, aralarında ilişki bulunan iki değişkenin ikisindeki değişikliklerin de nedeni görülemeyen ya da farkına varılamayan üçüncü bir değişken olabilir. Bu durumda yapılabilecek tek şey belki de, değişkenler arasında bir nedensellik ilişkisinin bulunduğu savını güçlendirecek bütün kanıtları ortaya koymak ve ilişkisinin inanılabilir başka açıklamalarının geçerli olmadığını inandırıcı bir biçimde savunmaktır. İşte Belson (1978) bunu yapmaya çalışmıştır. Bir çalışmasında olası üçüncü değişkenlere dayalı açıklamaların geçersizliğini kanıtlayabilmek amacıyla, Londra'da yaşayan 12-17 yaşları arasındaki 1565 genç erkekten oluşan bir örneklemle görüşmeler yapmıştır. Böylece, televizyon seyretmenin geçmişteki durumu, saldırgan davranış ve pek çok başka değişkene ilişkin bilgi toplamıştır. Ayrıca, saldırgan TV programı seyretme ve saldırgan davranışın olası 227 kestiricisini belirlemiştir. Bunlar yaş, demografik bilgi, çevre özellikleri, yöresel bilgiler, aile durumu, fiziksel güç, fiziksel olgunluk, okul türü, okul başarısı ve okula karşı tutumlar, çocuk yetiştirme uygulamaları, mizaca ilişkin bilgiler ve benzerleri idi. Bundan sonra Belson ilk olarak, denekleri çok ve az televizyon seyredenler olmak üzere ikiye ayırarak ve değişik saldırganlık ölçümleri açısından iki grubun ortalamalarını hesaplayarak televizyon seyretmenin saldırganlık üzerindeki etkisini görmeye çalıştı. İkinci olarak da, denekleri her saldırganlık değişkenine ilişkin olarak yüksek ve düşük düzeydekiler olmak üzere ikiye ayırarak iki grubun ortalama televizyon seyretme süreleri ile karşılaştırdı. Bütün bunlardan amaç, televizyon seyretme-saldırganlık ilişkisi ile saldırganlık-televizyon seyretme ilişkisini karşılaştırmaktı. Birincisinin ikincisinden güçlü çıkması durumunda televizyonda şiddet ile saldırganlık arasında nedensel bir ilişki vardı: (1) saldırganlık eylemlerinin toplam sayısı, (2) ciddilik derecesine göre ağırlık verilmiş saldırgan eylemlerin toplam sayısı, ve (4)

daha ciddi saldırganlık eylemlerinin toplamı. İlk üç değişkene ilişkin olarak; saldırgan içerikli TV seyretmenin saldırganlık üzerindeki etkisi tersi etkiden daha güçsüz ya da önemsizdi. Dördüncü değişkene (ciddi saldırganlık eylemleri) ilişkin olarak, ileriye doğru etki (saldırgan içerikli TV- saldırgan davranış), tersi (saldırgan davranış- şiddet içerikli TV) etkiden daha güçlü idi. Belson, genelde ele alındığında, sonuçlarının şiddet içerikli TV seyretme ile saldırgan davranış arasında nedensel bir ilişki öngören denenceyi desteklediği sonucuna vardı. Fakat Belson'un bu çalışması bir çok açıdan eleştiriye uğramıştır. (Freedman, 1984). Bu eleştirilere burada yer verilmeyecektir.

Öte yandan Freedman'a (1984; 1986) göre başka bazı olasılıklar da vardır. Önce, çoğu ilişkisel çalışmalar yalnızca birkaç yılı kapsamaktadır. Bu süre ilişki katsayılarında bir artışa yol açacak kadar uzun olmayabilir. İkinci olarak, şiddet içerikli TV seyretmenin saldırganlık üzerindeki etkisi birikimli olabilir, ancak, etki kısa bir süre sonra en yüksek düzeyine ulaşp ondan sonra artmayabilir. Üçüncü olarak, televizyonun etkisi birikimli fakat ertelenmiş olabilir. Yani seyretme eyleminden yalnızca belli bir süre sonra ortaya çıkabilir. Kısaca, çocukların şiddet içerikli programlara özellikle duyarlı oldukları bir dönem bulunabilir. Bu dönemden önce ve sonra TV seyretme daha sonraki saldırganlık üzerinde o kadar etkili olmayacak ve dolayısıyla da TV seyretme ile saldırganlık arasındaki ilişkinin yaşla artması beklenmeyecektir. Tersine, önemli olan belli yaşlarda TV seyretmedir ve bu yaşlardaki seyretme süresi ölçümleri ile daha sonraki saldırganlık arasındaki ilişkilerin yüksek olması beklenir. Özet olarak, önceki saldırganlık sonraki TV seyretme arasındaki ilişkinin düşük olması (çünkü henüz etki ortaya çıkmamıştır) beklenirken, önceki TV seyretme ile sonraki saldırganlık arasındaki ilişkinin yüksek olması beklenir. Gene Freedman'a (1984) göre, eğer böyle tutarlı bir ilişki bulunabilirse, bu, öngörülen nedensel ilişkiyi destekleyebilir. Ancak, bu tartışmanın inandırıcı olabilmesi için "etkili olan TV seyretme değil saldırganlıktır" savının geçersiz kılın-

ması gerekmektedir. Dolayısıyla, önceki saldırganlıkla sonraki TV seyretme arasındaki ilişkinin tersi ilişkiden anlamlı olarak daha düşük çıkması beklenir. Bu nedenle, önemli ilişki katsayılarının erken yaşlarda TV seyretme ve saldırganlık; önce TV seyretme sonra saldırganlık; önce saldırganlık sonra TV seyretme arasındaki ilişki diğerlerinden yüksek bulunursa TV seyretme ile saldırganlık arasında nedensel bir ilişki vardır tezi güç kazanacaktır. Aşağıda bu konularda bir fikir verebilecek bir araştırmadan söz edilecektir.

Eron ve arkadaşları (1972) 1960 yılında 875 öğrenci üzerinde bir çalışma başlatmışlardır. Elde ettikleri verilerle, on yıl sonra tekrar ilişki kurabildikleri ilk grubun 735 üyesinin 427'sinden elde ettikleri veriler arasındaki ilişkilere bakmışlardır. Onuncu yılda deneklerin ortalama yaşı 19'du ve gene ortalama 12,6 yıllık bir okul yaşamını geride bırakmışlardı. Her iki veri toplama dönemi içinde saldırganlık ve televizyon seyretme ile ilgili değişik ölçümler yapılmıştır. Saldırganlık hem üçüncü ve hem de onüçüncü sınıflarda akranlara sorularak ölçülmüştür. Ek olarak, 3. sınıfta anababaların çocuklarına kendi saldırganlıklarını değerlendirmeleri, çocuklardan her birine ilişkin suç kayıtları, ve Minnesota Çok Yönlü Kişilik Envanteri'nden iki ölçek kullanılmıştır. Saldırgan içerikli TV seyretme ise her iki dönemde de çocuklara en çok sevdikleri TV programları ve TV seyretmekle geçirdikleri süre sorularak ölçülmüştür. Daha sonra bütün TV programları iki bağımsız değerlendirici tarafından saldırgan ve saldırgan olmayan programlar biçiminde iki gruba ayrılmıştır. Üçüncü sınıfta saldırganlık arasında aynı yaş ilişkisi (.21) de anlamlı idi. Görüldüğü gibi, ileriye doğru atlamalı yaşlara ilişkin katsayı aynı yaşa ilişkin olandan biraz daha yüksektir; geriye doğru atlamalı yaşlara ilişkin olandan (.01) ise anlamlı olarak daha yüksektir. Bu sonuçlar saldırgan içerikli TV seyretmenin saldırganlık üzerindeki birikimli etkisine ilişkin denenceyi destekler görünmektedir. Ancak, bu örüntü yalnızca erkekler için söz konusudur. Kızlarda aynı ilişkiler anlamlı bulunmamıştır. Öte yandan, erkekler için bile, 13. sınıfta deneklerin kendilerince belirlenen saldırganlıklar ve gene 13. sınıfta Minnesota Çok Yönlü Kişilik Envanteri ile ölçülen

saldırganlıklar arasındaki ileriye doğru atlamalı yaşlar ilişkileri sırasıyla, .10 ve .12 idi. Bu iki ilişkinin ikisi de anlamlı değildi, ve 3. sıraftaki aynı yaş ilişkilerinden daha düşüktü.

Bütün bu sonuçlara ilişkin olarak araştırmacılar ne düşünmektedirler? Kısaca sonuçlar ne anlama gelmektedir? TV saldırganlığı gerçekten arttırmakta mıdır? Aşağıda tartışma bölümünde de bu sorulara yanıt verilmeye çalışılacaktır.

Tartışma

Daha önce de belirtildiği gibi, yayın araçlarında saldırganlığın çocuklarda saldırganlık üzerindeki etkisine ilişkin araştırma ve çalışmalardan birbirinden oldukça farklı iki sonuç çıkarılmaktadır. Bunlardan birine göre; yayın araçlarında, özellikle de, televizyonda saldırgan davranışları gözleme çocuklarda saldırganlığı artırmaktadır, bunda kuşku yoktur. Diğerine göre ise, sonuçlar bu kadar kesin bir yargıya varmayı güçleştirecek kadar tutarlılıktan uzaktır; televizyon saldırganlığı arttırıcı yönde etkili ise bile, bu üzerinde uzun boylu durmayı ya da paniğe kapılmayı gerektirecek ölçüde bir etki değildir. Bu iki görüş üzerinde kısaca fakat ayrı ayrı durmakta yarar vardır.

TV Etkilidir Görüşü

Bu görüşe inananlar araştırma sonuçlarının, özellikle de, laboratuvar deneylerinin kuşkuyla yer bırakmayacak denli açık ve tutarlı olarak TV'de saldırganlıkla gerçek yaşamda saldırganlık arasında nedensel bir ilişkiye işaret ettiğini, alan deneyleri ile ilişkisel çalışmalarda sonuçların güçlü bir biçimde ortaya çıkmadığını, ve tam anlamıyla tutarlı olmadığını, ancak, büyük bir çoğunluluğunun nedensel ilişki denencesini destekler nitelikte sonuçlar verdiğini ileri sürmektedirler. Bu görüşe inananlardan Geen ve Thomas'ın (1986) gözden geçirdiğimiz araştırma sonuçlarına ilişkin görüşleri aşağıda kısa kısa özetlenmiştir.

1- Modelden öğrenme ya da taklide dayalı öğrenmeye ilişkin laboratuvar deneyleri TV'de saldırgan davranışlarını seyretmenin çocuklarda saldırgan davranışları arttırdığını kuşkuya yer bırakmayacak bir tutarlılıkla göstermektedir.

2- TV'de gözlenen saldırgan davranışların, taklitte açıklanması kolay olmayan, kendilerinden farklı saldırgan davranışları artırdığı yönünde bulgular vardır. Bu tür davranışlar modelden öğrenme ile açıklanamazlar, ama Berkowitz'in (1984) geliştirdiği bilişsel yeni çağrışım ya da etkinlik yayılması yaklaşımı ile pekâlâ açıklanabilirler. Bu yaklaşıma göre, TV'de gözlenen saldırgan davranışlar kendileri ile aralarında çağrışımsal bağların bulunduğu diğer saldırgan fikir, duygu, ve davranışsal eğilimleri etkinleştirirler.

3- TV'de ahlâksal olarak onaylanan türden saldırganlığı seyreden birey saldırgan davranışın, kışkırtılma durumlarında uygun bir davranış olduğu sonucunu çıkarabilir.

4- Yayın araçlarında saldırganlık, gözleyenlerde uyarılmayı artırabilir, bu uyarılmışlık hali de daha sonra saldırganlığı arttırabilir.

5- Deneysel araştırmaların çok büyük bir çoğunluğunu Feshbach'ın TV'de saldırganlığı gözleminin sembolik bir boşalmaya ve dolayısıyla, daha sonraki saldırgan davranışlarda bir azalmaya yol açtığı yolundaki denencesini desteklemiştir.

6- Geniş kapsamlı alan deneyleri laboratuvar deneylerinden elde edilen sonuçları destekleyici yönde bazı sonuçlar vermiştir.

7- Benzer biçimde, ilişkisel araştırmalarla alan araştırmalarından da yayın araçlarında saldırganlıkla gerçek yaşamda saldırganlık arasında kurulan nedensel ilişkiyi destekleyen bazı sonuçlar elde edilmiştir.

TV'nin Etkisi Tartışmalıdır Görüşü

İkinci görüşe, yani televizyonun izleyenlerde saldırganlığı arttırıp arttırmadığının henüz kesin olark söylenemeyeceğine inananlardan Freedman ve arkadaşlarının (1978) görüşleri de aşağıdaki gibi özetlenebilir.

1- Yayın araçlarında saldırganlığın çocuklar da saldırganlığı artırdığına ilişkin denenceyi en çok destekler görünen laboratuvar deneyleri aşağıdaki nedenlerle eleştirilebilir. Bu deneylerin dış geçerlikleri kuşkuludur. Dış geçerlik çok yalın biçimiyle "sonuçların evrene genellenebilirlik derecesi" olarak tanımlanabilir. Diğer bir deyişle dış geçerlilik laboratuvar koşulları ile araştırma konusu değişkenlerle ilgili gerçek yaşam koşulları arasında çok önemli farklılıkların bulunmaması anlamını taşır. Diyelim ki evren ergenlerdir. En çok da erkek ergenlerin evde saldırgan içerikli TV seyrettikten sonra sokağa çıkıp suç işlemelerinden korkulmaktadır. Laboratuvarda gözlenen saldırgan içerikli filmlerden elde edilen sonuçlar bu gerçek yaşam durumlarına, yani ergenlerin evlerinde TV seyretmeleri durumlarına genellenebilir mi? Bu soruya olumlu yanıt verebilmek zordur çünkü laboratuvarda kullanılan şiddet filmleri ile TV'de gösterilen şiddet filmleri arasında şu önemli farklar vardır:

a) Bağımsız değişkenler açısından farklar vardır. TV seyretmenin tersine laboratuvarda deneklere gösterilen filmler genellikle çok kısadır ve tek bir şiddet öyküsünden oluşurlar. Gerçek yaşamda ise normal bir çocuk bir gecede 4 saate kadar, bir dizi farklı programdan oluşan TV seyretmektedir. Her program bir romantik öyküler, mizah, özgeci davranış kahramanlık ve saldırganlıkla hiç ilgisi olmayan, başka her türlü insan davranışı karışımını içermektedir. Böylece, laboratuvar deneylerinde saldırgan modelleri deneklere kısa ve yoğun olarak gösterme yerine, gerçek yaşamdaki TV'de çocuklara kopye edebilecekleri hemen her türlü davranışı içeren programlar sunulmalıdır. Diğer bir deyişle, laboratuvarda genellikle tek bir saldırgan davranış görülürken TV'de çok geniş bir davranış çeşitlemesi söz konusudur.

b) Laboratuvar deneyleri ile gerçek TV arasında, genellemeyi güçleştiren, önemli farklılıklardan biri de bağımlı değişken, yani gözleyenin gösterdiği saldırgan davranışlardır. Deneklerin yanlış olduğunu, sonucunda kınanacaklarını, ayıplanacaklarını, ya da cezalandırılacaklarını bildikleri türden saldırgan davranışlar ölçülmez. Denekler şişirme bir bebeğe vurmanın, hakaret etmenin, ya da, bir

balonu patlatmanın kendileri için olumsuz bir sonuç getirmeyeceğini bilirler. O açıkça bir oyuncaktır, gerçek bir insan hatta canlı bile değildir. Gerçekte şişirme bebeği dövdükleri için cezalandırılan modelleri seyreden çocuklarda saldırganlığın büyük ölçüde azaldığı görülmektedir. Daha büyüklerde ise saldırgan davranış olarak deneklerin bir yalancı deneğe ne kadar şiddetli ve uzun süren elektrik şoku verdiklerine bakılır. Deneğe bir öğrenme deneyinde olduğu ve bir öğretmen olarak öğrenci rolündeki kişiyi yaptığı hatalar için cezalandırması gerektiği söylenmiştir. Bunun ise denek için olumsuz hiçbir yönü yoktur.

c) Gerçek yaşamda en çok kışkırtılmamış saldırılar, silahlı soygun, dövme, ırza geçme ve cinayetler konusunda kaygı duyulur. Laboratuvarıda ise bağımsız değişken olarak böylesi ciddi saldırgan davranışlar ölçülüp gözlenemez.

d) Laboratuvarıda gösterilen saldırgan davranışlar karşılığında genellikle öd alınması korkusu yoktur. Gerçek yaşamda ise saldırganlık genel olarak karşılıksız kalmaz.

e) Laboratuvar deneylerinde saldırganlık ölçümü filmin seyredilmesinden hemen sonra yapılmaktadır. Bunun nedeni, gecikmenin filmin etkisini azaltacağı korkusudur. Gerçekten yedi dakikalık bir filmin birkaç saatten fazla sürecek bir etki yapmasını beklemek güçtür. Bir çok çalışma böyle filmlerin etkisinin çok kısa sürede ortadan kalktığını göstermektedir. Gerçek yaşamda ise TV'nin etkisi bu kadar kısa bir zamanda görülemez. Şiddet içerikli film seyreden çocuk elinde bıçakla caddeye fırlayıp adam öldürmeye kalkmaz.

Bütün bu nedenlerle, laboratuvarıda şiddet filmleri benzeri gerçek yaşam koşullarında olduğundan daha fazla saldırgan davranışa yol açarlar.

2- Alan deneylerine gelince, alanda yani doğal ortamlarda yapıldıkları için bir dereceye kadar yukandaki eleştiriler dışında tutulabilirler. Genelleme sorunu daha az ciddidir. Ancak, bunlarla ilgili başka sorunlar vardır. Bu sorunlar aşağıdaki gibi sıralanabilir.

a) Gözden geçirdiğimiz alan deneylerinden de anlaşılabilirceği gibi, bu tür araştırmaların tutarlı sonuçlar vermedikleri görülmektedir. Bazıları gerçek yaşamda seyredilen saldırgan içerikli TV'nin seyredenlerde saldırganlığı arttırdığını gösterirken, diğer bazıları böyle bir etkinin bulunmadığını göstermektedir.

b) Hatta bazı araştırmalar gerçek yaşamda saldırgan içerikli TV seyretmenin daha sonraki saldırgan davranışları, sembolik bir boşalmaya yol açarak, azalttığını bile göstermektedir. Özetini verdiğimiz Feshbach ve Singer (1971) çalışması bunlardan biridir.

c) Gerçek yaşamda şiddet içerikli TV seyretmenin saldırganlığı arttırdığını gösteren alan deneylerinin bir çoğu da eleştiriye açıktır. Ancak, bu deneylerden her birinin eleştirisi bu yazının amacı dışındadır.

3- İlişkisel araştırmalar söylenenler alan deneyleri için de söylenebilir. Zira burada araştırmacıların karşılaştığı sorunlar daha çok ve daha büyüktür. Değişkenlerin sayısı pek çok, kontrol edilmeleri ya da göz önünde tutulmaları daha güçtür. Aralarında ilişki aranan değişkenlerin nedeni gözden uzak kalmış üçüncü bir değişken olabilir. Kısaca:

a) İlişkisel araştırmaların sonuçları da tutarsızdır,

b) TV'de saldırganlığın gerçek yaşamda saldırganlığı arttırdığı denencesini destekleyen ilişkisel çalışma sayısı çok azdır,

c) TV'de saldırganlıkla gerçek yaşamda saldırganlık arasındaki ilişkiler ortalama olarak .01'le .20 arasında değişmektedir. Bu ilişkilerin güçlü ilişkiler olduklarını söylemek olanaksızdır.

Sonuç

Psikologların büyük çoğunluğunun TV'de şiddetin çocuklarda saldırganlık eğilimini arttırdığına inandığı kesindir. Hatta sokaktaki insanın da genelde bu inancı paylaştığı söylenebilir. Eğer televizyondan birşeyler öğreniliyorsa ki, bunda kuşku yoktur, saldırgan davranışlar da öğrenilebilir. Bu öğrenme, TV'de gözlenen saldırgan

kahramanın gösterdiği saldırgan davranışların taklidi ya da böyle davranışların ilişkili başka saldırgan davranışları çağrıştırıp etkinleştirmesi biçiminde olabilir.

Ancak, TV'den saldırganlığın öğrenilmesi, başka davranışların öğrenilmesinden farklı olabilir. Saldırganlığın üç türünden söz edilebilir: toplum tarafından onaylanmayan "düşmanca" saldırganlık; belli koşullar altında onaylanan "gerekli" saldırganlık; toplumca ne yasaklanan ne de onaylanan saldırganlık (Freedman ve ark., 1978). Toplumda etkili işlev görebilmek için bireyler bunları öğrenmek zorundadırlar. Saldırganlıklarını hiçbir zaman denetim altına alamayanların özgür kalmalarına izin verilmeyecektir. Saldırganlığa hiç başvurmamayanların durumları, gerektiğinde onu kullananlarınkinden daha kötü olabilir. Dolayısıyla, önemli olan çocuklara hiçbir zaman saldırmamayı öğretmek değil, saldırganlığın ne zaman uygun olup, ne zaman uygun olmadığını öğretmektir. Önemli diğer bir nokta da, çocuklara düşmanca saldırganlığın, toplum tarafından onaylanmayan saldırganlığın öğretilmemesidir. Böylesi saldırganlık ise genelde ödüllendirilen davranışları değil, tam tersine cezalandırılan ya da cezalandırılması, en azından kınanması olasılığı yüksek davranışları, gerçek yaşamda, normalde (TV'siz koşullarda) beklendiğinden daha fazla tekrarlayacaklarını ya da benzer saldırgan davranışlara çok daha fazla başvuracaklarını düşünmek, biraz insanı küçümsemek, ve onu, ayırt etmeksizin gördüğü her davranışı taklit eden robotumsu bir yaratığa indirgemek olur. İnsan yavrusu, eğer ruhsal olarak bir özürü yoksa, bebek denilebilecek yaşlarda bile, gerçek ile filmi, filmde yapılabileceklerle gerçekte ayırt edebilecek kapasitededir. Nitekim gözden geçirdiğimiz sonuçlar da bu görüşü destekler niteliktedir. Bulgular, TV'de saldırganlığın çocuklarda saldırganlığı büyük ölçüde arttırdığı yargısına varmamızı sağlayacak denli kesin ve tutarlı değildir. Eğer gerçek yaşamda, saldırgan davranışlar ödüllendirilip özendiriliyorsa, çevre gerçek saldırgan modeller açısından zenginse, ya da koşullar saldırganlık duygularını denetim altında tutulamaz ölçülere çıkarıyorsa, o

zaman da, saldırgan davranışların öğrenilmesinin ayıbı büyük ölçüde TV'ye yıkılmamalıdır.

TV programları politikası açısından "sorun, kanıtların suç ve şiddet olaylarını azaltabilmek için, belli eğlence programlarında sınırlandırmaları gerekli kılacak kadar güçlü olup olmadığına karar vermektir. Diğer bir çokları arasında, işsizlik, mezhep ayrımcılığı, ırk ayrımcılığı, gecekondu bölgesi koşulları, kötü sağlık koşulları, (özellikle ruh sağlığı sorunları olanlar için), silahların ve alkolün bolluğu ve kolay elde edilebilirliği, küçük kendi kendini yöneten topluluklar halinde yerleşemeyen oldukça hareketli bir nüfus, ve çocukların sorunlarına karşı duyarsızlık gibi, hepimizin şiddete yol açtığını bildiğimiz toplumsal koşullar vardır. Bize öyle geliyor ki, televizyon ve filmler böylesi önemli toplumsal etmenlerin üzerinde ve ötesinde saldırganlığı arttırıcı yönde yalnızca küçük bir katkıda bulunabilirler.

Dolayısıyla, herhangi bir kısıtlama ya da sınırlandırma konusunda çok dikkatli olma zorunluluğu vardır. Bugün yönetim televizyonda bir bıçaklama olayını sergilemenin yasa dışı olduğuna karar verebilir: yarın bir başka yönetim, izleyenler taklit edebilirler kaygısı ile zinayı göstermenin yasa dışı olduğuna karar verebilir: Bir sınırlandırma, kısıtlama ilkesi benimsendikten sonra, nerede durulacağını kestirmek giderek güçleşir. Bu yüzden televizyon ve filmlerde şiddetin kişilerarası saldırganlık üzerindeki etkileri konusu rahat ve akademik sorun olmaktan uzaktır. Soruna karşı ilgi ve duygularımızın derecesi ne olursa olsun, yeterli kanıt elde etmedikçe, belli bir tarafı tutmamamız gerektiğini bilmek zorundayız. Çoğu psikologların TV'de şiddetin çocuklarda saldırgan davranışları artırdığına inandığı doğrudur. Fakat bize göre, gerçek deneysel kısıtlama ve sınırlamaları haklı gösteremez. [Freedman ve ark., 1978, s. 254-255]

KAYNAKÇA

- Anderson, J., ve Bower, G., (1973). Human associative memory. Washington D.C. : V.H. Winston.
- Bachrach, R.S., (1986). The differential effects of observation of violence on Kibbutz and city children in Israel. In L.R. Huesmann ve L.D. Eron (Eds.), Television and the aggressive child: A cross-national comparison (s. 201-238). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Bandura, A., (1965). Influence of models reinforcement contingencies on the acquisition of imitative responses. Journal of Personality and Social Psychology, 1, 589- 595.
- Bandura A., Ross, D., ve Ross, S.A., (1961) Transmission of aggression through imitation of aggressive models. Journal of Abnormal and Social Psychology, 63, 575- 582.
- Bandura, A., Ross D., ve Ross, S.A., (1963 a). İmitation of film-mediated aggressive models. Journal of Abnormal and Social Psychology, 66, 3-11.
- Bandura, A., Ross, D., ve Ross, S.A., (1963 b). Vicarious reinforcement and imitative learning. Journal of Abnormal and Social Psychology, 67, 601-607.
- Bandura, A., ve Walters, R.H., (1963). Social learning and personality development. New York: Holt, Rinehart ve Winston.
- Baron, J.N., ve Reiss, P.C., (1985 a). Same time next year: Aggregate analyses of the mass media and violent behavior. American Sociological Review, 50, 347-363.
- Baron, J.N., ve Reiss, P.C., (1985 b). Reply to Phillips and Bollen. American Sociological Review, 50, 372-376.
- Belson, W., (1978). Television violence and the adolescent boy. Hampshire, England: Saxon.

- Berkowitz, L. (1984). Some effects of thoughts on anti- and prosocial influences of media events. A cognitive- neoassociation analysis. *Psychological Bulletin*, 95, 410-427.
- Berkowitz, L., ve Geen, R.G., (1966). Film violence and the cue properties of available targets. *Journal of Personality and Social Psychology*, 3, 525-530.
- Berkowitz, L. ve LePage, A., (1967). Weapons as aggression-eliciting stimuli. *Journal of Personality and Social Psychology*, 7, 202-207.
- Bower, G., (1981). Mood and memory. *American Psychologist*, 36, 129-148.
- Collins, A., ve Loftus, E. (1957). A spreading activation theory of semantic memory. *Psychological Review*, 82, 407-428.
- Eron, L. (1982). Parent- child interaction, TV violence, and aggression of children. *American Sociologist*, 37, 197- 211.
- Eron, L., Huesmann, L.R., Lefkowitz, M.M., ve Walder, L.O., (1972). Does television violence cause aggression? *American Psychologist*, 27, 253-263
- Fraczek, A. (1986). Socio-cultural environment, television viewing and the development of aggression among children in Poland. In L.R. Huesmann ve L.D. Eron (Eds.), *Television and the aggressive child: A cross-national comparasion* (s.201-238). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Feshbach, S., ve Singer, R.D., (1971). *Television and aggression: An experimental field study*, San Francisco: Jossey- Bass.
- Freedman, J.L., (1984). Effect of violence on aggressiveness. *Psychological Bulletin*, 96, 227-246.
- Freedman, J.L.,(1986). Television violence and aggression: A rejoinder. *Psychological Bulletin*. 100, 372- 378.
- Freedman, J.L., Carlsmith, J.M., ve Sears, D.O., (1978). *Social Psychology* (third edition), Englewood Cliffs New Jersey: Prentice- Hall, Inc.

- Friedrich, L.K., ve Stein, A.H., (1973). Aggressive and prosocial television programs and the nature behavior of children. *Child Development*, 38 38 (No. 4).
- Geen, R.G., ve Thomas, S.L., (1986). The immediate effects of media violence on behavior. *Journal of Social Issues*, 42, 7-27.
- Harvey, O.J., ve Rutherford, J., (1960). Status in the informal group: Influencibility at differing age levels. *Child Development*, 31, 377- 385
- Hennigan, K.M., Del Rosario, M.L., Heath, L., Cook, T.D., Wharton, J.D., ve Balder, B.J., (1982). Impact of the introduction of television on crime in the United States; Empirical findings and theoretical implication. *Journal of Personality and Social Psychology*, 42, 461-477.
- Huesmann, L.R.,(1982). Television violence and aggressive behavior. In D. Pearl, L. Bouthilet, J. Lazer (Eds.), *Television and behavior: Ten years of scientific progress and implications for the Eighties: Vol.2. Technical Reviews* (s. 220-256). Washington, D.C.: National Institute of Mental Health.
- Huesmann, L.R., ve Eron, L.D., (1986). The development of aggression in American children as a consequence of television violence viewing. In L.R. Huesmann ve L.D. Eron R (Eds.), *Television and the aggressive child: a cross- national comparison* (s. 45-80). Hillsdale, N.J.: Erlbaum.
- Huesmann, L.R., ve Malamuth, N.M., (1986). Media violence and antisocial behavior: An overview. *Journal of Social Issues*, 42, 1-6.
- Lagerspetz, K., Vlamero, V., ve Akademi, A., (1986). Television viewing and aggression in Finland. In L.R. Huesmann ve L.D. Eron (Eds.), *Television and the aggressive child: A crossnational comparison* (s. 81-117). Hillsdale, NJ.: Erlbaum.

- Landman, J., ve Manis, M., (1983). Social cognition: Some historical and theoretical perspectives. In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology* (Vol. 16, s. 49-23). San Francisco: Academic Press.
- Lefkowitz, N.M., Lefkowitz, N.M., Blake, R.R., ve Mouton, J.S., (1955). Status factors in pedestrian violation of traffic signals. *Journal of Abnormal Social Psychology*, 51, 704-706.
- Leyens, J.P., Parke, R.D., Camino, L., ve Berkowitz, L., (1975). Effects of movie violence on aggression in a field setting as a function of group dominance and cohesion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 32, 346-360.
- Liebert, R.M., ve Fernandez, L.E., (1970). Imitation as a function of vicarious and direct reward. *Development*, 2, 230,232
- Lövaas, O.L, (1961) Effect of exposure to symbolic aggression on aggressive behavior. *Child Development*, 32, 37, 44.
- Loye, D., Gorney, R., ve Steele, G., (1977). An experimental field study. *Journal of Communication*, 27, 206-216.
- Milavsky, J.R., Stipp, H.H., Kessler, R.C., ve Rubens, W.S., (1982). *Television and aggression: A panel study*. New York: Academic Press.
- Milgram, S., ve Shotland, R.L,(1973). *Television and antisocial behavior: Field experiments*. New York: Academic Press.
- Parke, R.D., Berkowitz, L., Leyens, J.P., West, S., ve Sebastian, R.J., (1977). Some effects of violent and nonviolent movies on the behavior of juvenile delinquents. In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology* (Vol. 10, s. 135-172). New York: Academic Press.
- Parton, D. A., ve Geshuri, Y., (1971). Learning of aggression as functions of presence of a human model, response intensity, and target of the response. *Journal of Experimental Child Psychology*, 20, 304- 318.
- Philips, D.P., (1983). *The impact of mass media violence on U.S.*

Homicides. American Sociological Review, 48, 560-568.

Singer, J.L., ve Singer, D.C., (1980). Television, imagination, and aggression: A study of preschoolers' play. Hillsdale, J : Erlbaum.

Singer, J.L., Singer, D.C., ve Rapaczynski, W.S., (1984). Family patterns and television viewing as predictors of children's beliefs and aggression. Journal of Communication, 34, 73-89.

Turner, C.W., Esse, B.W., ve Peterson- Levis, S. (1986). Naturalistic studies of the long-term effects of television violence, Journal of Social Issues, 42, 51-73.

ERIK ERIKSON: İNSANDA GELİŞİMİN SEKİZ EVRESİ

David Elkind

David Elkind'e göre Erik Erikson'un insan yaşam döngüsünün ayrıntılı dökümü, savaş sonrası yıllarda psikanalize ve genel olarak psikolojiye yaptığı en önemli katkılardır. Freud'dan farklı olarak Erikson, bir bireyin karakterinin geriye dönülmez biçimde çocuklukta biçimlenmediğine, aksine yaşamın her evresinde derin değişmelere gebe olduğuna inanır. Ergenlikte "benlik bunalımı" kuramı hem profesyoneller hem de profesyonel olmayanlarca geniş kabul görmüştür.

David Elkin, New York Eyaleti'nin Rochester Üniversitesinde psikoloji, psikiyatri ve eğitim profesörüdür. Ayrıca özel bir Problemlili Çocuklar Okulu'nun başkanlığını yapmaktadır. Profesör Elkind'in üç yeni kitabının 1978 de yayınlanması programlanmıştır: Çocuk Gelişimi (İ.B. Weiner'le birlikte), Çocuk ve Toplum (bir makaleler derlemesi), ve Çocuğun Gerçeği. (Dialogue)

Erik H. Erikson bugün Amerika'da belki de en çok bilinen ve okunan psikoanalisttir. Kitapları ülke çapında hemen hemen bütün psikoloji ve psikiyatri fakültelerinde okutulmaktadır; onun betimlediği insan yaşam döngüsündeki, herbiri kendi sorun ve çelişkileriyle sekiz evre, insan gelişimi, eğitim ve sosyal hizmet alanlarına ilişkin hemen her kitapta yer almaktadır. Erikson'un çeyrek yüzyıl önce özellikle iç gerilimin ergenliğe rastlayan dönemini açıklamak için getirdiği "benlik bunalımı" sözü Amerikan deyimlerinin kabullenil-

miş ve bilinen bir parçası olmuştur. Ergenlere ve yetişkinlere özgü problemler üzerinde önemle durması, kişilik gelişiminin başlangıcı ve bitimi olarak daha önceki tek yanlı vurgunun düzeltilmesine yardım etmiştir.

Erikson'un çok yakın geçmişteki psiko-tarihsel ve psiko-sosyal yazıları da geniş beğeni kazanmıştır. Genç Adam Luther (1958) çalışması bir Broadway oyununa esin kaynağı olmuş ve Gandhi'nin Gerçeği (1959) adlı kitabı felsefe ve din grubundan hem bir Pulitzer hem de Ulusal Kitap (National Book) ödülü kazanmıştır. Erikson çeşitli genel konular üzerinde yazılar yazmaktadır. En son kitabı Toys and Reasons (1976), örneğin, çocukluk oyunlarında siyasal incelemeleri konu almıştır. Yetişkin davranışını çocukluk olaylarının bir uzantısı olarak görmemekle birlikte, Erikson, çocuk oyunların yineleyici niteliği ile oy verme ve görevlilerin atanması gibi siyasal süreçlerin yineleyici nitelikleri arasında önemli koşutluklar bulur.

Erikson'un Freud'cu kuramın temel öğelerinden bir çoğunu kabul ettiği ve kendi görüşlerini bunlar üzerinde yapılandığı göz önüne alınırsa, onun katkılarının psikanalizde gerçek ilerlemeler olduğunu vurgulamak gerekecektir. Bu anlamda Erikson, daha önce Freud'la çalışan ama ondan ayrıldıktan sonra, Carl Young ve Alfred Adler gibi, onun kuramlarını reddeden ve yerlerine kendi kuramlarını koyan psikolog ve psikoanalistlerden ayrılır. Benzer bir biçimde, Erikson ayrıca Karen Horney, Abraham Kardiner ve Harry Stuck Sullivan gibi, Freud'cu kuramın (yanlış olarak) insanın toplum ve kültürle ilişkisi hakkında söyleyecek birşeyi olmadığını varsayan Neo-Freud'culardan da ayrılır. Freud'un cinselliği vurguladığı doğru olmakla birlikte, o bunu zamanın katı cinsel yasaklamaları ile başa çıkabilmek için yapmıştır. Bu tür cinsel yasaklamalar tarihin o döneminde sıklıkla nevrozların nedeni olmaktadır. Daha sonraki yazılarında ise, Freud, bireyin kendisine ve dünyasına ilişkin tutum ve kavramlarının da ambarlandığı kişiliğin yürütücü gücü olan ego ile ilgilenmeye başlamıştır. Erikson'un gözlemleri ve ku-

ramsal yapıtları çoğunlukla, bu gücün yani ego'nun psiko-sosyal gelişimini konu almıştır. Böylece Erikson, psikoanalitik kurama Freud'un anıtsal katkısını yadsımadan ya da görmezlikten gelmeden yenilikler katmayı başarabilmiştir.

Olağandışı Bir Meslek Yaşamı

Bu sözünü etmeğe değer başarısıyla Erikson, 70'lerinde beyaz saç, beyaz bıyığı, titrek aksanı ve yumuşak huyu ile Jean Hershold, Paul Muni gibi eski aktörleri anımsatan yakışıklı bir adamdır. Arkadaşlarına karşı sıcak ve cana yakın olmasına karşın, Erikson halk tarafından tanınıp bilinme olasılığına karşı oldukça utangaç birisidir. Bu özellik, halkı örtülü biçimde de olsa malzeme olarak kullanmanın onda yarattığı ahlâksal kuşkularla birlikte, Erikson'un gözlem ve kavramlarını yayınlamakta başlangıçta gösterdiği çekimserliği açıklamakta yardımcı olabilir (İlk kitabı *Çocukluk ve Toplum* 1950'de kendisi 48 yaşında iken yayınlanmıştır).

Geçen yıllarda, yayınlamaya karşı olan bu çekimserliği azalmış ve Erikson artan bir hızla yayınlara girmeye başlamıştır. Şimdiye kadar 6 çalışmasını yayınlamış bulunmaktadır (Luther ve Gandhi'deki biyografik incelemelerde ek olarak). Bunlar arasında "Çocukluk ve Toplum" psikolojik düşüncede en etkili olanıdır. Bu kitapların kendisine kazandırdığı ödüller ve üne karşı Erikson, bunların uyandırdığı yaygın ilgiye şaşmış görünmekte ve yanlış anlaşılma ve yorumlanma olasılığı yüzünden birazcık rahatsızlık duymaktadır. Kitaplarının kendileri için konuşmalarını ve fazla ortalarda görünmeyi yeğlerken kendisi ve çalışmaları hakkında daha fazla bilgi edinme konusundaki yaygın isteğe boyun eğmek zorunda kalmıştır.

Profesyonel yaşamının gidişi olağandışı olduğu kadar da farklı yönler göstermiştir. Danimarkalı bir anababadan gelme olup 1902'de Almanya'nın Frankfurt kentinde doğmuştur. Doktor olan üvey babasının tıba girme konusundaki ısrarlarına karşın o çocuk portreleri yapan bir sanatçı olmuştur. Resmi olmayan ortamlarda

Freud'la karşılaştığı ve psikanalitik eğitime girip tamamladığı Viyana'da yerleşti. Mesleğinin başlangıcında bile Erikson'un, bir Montessori öğretmen (çocuklara sıkı denetim altında öğretmek yerine rehberliğe dayalı öğretim yapan öğretmen) olarak eğitilmiş ve sertifika almış olması ilgi ve etkinliklerinin genişliğini gösterecek kanıtlardır. Viyana'dayken Joan Moivat Serson'la karşılaştı ve onunla evlendi. Moivat Serson bir Amerikan sanatçısı idi. Evlendikten sonra da ruh sağlığı üzerine danışman ve yazar oldu. Erikson öğretmenlik ve mesleği ile ilgili uygulamalar için Boston'a davet edilince 1933 yılında karı koca Amerika Birleşik Devletlerine gittiler. Gerçekten de Erikson Boston dolaylarındaki ilk çocuk analistlerinden-di. Bundan sonraki 20 yılda Harvard, Yale ve Berkley'de klinik ve akademik görevlerde bulundu. 1951 yılında Austen Rigs Centre'da yeni bir programın -uyumsuz gençler için yöresel bir özel klinik-başlatmak üzere bir grup psikiyatristle birleşerek onlara birlikte Massachusetts'de Stockbridge'e gitti. 1961 yılında Harvard'a insanbilimi profesörü olarak atanıncaya kadar da Rigs'de kaldı. 1971 yılında Harvard'dan emekli olarak yazılarını sürdürdüğü, klinik ve üniversitelerde danışmanlık yaptığı Kuzey California'ya göç etti.

Amerikan Kızılderilileri ve Savaş Gazileri

Belki de başlangıçta bir sanatçı olması yüzünden Erikson hiçbir zaman bilinen anlamda bir psikanalist olmadı. Örneğin, çocukları tedavi ederken hep genç hastalarını evlerinde ziyaret etmekte ve anababaları ile bir akşam yemeği yemekte ısrar etti. Bu tutumun bir uzantısı olarak, 1930'larda Güney Dakota ve Kuzey Kaliforniya'daki Kızılderili bölgelerinde alan çalışmaları yapmaya karar verdi. Bu deneyimleri ile ilgili yazıları, kendi kültüründen başka kültürlerle ilişkin düşünce yollarına ve dünya görüşlerine girmedeki hünerini ve bunlara karşı olan duyarlılığına ilişkin özel bir yeteneği olduğunu gösterdi.

Geleneksel psikanalitik kuramın sınırları içinde açıklayamadığı belirtilerle karşılaşmaya başlaması Kızılderililerle çalışmakta olduğu

döneme rastlar. Yetişkin bir kızılderilinin duygusal problemlerinin çoğunun özünü, köksüzlük duygusu ve şimdiki yaşam biçimi ile kabile tarihindeki yaşam biçimi arasındaki kopukluk oluşturmuyordu. Kızılderili geçmişten bir kopukluk duymakla kalmayıp ayrıca beyaz kültürün değerleri ile kültürlenme sürecinin önünde açtığı gelecekle de özdeşleşememekteydi. Böyle bir kişinin karşılaştığı sorunlar, Erikson'a göre, ego ve kültürlerle ilişkili olmak zorunda idi. Freud'un vurguladığı cinsel dürtüler ise bu tür sorunlarla yalnızca anlık olarak ilişkili olabilirdi.

Erikson'un Kızılderili Rezervasyonlarında edindiği izlenimler, II. Dünya Savaşı sırasında çalıştığı San Francisco'daki Gaziler Rehabilitasyon Merkez'inde pekiştirildi. Kendisinin ve Meslektaşlarının tedavi ettikleri askerlerin çoğunun I. Dünya Savaşı sırasında "Şarapnel Şoku" durumlarına uymadığı ya da benzemediği görüldü. Aksine, Erikson bu askerlerin çoğunun kim ve ne olduklarına ilişkin duygularını yitirdikleri izlenimini edinmişti. Askerler olarak, etkinlikleri, tutumları ve duyguları ile, savaş öncesinde yaşadıkları, etkinlikler, tutumlar ve duygular arasında bir yakınlık sağlamada güçlük çekiyorlardı. Birincilerle ikincileri bağdaştırmak onlar için güçtü. Benzer olarak, bu kişilerin bastırılmış ya da çelişen dürtüler yüzünden güçlüklerle karşılaşmış olmaları olası iken, asıl sorunları, Erikson'un o zaman söylediği gibi, bir "kimlik karışıklığı" sorunu idi.

İnsanda Sekiz Evre

Bütün bunlar, Erikson'un klinik gözlemlerinden elde ettiği verileri, *Çocukluk ve Toplum* adlı kitabında kavramlaştırmasından on yıl kadar önceydi. Onbeş yıllık bir deneyim ve araştırmanın derlemesi olan bu kitapta Erikson, insan ego'sunun incelenmesine üç temel katkıda bulunmuştur. Bunlardan ilki, Freud'un betimlediği psikoseksüel gelişim evreleriyle (oral, anal, phallik ve genital) yanyana giden, ego gelişiminin psiko- sosyal evreleri olduğunu ileri sürmesi idi. Ona göre psiko-sosyal gelişim evreleri içinde birey kendisine ve sosyal dünyasına karşı yeni temel yönelimler geliştirmek zo-

rundaydı. İkincisi, kişilik gelişiminin ergenlikte durmadığı, tersine, bütün yaşam döngüsü boyunca sürdüğü yolundaki görüşü idi. Sonuncu katkısı ise, her evre'nin olumlu olduğu kadar olumsuz içeriklerinin de bulunduğunu ileri sürmesi olmuştur.

Erikson'un düşünce biçimine ve yukarda sözü edilen katkılara ilişkin çok şey, geliştirdiği yaşam evreleri şemasına bakılarak anlaşılabilir. Erikson insan yaşam döngüsünde sekiz evre belirlemiştir. Bu evrelerin her biri içinde yeni bir "sosyal etkileşim" boyutu, bir bireyin kendisi ve sosyal çevresi ile olan etkileşiminde yeni bir boyut olasılık kazanır.

Güvene Karşı Güvensizlik. (Trust Versus Mistrust). Erikson şemasındaki ilk evre, klasik psikanalitik kuramda genellikle yaşamın ilk yılını kapsayan oral evre'nin karşılığıdır. Erikson'un görüşüne göre bu dönemde ortaya çıkan sosyal etkileşim boyutu bir uçta güven, diğer uçta ise güvensizliktir. Çocuğun dünyaya, başka insanlara ve kendine güvenme derecesi, büyük ölçüde gördüğü bakımın niteliğine bağlıdır. Gerekesinimleri uyarıldıkları anda karşılanan, rahatsızlıkları çabucak giderilen, bağra basılan, okşanan sevilen, kendisiyle oynanan, konuşulan bebek dünyanın yaşam için güvenilir bir yer olduğu ve insanların yardımcı ve güvenilebilir oldukları yolunda bir duygu geliştirir. Bakımın tutarsız, yetersiz ve reddedici olduğu zamansa bebekte genel olarak dünyaya, özel olarak da insanlara karşı daha sonraki gelişim evrelerine taşıyabileceği temel bir güvensizlik, korku ve kuşku tutumu gelişir.

Burada belirtmek gerekir ki, temel güven ya da güvensizlik sorunu yaşamın ilk yılında, bir daha karşılaşılmamak üzere, tümünden çözümlenmiş değildir: birbirini izleyen gelişim evrelerinin herbirinde yeniden ortaya çıkacaktır. Bunun böyle olmasında hem umut hem de tehlike vardır. Bir güvensizlik duygusu ile okula giren çocuk, kendini güvenilir yapacak güçlüğü katlanmış belli bir öğretmene güven geliştirebilir; elde ettiği bu ikinci fırsatla, önceki güvensizlik duygularını yenebilir. Öte yandan, örneğin, anababasının incitici koşullar altında boşanması ve ayrılması gibi durumlarda, bebek-

likten yaşamsal önemde bir güven duygusu ile geçen çocukta daha sonraki bir evrede güvensizlik duyguları etkinleşebilir.

Bir Denge Sağlama

Özerkliğe Karşı Kuşku. (Autonomy Versus Doubt). İkinci evre yaşamın ikinci ve üçüncü yıllarını kapsar ki, bu dönem Freud'çuların anal evre dediği dönemdir. Erikson burada özerkliğin ortaya çıkışını görür. Bu gelişme çocuğun yeni motor ve ruhsal yetileri üzerine yapılır. Bu evrede çocuk yalnızca yürümekle kalmaz, ayrıca tırmanır, açıp kapar, düşürür, iter, çeker, tutar ve salıverir. Küçük çocuk sözü edilen ve benzeri yeni başarılarından gurur duyar ve pasta kutusunun bağlarını çözmek olsun, şişeden vitamini seçmek olsun ya da tuvalette su kolunu çekmek olsun herşeyi kendisi yapmak ister. Eğer anababa küçük çocuğun yapabildiklerini yapabildiği kadar, istediği zamanda ve hızda yapmaya olan gereksinimini bilir, ona göre davranırlarsa çocuk kaslarını, içtepilerini ve önemli bir ölçüde çevresini kontrol edebileceğine ilişkin bir duygu - bir özerklik duygusu geliştirir.

Öte yandan, sabırsız ve çocuğun kendi yapabileceklerini onun yerine yapıveren bakıcılar onda bir utanç ve kuşku duygusunu pekiştireceklerdir. Kuşkusuz her anababanın çocuklarına yardımda teşelli olduğu zamanlar vardır ve çocuklar bu gibi masum yanlışları bağışlayacak kadar cesurdurlar. Yalnızca, sürekli fazla koruyucu bakım ve "kazaların" (yatak ıslatma, kirletme, dökme ve kırma gibi) sert, düşüncesiz eleştirisi, çocukta başka kişilere ilişkin aşırı bir utanç, kendini ve dünyasını denetim altında tutmaya ilişkin aşırı bir kuşku duygusunun gelişmesine neden olur.

Eğer çocuk bu evreyi özerklik duygusundan daha ağır basan utanç ya da kuşku duygularıyla geçerse, bu onun daha sonraki -ergenlik ve yetişkinlikte- özerklik girişimlerini olumsuz yönde etkileyecektir. Tersine, bu evreyi utanç ve kuşku duygularının çok üstünde özerklik duygusu ile geçen çocuk yaşamın daha sonraki evreleri için özerklik yönünden iyi hazırlanmış demektir. Öte yandan, bu

dönemde özerkliğin kuşku ve utançla oluşturduğu böyle bir denge daha sonraki olaylarla olumlu ya da olumsuz yönde değişebilir.

Girişkenliğe Karşı Suçluluk (Initiative Versus Guilt). Bu üçüncü evrede (genellikle 4. ve 5. yaşlar) okul öncesi çocuk artık bedenini oldukça iyi denetim altına alabilmiştir ve üç tekerlekli bisiklete binebilir, koşabilir, kesebilir, çarpabilir. Böylece, kendi başına motor etkinlikleri başlatabilir ve artık yalnızca öteki çocuklara karşılık vermek, onların davranışlarını taklit etmekle kalmaz. Aynı şeyler, çocuğun dili ve düşünme (fantazi) etkinlikleri için de doğrudur. Dolayısıyla, Erikson bu evrede ortaya çıkan sosyal boyutun bir ucunda girişkenliğin öbür ucunda suçluluğun yer aldığı savını ileri sürer. Çocuğun bu evreyi suçluluk duygularına ağır basan bir girişkenlik duygusu ile geçebilmesi, büyük ölçüde anababanın onun kendi kendine başlattığı etkinliklere nasıl tepki gösterdiklerine bağlıdır. Koşmak, bisiklete binmek, kaymak, tekerlekli oyuncaklara binmek, kavga etmek, güreşmek gibi motor oyunları başlatmada yeterli özerklik verilen çocuklar girişkenlik duygularını pekiştirirler. Girişkenlik, ayrıca, anababaların çocukların sorularını (zekâsal girişkenlik) yanıtladıkları, alaya almadıkları ya da oyun etkinlikleri için düşünme engellemedikleri zaman da gelişir. Öte yandan eğer, anababası çocuğa motor etkinliklerin kötü, sorularının saçma, oyununun aptalca ve saçma olduğu duygusunu verirlerse, kendi kendine başlatılmış etkinliklerin yani girişkenliğin çok üstünde ve daha sonraki evrelere taşınabilecek bir suçluluk duygusunun gelişmesine neden olurlar.

Erken Okul Yılları

Becerikliliğe Karşı Aşağılık Duygusu. (Industry Versus Inferiority). Dördüncü evre -altıdan onbire kadar olan yaş dönemi- ilkokul yıllarıdır (klasik psikanalistlerce örtülü dönem olarak betimlenir). Söz konusu evre çocuğun karşı cinsten anababaya olan sevgisinin ve aynı cinsten anababayla rekabetinin gizli ya da edilgin olduğu dönemdir. Ayrıca, çocuğun akıl yürütmede tımdengelimini kul-

lanabilir duruma geldiği ve kurallara göre oynayıp öğrenmeyi becerebildiği evre, bu dördüncü evredir. Örneğin, çocukların bu döneme gelinceye kadar bilye, dama ve diğer "sıra ile oynanan" ve kurallara uymayı gerektiren oyunları oynayabildikleri söylenemez. Erikson'a göre, bu dönemde ortaya çıkan sosyal boyutun bir ucunda *beceriklilik* öteki ucunda ise *aşağılık* duygusu vardır. Beceriklilik terimi, çevredeki şeylerin nasıl yapıldıkları, nasıl işledikleri, ne yaptıkları yolunda bir ilginin öncelik taşıdığı, bu dönemin özelliğini çok iyi anlatmaktadır. Bu dönem, Robinson Crusoe'nun etkinliklerini betimlediği coşku ve ince ayrıntılar anlamında çocuğun tomurcuklanmış beceriklilik duygularını okşayan bir Crusoe ağıdır. Çocuklar yapma, etkinlikte bulunma, ya da pratik şeyler yapma (ağaç evler ya da uçak modelleri yapmak ya da pişirmek, kızartmak ya da dikiş dikmek olsun) çabalarında isteklendirildikleri, yaptıklarını bitirmelerine izin verildiği ve sonuçlar için övülüp ödüllendirildikleri zaman beceriklilik duygusu artırılmış olacaktır. Tersine çocuklarının yapmaya ve etkinliğe yönelik çabalarını "rahatsız edici" ve yalnızca bir "alt- üst etme" olarak gören anababalar çocukta aşağılık duygusunu körüklemiş olacaklardır.

İlkokul yıllarında ise çocuğun dünyası evden çok daha fazlasını içerir. Artık aileden başka sosyal kurumlar bireyin gelişimsel bunalmalarında oynadıkları rol bakımından ağırlık kazanmaya başlamışlardır. (Erikson burada yalnızca anababa davranışının çocuk üzerindeki etkisi üzerinde duran psikoanalitik kurama yeni bir ilerleme daha getirmiştir). Bir çocuğun okul deneyimleri onun beceriklilik ve aşağılık duyguları dengesine önemli katkılarda bulunur. Örneğin, 80- 90 arasında, ortalamanın altında, bir I. Q. su (zekâ bölümü) olan bir çocuğun beceriklilik duygusu evde ödüllendirilir ve isteklendirilirse bu çocuğun özellikle sarsıcı (travmatik) bir okul yaşantısı olacaktır. Özel sınıflarda olmak için "çok zeki", orta yetideki çocuklarla yarışabilmek içinse "çok yavaştır". Sonuç olarak, aşağılık duygularını pekiştiren akademik çabalarında, sürekli başarısızlıkla karşılaşacak, bu başarısızlıkları yaşayacaktır.

Öte yandan, evde beceriklilik duyguları kötülenmiş ya da aşağılanmış bir çocuk bu duyguları duyarlı ve kararlı bir öğretmenle karşılaşarak yeniden canlandırabilir. Bu yüzden çocuğun beceriklilik duygusu mu yoksa aşağılık duygusu mu geliştireceği, artık yalnızca anababanın bakım çabalarına değil başka yetişkinlerin davranış ve tutumlarına da bağlıdır.

Ergenlikte Kimlik Bunalımı

Kimlik Kazanmaya Karşı Rol Karışıklığı. (Identity Versus Role Confusion). Çocuk ergenliğe girdiği zaman (aşağı yukarı 12-18 yaşları), psikanalitik kurama göre, bir erken çocukluk problemi olan "aile romantikliği"nin yeniden uyanışı ile karşılaşır. Sorunu çözmede izlediği yol kendi kuşağından romantik bir ortak, bir eş aramak ve bulmaktır. Ergenliğin bu yönünü yadsımamakla birlikte, Erikson başka problemlerin varlığını da vurgular. Ergen fizyolojik olduğu kadar ruhsal olarak da olgunlaşır ve bedenindeki değişimler sonucu yaşadığı yeni duygu, duyum ve isteklere ek olarak dünyaya bakışında, dünyaya ilişkin düşüncesinde yeni birçok yollar geliştirir. Başka şeyler yanında ergenler artık başka insanların düşünceleri hakkında düşünebilir ve öteki insanların kendileri hakkında ne düşündükleri üzerinde kafa yorabilirler. Aynı zamanda ülküleştirilmiş aileler, dinler ve toplumlar düşünebilir, bunları yaşadıkları aile, din ve toplumlarla karşılaştırabilirler. Son olarak ergenler, toplumun tüm çelişkili yönlerini uyumlu bir bütüne dönüştürecek kuram ve felsefeler geliştirmeyi başarabilecek duruma gelirler. Tek sözcükle, ergen bir ülküyü gerçekleştirmenin onu düşlemek kadar kolay olduğuna inanan sabırsız bir ülkücüdür.

Erikson, bu dönemde ortaya çıkan kişiler arası ilişkiler boyutunun olumlu ucunda *kimlik duygusunun*, olumsuz ucunda ise *rol karışıklığı* duygusunun yer aldığı savında bulunur. Bu demek oluyor ki, yeni bulunmuş bütünleyici yetilerinin ışığında ergene düşen, bir oğul, bir öğrenci, bir atlet, bir arkadaş, bir izci, bir gazete satıcısı vb. olarak kendi hakkında öğrendiklerinin tümünü bir araya ge-

tirmek ve geleceğe hazırlanırken, kendisinin bu farklı imgelerini geçmişle bağlantılı ve anlamlı bir bütün içinde örgütlemektir. Genç kişi bu çabasında başarılı olduğu ölçüde psikososyal bir kimlik duygusuna, kim olduğuna, nerede bulunduğu ve nereye gidiyor olduğuna ilişkin bir sezgiye ulaşacaktır.

Anababanın gelişim bunalımlarının sonuçlarının belirlenmesinde daha doğrudan etkili olduğu önceki evrelerin tersine, bu evrede anababanın etkisi çok daha dolaylıdır. Eğer genç -anababası sayesinde- ergenliğe yaşamsal bir güven, özgürlük, girişkenlik ve beceriklilik duygusu ile geçerse anlamlı bir kimlik duygusu geliştirmesi olasılığı çok daha artmış olacaktır. Kuşkusuz ergenliğe oldukça büyük ölçüde bir güvensizlik, utanç, kuşku, suçluluk ve aşağılık duygusu ile giren genç için de bunun tersi geçerli olacaktır. Bu söylenenlerin ışığı altında, sonuç olarak, denebilir ki, başarılı bir ergenliğe ve bütünlenmiş bir psiko-sosyal kimlik duygusunun kazandırılmasına hazırlık, kundakta başlamak zorundadır.

Rol Karışıklığı

Kötü bir çocukluk ya da güç sosyal koşullar yüzünden genç kişisel bir kimlik duygusuna erişemediği zaman belli ölçüde bir rol karışıklığı duygusu geliştirecektir. Diğer bir anlatımla, kim olduğunu, nereye ya da kime ait olduğunu bilememe duygusu ergende kendini gösterecektir. Böyle bir karışıklık, suçlu genç insanlarda sıklıkla görülen bir belirtidir. Cinsel ilişkilerde kural tanımayan ergen kızların çokluk parçalanmış bir kimlik duyguları vardır. Böyle bir kimlik duygusu içinde, bu kızlar cinsel davranışlarını zekâ ve değer sistemlerinden kopmuş olarak yaşarlar. Bazı gençler "olumsuz bir kimlik" ararlar; aile ve arkadaşlarının onlar için öngördüğü kimliğin tersi bir kimlik. Bir "suçlu" ya da "hippi" hatta "LSD tiryakisi" olarak kimliklenmek bazan hiç kimliksizliğe yeğlenebilir.

Ergenlikte açık bir kişisel kimlik duygusu geliştirmede başarısızlık, sürekli başarısızlık güvencesi değildir. Öte yandan ergenlikte, işler bir kimlik duygusuna ulaşmış bir birey, yaşamda ilerlerken, do-

ğal olarak, bu benliğe yönelik karşı koymalar ve tehditlerle karşılaşacaktır. Erikson, yaşamın sürekli bir değişim olduğunu, herhangi bir evrede karşılaşılan problemleri çözmenin, yenilerinin ortaya çıkmasını önlemeye ya da önceki evrelerde karşılaşılan problemlere sonraki evrelerde yeni çözümler bulmaya bir güvence oluşturmadığını diğer kişilik kuramcılarının daha çok vurgulamıştır.

Ortayaş Çatışmaları

Yakınlığa Karşı Yalıtılmışlık: (Intimacy Versus Isolation). Altıncı evre yaşam döngüsünde ergenlik sonundan orta yaşlara kadar uzanan, aşağı yukarı flört ve erken aile dönemi olan genç yetişkinliktir. Bu ve bundan sonra betimlenecek olan evrelere klasik psikanaliz yeni ya da temel hiçbir şey getirmemiştir. Erikson'a göre ise altıncı evreye kalıbını basan daha önce kazanılmış kişisel kimlik ve verimli çalışmada bulunma duyguları yeni bir kişilerarası boyut ortaya çıkarır ki, bu boyutun bir ucunda *yakınlık* öteki ucunda da *yalıtılmışlık* duyguları vardır.

Erikson'un yakınlıktan anladığı yalnızca sevişmek değildir. Ona göre yakınlık, süreç içinde kendini yitirme korkusu olmaksızın bir başkasıyla paylaşabilme ve bir başkasını sevebilme yetisidir. Kimlikte olduğu gibi yakınlıkta da başarı ya da başarısızlık artık yalnızca dolaylı yoldan anababaya bağlıdır. Burada da, kimlikte olduğu gibi, toplumsal koşullar yakınlık duygusunun gelişimine yardım edebilir ya da bu gelişmeye ket vurabilir. Aynı yolda, yakınlık cinselliği içermek zorunda değildir; arkadaşlar arasındaki ilişkiyi içerir. En tehlikeli koşullar altında birlikte döğüşmüş askerler birbirlerine karşı, yakınlığı en geniş anlamıyla örnekleyen, bir bağlılık duygusu geliştirirler. Eğer, arkadaşlarla ya da evlilikte eşle bir yakınlık duygusu kurulup geliştirilmemişse, Erikson'a göre, sonuç, bir yalıtılmışlık; paylaşmak ya da bakıp sevmek için kimsesi olmamak yani yalnızlık duygusudur.

Özgeciliğe Karşı Kendine Dönüklük: (Generativity Versus Self- Absorption). Yedinci evre -orta yaş ya da aşağı yukarı, ailede-

ki çocukların ergenliğe ulaştığı ve anababanın iş ve mesleklerinde yerleştikleri dönem- bir ucunda *özgecilik*, öbür ucunda da *kendine dönüklük ve durgunluk* duyguları bulunan yeni bir boyut gizini de birlikte getirir.

Özgecilikle, Erikson, kişinin dar anlamda ailesinin ötesindeki kişilerle, gelecek kuşaklarla ve bu kuşakların içinde yaşayacağı toplum ve dünya ile ilgilenmeye başlamasını anlatmak ister. Böylece, özgecilik yalnızca anababalarda değil, gençlerin iyiliğini ve dünyayı genç kuşakların çalışıp yaşayabilecekleri daha iyi bir yer haline getirmeyi düşünen ve amaçlayan herhangi bir kişide de bulunabilir. Böyle bir özgecilik duygusunu geliştirememiş olanlar kendi kişisel gereksinim ve rahatlarının ilgilerinde ağır bastığı kendine dönüklük durumuna düşerler.

Bütünlüğe Karşı Umutsuzluk: (Integrity Versus Despair). Erikson'un evreler şemasındaki sekizinci ve son evre, aşağı yukarı, bireyin temel çabalarının tamamlanmak üzere olduğu, ciddi düşüncelere zaman bulunduğu- varsa torunlarla hoş zaman geçirildiği döneme rastlar. Bu dönemde öncelik kazanan boyutun bir ucunda bütünlük öteki ucunda ise umutsuzluk duygusu yer alır. Bütünlük duygusu, geçmişe yüksek bir doyunlukla bakabilme yetisinden doğar. Öteki, yani umutsuzluk ucunda geçmişine kaçırılmış fırsatlar, yanlış yönelimler dizini olarak bakan birey vardır. Yılların akşam karanlığında kişi yeniden başlamanın artık çok geç olduğunun farkına varır. Böyle birisi için kaçınılmaz sonuç, ne olabilir ya da ne yapılabilir idiğine ilişkin bir umutsuzluk duygusudur.

Psikanaliz'e Yeni Katkıları

Buraya kadar Erikson'un betimlediği sekiz yaşam evresinden söz edildi. Kişilik gelişimine yetişkinlikte görülen duygusal bozuluklara geleneksel yaklaşım yolları için bu sekiz evrenin önemi çok büyüktür. Kişilik gelişiminin çocukluk ötesindeki evrelerini betimlemekle Erikson, orta yaşı ve olgunluğu da içeren yaşam evrelerinden herbirine özgü duygusal bunalımların olduğunu belirtmiştir.

Böyle bir sav, klinik psikologu, yetişkin kişilik bunalımlarını hakkı ile çözmek için yetişkinin duygusal sorunlarını başarısızlıklar olarak görmekten ve yalnızca bebeklik zorlanma ve çatışmalarının kalıntıları olarak almaktan kurtarmıştır.

Ek olarak, kişilik gelişimine ilişkin bu görüş, başarılı gelişme için yükün bir bölümünü anababadan alarak, bireysel kişiliğin biçimlenmesinde kişinin kendisinin ve toplumun etkilerini gözönüne alır. Son olarak, geleneksel psikanaliz görüşünü genişleterek, Erikson, gelişimin her döneminin zayıf olduğu kadar güçlü yanlarının da bulunduğunu ve herhangi bir gelişim evresindeki başarısızlıkların daha sonraki evrelerde elde edilecek başarılarla düzeltilebileceğini göstererek bizlere umut vermiştir.

Erikson'un psikanalitik kurama getirdiği yenilikler belki de en iyi biçimde psikanalitik öngörüğü gerçek tarihsel imgeleme ile yoğurduğu psikotarihsel yazılarında örneklenmiştir. *Çocuk ve Toplum*'un 1950'de yayınlanmasından sonra, Erikson, geliştirdiği yaşam evrelerini tarihsel kişilerin incelenmesine uyguladı. Maxim Gorky, George Bernard Shaw ve Freud'un kendisi, Erikson'un dahice sayılabilecek bir dizi makalesine konu oldular. Bu çalışmalar, dar açıdan, tarihsel durum incelemeleri olmaktan çok, Erikson'un Avrupa yazınına olduğu kadar sosyal ve siyasal tarihini de ne kadar iyi kavradığının kanıtlarıdır. Makalelerin her birindeki bireyler yaşamlarının yaşadıkları dönem üzerine, yaşadıkları dönemin yaşamları üzerine yankılandığı gerçek tarihsel kişilerdi. Bu biyografik skeçler, Erikson'un daha sonraki tam biyografileri gibi, psikanalitik kişilik çizimlemelerinde az rastlanır örneklerdir. Bunlarla, Erikson kişilik kuramına olduğu kadar tarihe de katkıda bulunmuştur. Psikobiografideki çalışmaları, protestanlığın babası Martin Luther ve şiddete karşı tutumu ile ün yapmış Mahatma Gandhi hakkındaki uzun incelemeleri ile doruğuna ulaşmıştır. İlginç olanı ise, iki kişinin yaşamlarında Erikson'un kendi yaşamındakilere koşut öğeler bulunmasıdır. Martin Luther ve Mahatma Gandhi'nin yaşamlarında kendi yaşamındakilere benzer bunalımlar vardır. Lut-

her'deki profesyonel kimlik bunalımı ve Gandhi'nin 48 yaşında iken Hindistan'da gerçekleştirdiği ilk barışçı gösterisi arasındaki özgecilik bunalımı gibi. *Çocuk ve Toplum*'u yayınladığı zaman Erikson da 48 yaşında idi.

Erikson'un psikiyatri, psikoloji, eğitim ve sosyal hizmet alanlarına katkılarına ilişkin geniş ve uluslararası üne karşın görüşlerinin hepsi elıştırısız kabul görmemiştir. Douvan ve Adelson gibi psikologlar, *Ergen Yaşamı* adlı kitapta Erikson'un kimlik kuramının erkek çocuklar için geçerlilik olasılığına karşın, kızlar için geçerli olmadığını ileri sürmüşlerdir. Bu sav, kızların kimlik güçlenimini evlilik (ve yakınlığın) kurulmasından sonraya ertelediklerini vurgulayan bulgular üzerine temellenmiştir. Yazarlar, böyle bir ertelemenin, kadın kimliğinin bir ölçüde evlendiği kişinin kimliği ile biçimlenmesinden dolayı olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Erikson ayrıca, insanlık ve insanın kendini iyileştirici güçleri hakkındaki aşırı iyimser görüşünden dolayı da eleştirilmiştir. Buna karşılık, Erikson'cu görüşün, insanı aşırı derecede olumsuz klasik Freud'cu görüşe karşı bir karşı denge oluşturduğu söylenebilir. Ne olursa olsun, Erikson kuramlarının psikanaliz üzerinde yenileyici ve uyarıcı bir etkisi olmuştur. Bugün daha genç analizciler Freud'u yeni bir açıdan görmede, kuramlarını tümünden kabullenmeksizin büyüklüğünü anlamada, yeni bir özgürlükten söz etmektedirler. Erik Erikson'un çalışmalarında psikanaliz, bir zamandan beri görmediği yeni bir güç kazanmış ve öngörülerini yetişkin kişiliğine ve tarihin geniş bir bölümüne uzatmıştır.

CİNSİYET ROLLERİ*

*Jonathan J. Freedman
David O. Sears
J. Merril Carlsmith*

Her birimiz ya erkek, ya da dişiyizdir. Bireyler arasında başka hiçbir ayrım bu kadar açık ve yaygın değildir. Biyolojik açıdan, gerçekten önemli tek farklılık dişilerin çocuk doğurabilmeleri, erkeklerin ise doğuramamalarıdır. Ama biyolojik işlev, gene de, cinsel roller ve cinsel ayrımcılık kavramlarının ortaya çıkmasına ve kişinin cinsiyetinin davranışını nasıl etkilediğine ilişkin bir büyük soruna yol açmıştır. Kuşkusuz, cinsiyetimiz başkaları tarafından nasıl algılanacağımızı, bize karşı nasıl davranılacağını, başkalarının bizden beklediklerini ve kendi davranışımızı çok büyük ölçüde etkiler. Bu, belki de, tarih boyunca gelip geçmiş tüm toplumlar ve çağdaş Amerikan toplumu için ise kesinlikle doğrudur. Gerçekten, yalnızca görelî olarak yakın geçmişte cinsel rolleri ciddi olarak ele almaya ve ayrıntılarıyla nasıl geliştiklerini, bireyi nasıl etkilediklerini ve cinsler arasındaki gerçek farklılıkları doğru olarak yansıtırıp yansıtmadıklarını araştırmaya başladık.

Cinsel rollerin nasıl geliştiğini evre sonuçlarını tartışmaya geçmeden önce, cinsel kimlik, cinsel kalıp yargılar, cinslere karşı tutumlar ve cinsiyet damgalı davranışlar arasındaki farklılıkları belirlemek zorundayız. *Cinsel kimlik* kişinin belli bir cinsten

(*) Freedman, J.L., Sears, O.D., ve Carlsmith, J.M. 1981 (4. Basım). *Social Psychology*. New Jersey: Englewood Cliffs, Prentice-Hall. s. 487-517.

olduğuna ilişkin bilgiye (örneğin, ben bir kadın mı yoksa bir erkek miyim?) ve ayrıca diğ er insanların cinsiyetlerini tanıma yeteneğine işaret eder. *Cinsel kalıpyargılar* iki cinsin birbirinden hangi bakımlardan ayrıldıklarına: Hangi davranış, görünüş ve kişiliğ in kadın ve erkeklere özgü olduğuna ilişkin inançlardır. Cinsel tutumlar, insanların cinsler arasında, eğer varsa, hangi farklılıkların bulunması gerektiğ ine ve erkek ve kadınların nasıl davranmaları gerektiğ ine ilişkin düşünceleri dışında kalıpyargılara benzerler. Son olarak ve uzun dönemde, en önemli soru, yukarıdakilerin tümünün bireyin davranış ını nasıl etkilediğ idir.

CİNSEL KİMLİK

Cinsellikle ilgili en yalın soru, birinin erkek mi yoksa kadın mı olduğuna ilişkindir. Bu konuda bir karara varmak genellikle kolaydır. Hiç değı lse toplumun ve çocuğ un anababasının görüşü açısından, cinsel kimlik tümüyle doğ umda erkek ya da dişi cinsel organların varlığı ile belirlenir. Bebeğ in normal cinsel organlara sahip olduğunu varsayarak, erkek cinsel organlar kişiyi bir oğ lan, dişi cinsel organlar da bir kişiyi kız yapar.

Cinsel kimlik kromozomların bir çifti tarafından genetik olarak kontrol edilir. Normal geliş im durumunda eğer bu çift iks (XX) kromozomundan (biçimlerinden dolayı bu adı alırlar) oluş uyor, kişi dişi, bir (X) ve (Y) kromozomundan oluş uyor, kişi erkek olacaktır. İki (X) ve bir (Y), (XXY), ya da bir (X) ve hiç (Y) (X0) gibi alışılmamış bileş imler cinsel kimlik ve fiziksel yapıda genellikle anormalliklere (örneğin, X0 yumurtalığı olmayan bir diş idir) neden olur. Ancak, genel kural şöyle ifade edilebilir: En az bir (Y) kromozomunun bulunduğ u her durumda kişi erkek ve (Y) kromozomunun bulunmadığı her durumda da kişi diş idir (13 nolu çerçeveye bakınız).

Çocuklar çok erken bir yaş ta, genellikle iki yaş ına ulaştıklarında, kendi cinsiyetlerini tanırlar (Thompson, 1975; Edelbrock ve Sugawara 1978). İki yaş ındaki çoğ u çocuklar iki

cinsiyetin bulunduğunun, kendilerinin de bunlardan birine ait olduklarının ve babalarının erkek, annelerinin dişi olduğunun bilincindedirler. Ayrıca, başka çocuk ve yetişkinlerin cinsiyetini de belirleyebilirler. Bu nedenle, cinsel kimlik yaşamın ilk yıllarında gelişir.

Öte yandan, bu kadar erken yaşlarda çocuğun cinsel kimliğe ilişkin anlayışı tam olmaktan uzaktır. İlk olarak, cinsiyeti fiziksel özelliklerden çok, giysilerle, rollerle, ya da başka yüzeysel etmenlerle belirlemek eğilimindedirler. Gerçekten, cinsiyetin cinsel organlarla tanımlandığını çocukların bilip bilmedikleri konusu açık olmaktan uzaktır. Cinsiyetin değişmez olduğu, dişi doğan birinin ömür boyu dişi kaldığı gerçeği yavaş yavaş kavranır görünmekte ve beş ya da altı yaşlarına kadar da tam olarak kavranamayabilmektedir (De Vries, 1969; Emmerich ve ark., 1977; Marcus ve Overton, 1978). Diğer bir deyişle, iki yaşında, kendi cinsiyetlerini ve iki cinsi birbirinden ayıran bazı özellikleri öğrenmişlerdir fakat tam anlamıyla cinsel kimliğin bilincine daha sonra varırlar.

Cinsel kalıpyargı ve tutumlar

Bir kez cinsel kimlik belirlenip anlaşıldıktan sonra, ikinci adım (ki, gerçekte kimliğin gelişimi ile binişebilir) iki cinsiyete ilişkin inanç ve tutumların gelişmesidir. İnsanların cinsiyetlerini tanıma kadar hepimizin cinslerin birbirinden nasıl ayrıldıklarına ve belki de, nasıl ayrılmaları gerektiğine ilişkin fikirlerimiz vardır. Bunlar birbirinden oldukça farklı iki inanç takımıdır. İlk cinsel kalıpyargılarla ilgilidir genel olarak, davranışları, tutumları, tepkileri ve benzerleri bakımından erkek ve kadınlar arasındaki farklılıklara ilişkin inançlar. İkincisi ise, ideal erkekle kadın arasında bulunması gerektiğine inandığımız farklılıklarla ilgilidir. Gerçekte, bu farklılıklar var olmayabilir ve kadın ve erkeğe ilişkin toplumun kalıpyargılarına uymayabilirler. Daha çok bireyin iki cinsten görmek istedikleridir.

ÇERÇEVE 13-1

EMRİYODA CİNSEL GELİŞİM

Embriyoda cinsel farklılaşma ana karnındaki gelişimin yaklaşık altıncı haftasında olur ve bir kromozom çiftince belirlenir. Eğer (Y) kromozomu varsa, gelişmemiş cinsiyet bezleri testislere dönüşürler; eğer, (Y) kromozomu yoksa, yumurtalıklara dönüşürler. Bu aşamadan başlayarak, ek cinsiyet özelliklerinin gelişimi kısmen cinsiyet bezlerinin salgıladığı hormonlar tarafından belirlenir. Testisler iki hormon salgırlar. Bunlardan biri erkek cinsiyet özelliklerinin gelişimini sağlar, diğeri ise, uterus gibi dişi özelliklerinin gelişimini önler.

Bu sürecin iki çok ilginç yönü vardır. İlk olarak, herhangi bir embriyonun bir erkek olarak gelişebilmesi için ondaki dişi özelliklerin bastırılması gerekir. Diğeri bir anlatımla, testisler, erkeklik organları gelişmeden önce ket vurucu bir hormon salgılamak zorundadırlar. Tersine, erkek cinsel organların ve erkek cinsel özelliklerin gelişmesini önlemek için bir hormonun salgılanmasına gerek yoktur. Örneğin, eğer, embriyo gelişiminin erken bir döneminde testisler alınırsa, dişilik organları gelişecektir. Tersine, eğer embriyo gelişiminin erken bir döneminde yumurtalıklar alınırsa, embriyo halâ dişi organları geliştirir. Diğeri bir deyişle, erkeksi özelliklerin gelişmesi için özel bir maddeye ve dişi özelliklerin gelişmesini önlemek için de bir başka maddeye ihtiyaç vardır. Öyleyse, bir dişi olarak gelişme, bir anlamda, olayların normal seyridir; bir erkek olarak gelişme ise yalnızca bazı ek hormonların etkin olumlu katkıları sonucu olarak görülür.

Gelişimsel sürecin ikinci yönü, bütün bireylerin hem erkek ve hem de dişi fizyolojik yapılara birlikte sahip

olmalarıdır. Normal bir erkek bazı hormonlar işe karışmamış olsaydı, dişi cinsel organlara dönüşecek olan gelişmemiş (vestigal) dişi dokulara sahiptir. Benzer biçimde, normal bir dişi, gelişmemiş erkek organlara sahiptir. Böylece, çok temel bir anlamda, bütün insanlar içlerinde karşıt cinsin fiziksel öğelerini taşırlar. Bu nedenle, fizyolojik yapı, iki cinsin yeterli ve niteliklerinin düşünülegeldiğinden çok daha benzer olduğu görüşünü destekler.

Bu, çoğu kez göz önüne alınmayan önemli bir ayırımdır. Bir kişi için geleneksel cinsel kalıpyargılara ilişkin tam bir anlayışa sahip olmak fakat farklı bir farklılıklar toplamını tercih etmek tümüyle olanaklıdır. Dahası, standart cinsel kalıpyargıyı bilen biri, ideal bir dünyada böyle farklılıkların bulunmaması gerektiğine inanabilir. Örneğin, bir psikolog olarak, erkeklerin fiziksel olarak kadınlardan daha saldırgan olmak eğiliminde olduklarını biliyorum, fakat hiçbir biçimde bunun erkek ve kadınların başarmaya çalışmaları gereken bir amaç olduğunu düşünmüyorum. Bir başkası, erkek ve kadınların eşit derecede zeki olduklarını düşünebilir, fakat kadınların erkeklerden daha az zeki olmaları gerektiğine inanabilir.

Daha sonraki bir alt bölümde bugünün cinsel kalıpyargıları üzerinde duracak ve davranışlarımız üzerindeki etkilerini ve başkalarının bize karşı davranışlarını tartışacağız. Şimdilik, cinsel kalıpyargı ve tutumlar konusunda önemli nokta, bunların cinsel kimlikten farklı olduklarıdır. Kalıpyargılar daha sonra gelişir, daha değişken ve karmaşıktırlar. Kalıpyargılara ve cinsel tutumların gelişimine ilişkin bilgiler gerçek davranış etkiler. Cinsiyetine bağlı olarak hem kişinin kendi kalıpyargısal davranışını ve hem de başkalarına karşı kişinin kendi davranışını etkiler. Bu etkiler bireyin bir cinsiyet rolü içeren bir kendi-kavramı oluşturup oluşturmaması ile yakından ilişkilidir. Diğer bir anlatımla, kişi kendi davranışını cinsel kimlik açısından tanımlar mı?

Cinsel Roller

Cinsiyet rolleri uzun zaman önce belki de kadın ve erkekler arasındaki temel fizyolojik farklar nedeniyle ortaya çıkmıştır. Eski ilkel toplumlarda, kadınların hamile kalması, çocuk doğurması ve besleyip büyütmesi gerçeği, önemli sonuçlara yol açmıştır. Bugünün tersine, kadınlar yetişkin yaşamlarının büyük bölümünde ya hamile idiler ya da çocuk bakıyorlardı. Sağlıklı kadınlar hamile iken çoğu etkinliklerde bulunabilmelerine karşın, hamileliklerinin sonlarına doğru biraz kısıtlanırlar. Dahası, çocuklarını beslerken onlara yakın olmak zorundadırlar. Buna erkeklerin, görelî olarak, daha büyük fiziksel gücünü ve koşma hızını eklersek yolculuk, güç ya da dayanıklılık gerektiren işlerin kadınlardan çok erkekler tarafından yapılması gereğini görmek kolaydır. Böylece, erkekler avcı, çoban ve savaşçı olurlarken, kadınlar evde kaldılar, çocuklara baktılar, ziraat yaptılar ve ev işlerini yürüttüler.

Rollerin bu biçimde farklılaşması yaşamın bütün yönlerine yayıldı. Genel olarak erkekler cesur, güçlü, bağımsız, ve serüvenci (avlanma ve dövüşme için gerekli nitelikler) olarak görülürlerken, kadınlar sıcak, edilgen, sessiz ve bakıcı (evde ve çocuk bakımında yararlı nitelikler) olarak görülür oldular. Bugün, doğum kontrolü yöntemleri, daha küçük aileler, güç ve hız farklılıklarının büyük ölçüde azalan önemi nedenleriyle, cinsiyet rollerinin doğmasına yol açan ilk nedenler ortadan kalkmıştır. Ama eski cinsiyet rolleri halâ sürmekte ve yaşamlarımızı derinden etkilemektedir.

Çoğu insanlar kendilerini hiç değilse, kısmen- cinsiyetleri açısından tanımlarlar. İki yaşından başlayarak çoğumuz kendimizi ya erkek ya da dişi olarak düşünürüz ve davranışlarımızı cinsiyetimiz için neyi uygun buluyorsak ona göre örüntüleriz (düzenleriz). Kuşkusuz, neyin uygun olduğuna ilişkin düşüncemiz ve açık cinsiyet rolleri ayırımı yapma derecemiz değişir. Fakat insanlar ya dişidirler ya da erkek. Çoğumuz bunu ne kendimiz ve ne de başkaları için tümüyle görmezlikten gelebiliriz.

Ancak, önemli soru cinsel kimliğin ve cinsiyet rollerinin insanları nasıl etkiledikleri ile ilgilidir. Geleneksel görüşe göre, kesin bir cinsel kimlik ve cinsiyet rolünün kabulü sağlıklı bir yaşam için çok önemlidir. Bu görüşe göre, bir erkek olduğu gerçeğini tam olarak kabullenemeyen, ya da bir kadın olmayı arzulayan bir adam sağlıklı olarak gelişemeyecektir. Benzer biçimde, bir erkek gibi davranmaya çalışan, bir kadın olarak rolünü reddeden bir kadın psikolojik olarak sağlıklı sayılır. Bu nedenle, geleneksel görüşler çocuğun cinsiyet rolünü öğrenmesi ve ona göre davranması konusunda ısrarlıdır.

Fakat daha yeni bir görüş, cinsel kimlikle cinsiyet rolleri arasında bir ayırım yapmaktadır. Gerçekte, iki cinsten birine ait olmamız nedeniyle bize verilen cinsel kimliği kabul etmemiz belki sağlıklı olabilir. Sağlıklı uyum fiziksel olanaklarımızı ve biyolojik kalıtımımızı kabul etmemize bağlı olabilir. Umutsuzca çocuk doğurmak, ya da tam olarak gelişmiş göğüslere sahip olmak isteyen bir erkeğin bozuluma uğraması ya da zorlanması kaçınılmaz; umutsuzca bir penis ya da kadınsı bir biçim ve aybaşı kanaması istemeyen bir kadın mutsuz olmak eğilimdedir. Cinsiyet değişikliği ameliyatları ve cinsiyet hormonları bu niteliklerden bazılarını değiştirebilir, fakat işlem çok çarpıcıdır ve hiçbir zaman bir cinsi tam anlamıyla diğerine dönüştüremez. Bu neden, bazı durumlar dışında, kendi cinsel kimliklerini kabul edemeyen insanların mutluluk ve sağlıklı bir gelişim gösterme olasılıkları, cinsel kimliklerini kabul edenlerinkinden daha düşüktür.

Cinsiyet rolleri tümüyle farklı bir konudur. Kadınların çocuk doğurma ve emzirme yetenekleri dışında bir cinsin yapıp da diğerinin yapamayacağı önemli hiçbir şey yoktur. Cinslerin davranışlarını kesin biçimde birbirinden ayıran cinsiyet rolleri keyfi ve sınırlandırıcıdır. Erkeklerin her zaman atılgan, kadınlarınsa edilgen; kadınların yumuşak, erkeklerin ise sert; kadınların canayakın, sıcak ve duyarlı, erkeklerinse sert, soğuk, ve duyarsız olmaları için hiçbir iyi neden yoktur. Bu değer ve beklentiler birçok

kuşak boyunca gelişmiş olmalarına karşın, mantıksal değildirler. Dahası, her iki cinsin de gelişme ve olanaklarını sınırlandırmaktadırlar. Sağlıklı uyum, ne onları kabul etmemizi, ne de onlara uymamızı gerektirir. Tersine, her birey, cinsiyete bakılmaksızın, doğal, doyurucu ve amaca ulaştırıcı olan ne ise o yolda davranmalıdır; toplumun cinslere uygun davranışa ilişkin kurallarına uyma konusunda kaygı duymamalıdır. Toplumun inandığı kalıpyargıları bilmek yararlı olabilir, ancak onları kabul etmek zorunda değiliz.

Ek olarak, herhangi bir birey geleneksel olarak erkeksi sayılan niteliklere sahip olduğu kadar, geleneksel olarak kadınsı sayılan niteliklere de sahiptir. Bazı insanlar güçlü bir biçimde kadınsı olduklarında (geleneksel deyimle), daha mutlu olabilirlerken, diğerleri güçlü bir biçimde erkeksi ve daha başkaları da erkeksi ve kadınsı özelliklere birlikte sahip olduklarında daha mutlu olabilirler. Hiç kimse bir başkası için en iyinin ne olduğuna karar veremez; ve her iki cins için de hiçbir karışımının ya da karışım yokluğunun uygun olmadığı söylenemez.

Şimdilerde çoğu psikologlar cinsel rollere ilişkin bu ikinci görüşün değişik bir biçimini kabul etmektedirler. Androjeni (karışık cinsel özelliklere sahip olma) konusundaki çalışmalar (bkz. Çerçeve 13-3), özellikle, geleneksel erkeksi ve kadınsı özelliklerin bileşimi üzerinde durmaktadırlar ve böyle bileşimin, tek başlarına, her iki cinsel tipten daha fazla başarı ve mutluluğa yol açacağına ilişkin işaretler vardır. Ancak, bu görüşün iki sınırlılığını bilmek zorundayız. İlk olarak, nüfusun çoğunluğunun bunu kabul ettiği kesin olmaktan uzaktır. Çoğu psikologlar, üniversite öğrencileri ve liberal görüşlü erkek ve kadınlar onu kabul ederler, birçok insan, belki de çoğunluk, ya bu geleneksel cinsiyet rolleri karışımına ilişkin olarak ciddi kuşkular içindedir, ya da onu hemen reddeder. İkinci ve birincinin bir devamı olarak, çoğu insan toplumumuzda, eğer geleneksel cinsiyet rollerine bağlı kalırlarsa, başarıya ulaşmayı daha kolay bulabilirler. Bu roller birçok bakımdan sınırlandırıcıdır,

fakat çoğu kez karışık rollerden daha az çatışma olumsuz tepkiye (muameleye) yol açarlar. Bu bir değer yargısı değildir: Yalnızca halihazırdaki gerçeğin ifadesidir.

Cinsiyet rollerinin gelişimi

Çocuklar çok erken bir yaşta cinsel kalıpyargılara ve cinsiyet rollerine ilişkin bazı bilgiler edinirler. Beş yaşında çoğu çocuklar en azından, bazı cinsiyet-damgalı davranışlarda bulunurlar, Bu yaşta kendilerine bir dizi oyuncağın gösterildiği bir ortamda erkek çocuklar silahlar, kamyonlar, ya da uzay gemileri gibi "erkeksi" oyuncakları seçerlerken, kızlar bebekler, çay takımları ve evler gibi "kadınsı" oyuncakları seçeceklerdir. Beş yaşındakiler erkeksi ve kadınsı oyuncak, giysi ve hatta meslekleri kimlikleme yeteneğine sahiptirler (Garret ve ark., 1977; Hartley, 1960; Masters ve Wilkinson, 1976). Saldırganlık ya da sıcaklık (cana yakınlık) gibi cinsiyet damgalı özelliklere ilişkin bilgiler daha sonra edinilir, fakat bunlar da öğrenilirler (Best ve ark., 1977). Cinsel roller nasıl geliştiler? Bu soruya yanıt olabilecek iki genel açıklama getirilmiştir. Bunlardan biri öğrenmeyi vurgularken, diğeri bilişsel mekanizmaları vurgulamaktadır.

ÖĞRENME : Toplumsal öğrenme yaklaşımı (Bandura, 1969), özde, cinsiyet rollerinin ve cinsiyet rolü davranışının başka her şey nasıl öğreniliyorsa öyle öğrenildiğini söylemektedir. Bu öğrenmede iki temel mekanizma söz konusudur: İlk olarak, çocuklar cinslerine uygun davranışları için anababa ve toplumdaki diğer insanlar tarafından pekiştirilirlerken, cinslerine uymayan davranışları için cezalandırılırlar. Küçük bir erkek çocuk bir kamyonla oynadığında, anababası hoşnut olur, gülümser, ilgi gösterir ve genel olarak bu seçimi pekiştirir. Bir bebekle oynamayı seçtiğinde ise, olumsuz şeyler söyleyerek onu doğrudan cezalandırabilirler, bebeği elinden alıp uzaklaştırabilirler ya da ödüllendirmezler. Her iki durumda da çocuk, sonuç olarak, başkaları yerine cinsiyet damgalı oyuncakları seçmeyi öğrenir. Benzer biçimde, küçük bir kız bebekleri seçip

silahlardan kaçındığında ödüllendirilir. Aynı süreç geleneksel cinsiyet rollerine uyan diğer davranışlar için de işler. Erkek çocuklar atılgan ve saldırgan olmaya özendirilirlerken, kız çocuklar sessiz ve edilgen olduklarında daha çok ödüllendirilirler; erkek çocuklar matematik üzerine çok düştüğünde ödüllendirilirken, kız çocuk yazın ve sanat üzerine çok düştüğünde ödüllendirilir; v.b. Doğal olarak bu süreç bazı çocuklar üzerinde, diğer bazıları üzerinde olduğundan daha başarılı işler, bazı anababalar cinsiyet damgalı davranışlar konusunda diğerlerinden daha duyarlıdır ve her anababa her cins için neyin uygun olduğu konusunda az farklı görüşlere sahiptirler. Fakat kurama göre, hemen bütün çocuklar için, cinsiyetlerine bağlı olarak farklı pekiştirme söz konusudur. Toplumsal öğrenme kuramı inandırıcı görünmesine karşın, araştırmalar erkek ve kız çocuklara varsayıldığından çok daha benzer biçimlerde davranıldığını göstermektedir. Anababalar her iki cinsten çocuklarla aynı süre birlikte olmakta ve gösterdikleri ilgi çeşidi bakımından bir cinsi diğerine tercih etmemektedirler (Beckwith, 1972; Pedersen ve Robson, 1969). Erkek ve kız çocuklara karşı eşit derecede sıcak ve sevgi doludurlar (Kagan, 1971). Belki en şaşırtıcı olanı, ne iki cinse tanınan bağımsızlık derecesinde (Sears, Maccoby ve Levin, 1957; Baumrind ve Black, 1967) ve ne de çocukların saldırganlığına ya da cinselliklerine karşı anababa tepkilerinde bir farklılaşmanın görülmemesidir. Çocukların çok küçük oldukları ve aynı davranışları gösterir göründükleri dönemlerde bile, anababalar oğullarını ve kızlarını genellikle cinsiyet damgalı deyimlerle betimlemektedirler (Rubin ve ark., 1974). Fakat buna karşın, iki cinse uygulanan işlemler belirgin biçimde benzerdir.

Öte yandan bazı farklılıklar ortaya çıkmıştır. Bunların en belirginini anababaların erkek çocuklara, kızlara olduğundan daha fiziksel davranışta bulunurlar (Boss, 1967; Yarow ve ark., 1972), erkek çocuklarda motor davranışlara daha fazla karşılık verirler (Lewis, 1972) ve onlarla daha fiziksel oynarlar (Tasch, 1952).

Anababalar ayrıca, erkek çocuklarda fiziksel cezayı kız çocuklarda olduğundan daha fazla kullanırlar (Minton ve ark., 1971; Newson ve Newson, 1968). Ek olarak, anababalar çocukları cinslerine uygun olmayan oyuncakları seçtikleri için cezalandırmamak ve cinslerine uygun olanları seçtikleri için de doğrudan ödüllendirmemekle birlikte kendileri, genellikle çocuğun özellikle de erkek çocuğun, cinsiyetine uygun olduğunu düşündükleri oyuncakları seçmek konusunda dikkatlidirler (Fling ve Manosevitz, 1972).

Ayrıca, erkek çocukların babaları tarafından (anneleri tarafından olmamakla birlikte) başarıya ve yarışmacılığa özendirildiklerine ilişkin bazı kanıtlar vardır (Block, 1977). Babalar oğulları üzerindeki bu ilgileri genel bir olgu olarak görünmektedir. Babalar oğullarının kadınsı davranışlarına karşı özel bir duyarlılık gösterirken, anneler bu konuda daha duyarsızdırlar, ve eğer bir kız çocuğu biraz erkeksi ise bu, ne baba ne de anne için bir sorun oluşturur. (Lansky, 1967). Maccoby ve Jacklin bir babaya eğer oğul kadınsı bir görünüm geliştirseydi bundan rahatsız olup olmayacağını soran Goodenough'tan (1957, s. 3;0) alıntı yapmaktadırlar. Babanın yanıtı, "Evet çok hem de pek çok rahatsız olurum. Bir adamda kadınsı özelliklere dayanmam. Onlardan nefret ederim." olmuştur. Bu baba aşırı bir örnek olabilir, fakat çoğu anababaların çocuklarının cinslerine uygun davranmayı öğrenip öğrenmedikleri konusunda kaygı duydukları da açıktır. Bu ilginin dolaylı ve göze batmayan yollardan çocuklara iletiildiği varsayılır; özgül ödül ve cezalar verilmese bile, çocuklar gülümsemeler, kaş çatmalar ve daha da güçlü olabilen başka onaylama ve onaylamama ifadeleri ile pekiştirilirler.

Cinsiyet rollerinin öğrenilmesinde söz konusu olan diğer bir temel öğrenme sürece de taklittir. Daha önce de değindiğimiz gibi, çocuklarda başka insanları taklit etme yönünde güçlü bir eğilim vardır. Ancak, bu taklit tümüyle rastlantısal değildir. Çocuklar güçlü insanları zayıf olanlardan ve önemli insanları daha az önemli

olanlardan daha fazla taklit etmek eğilimindedirler. Toplumsal öğrenme kuramına göre, çocuklar kendileri aynı cinsten anababayı, ayrı cinsten anababadan daha fazla taklit ederler, çünkü aynı cinsten anababa belli bir nedenden dolayı daha uygun bir model olarak görülür. Çocuklar taklit ettiklerinde ödüllendiriliyor olabilirler ve kendileriyle aynı cinsten anababayı taklit ettiklerinde, ayrı cinsten olanı taklit ettiklerinden olduğundan daha fazla ödüllendiriliyor olabilirler. Neden ne olursa olsun, çocuklar anababalarını taklit ederler ve kendileriyle aynı cinsten anababayı ayrı cinsten anababadan daha fazla taklit ederler.

Anababaya göre, farklılaşan bu taklit eğiliminin çocukların karşıt cinsten anababadan daha çok aynı cinsten anababaya benzer davranmalarına yol açacağı açıktır; ve bu da cinsiyet damgalı davranışa yol açacaktır. Gene, pekiştirme sürecinde olduğu gibi, taklit derecesi çocuktan çocuğa değişecek ve anababaların cinsiyet damgalı davranışı da oldukça değişik olacaktır. Bazı babalar diğerlerinden daha "erkeksi"dirler, ve bazı anneler de diğerlerinden daha "kadınsı"dırlar. Toplumsal öğrenme kuramından babanın erkeksiliği arttıkça erkek çocuğun da daha erkeksi, annenin "kadınsı"lığı arttıkça kız çocuğun da daha "kadınsı" olacağı çıkar. Ancak, çocukların anababaları dışında taklit edecekleri modeller vardır. Çocukların taklit etmek eğiliminde olduklarını ve aynı cinsten kişileri taklit ettiklerinde daha fazla ödüllendirildiklerini varsayarsak, kendi anababalarının nitelikleri ne olursa olsun, çocukların belli bir ölçüde, cinsiyet damgalı davranış geliştirmeleri gerekir.

Genel olarak, yukarıda da belirtildiği gibi, rol davranışı üzerinde pekiştirme ve taklidin etkisine ilişkin kanıtlar bekleyebileceğimizden daha az tutarlıdır. Farklılaşmış pekiştirme görülebilir, fakat genellikle pek belirgin değildir; çocuklar gerçekten aynı cinsten anababayı daha fazla taklit edebilirler, fakat bunu niçin yaptıkları tam olarak anlaşılmış değildir. Gene de, bu açıklamayı doğrudan destekleyen bazı kanıtlar vardır ve bir dereceye kadar doğru olduğu kesinlikle söylenebilir.

ÇERÇEVE 13-2

FREUD'A GÖRE ÖZDEŞLEŞME

Toplumsal öğrenme kuramcılarının cinsiyet rollerinin oluşumunda taklidin rolünü vurgulamaları Freud'un görüşü ile büyük bir paralellik taşır. Psikoanalitik betimleme öğrenme açıklamasından büyük ölçüde farklıdır, ve ikisi çoğunlukla birbirlerinin karşısı olarak görülürler. Buna karşın, her iki görüş de aynı cinsten anababanın taklidini vurgular. Freud'a göre, bir çocuk aynı cinsten anababası ile özdeşleşme adı verilen özel bir ilişki geliştirir. Bu, korku ve sevgi bileşimi üzerine temellenmiş bir ilişkidir. Çocuk aynı cinsten anababadan korkar çünkü bir anlamda, karşı cinsten anababa çocuğa daha çekici gelir ve o durumun sonuçları konusunda kaygılanır. Örneğin, bir erkek çocuk, annesini sever ve onu kendisi için ister. Onu babanın da istediği açık olduğundan, çocuk babadan korkar ve annesini ondan kıskanır. Bunu babası ile yakından özdeşleyerek, olabildiğince ona benzeyerek çözümleyebilir. Bu durum babanın erkek çocuğu sevmesini güvenceye alır ve aynı zamanda, en sonunda annesinin sevgisi (gerçekte ise, kuşkusuz, yalnızca başka kadınların sevgisi) için rekabet edebilmesini sağlamak üzere çocuğa babanın niteliklerini kazandırır. Aynı süreç babalarını isteyen, annelerini kıskanan ve dolayısıyla, anneleri gibi olmaya çalışan kızlar için de geçerlidir.

Özdeşleşme süreci, tam anlamıyla, Freud'un dediği gibi işlemeyebilir yani, çocuklar her zaman aynı cinsten anababayı kıskanmayabilir ve karşı cinsten anababayı çekici bulmayabilirler. Erkek çocukların babalarını ve kız çocukların annelerini taklit etme eğilimleri, bir çok etmenden kaynaklanabilir. Öğrenme yaklaşımı, bu erken cinsiyet rolü

davranışını, pekiştirme ve taklit açısından açıklar. Freud ise daha birçok dramatik duygusal deyimle açıklar. Ancak, sonuç aynıdır. Çocuklar aynı cinsten anababayı, karşı cinsten anababayı olduğundan daha fazla taklit etmek eğilimdedirler, ve bu, cinsiyet rollerine yol açar.

BİLİŞSEL GÖRÜŞ. Cinsiyet rollerinin nasıl geliştiğine ilişkin bilişsel görüş söz konusu sürece bir başka öge eklemektedir. Bu açıklamaya göre (örneğin, Kohlberg, 1966), cinsiyet rollerinin gelişimi, çocuklar yalnızca belli bir bilişsel gelişim düzeyine ulaştıklarında mümkün olan bir tür anlayış ve değerlendirmeyi içerir. Çocuklar ilk olarak kendi cinsel kimliklerini ve sonra başkalarınınkini öğrenirler. Daha sonra cinsiyetle ilgili kalıplaşmış tutumları -iki cinsten hangi tür davranışların beklendiğini- öğrenirler. Hemen sonra da, kendi cinslerine ilişkin kalıplaşmış tutumlara uygun olarak davranmak zorunda olduklarını anlarlar. Bilişsel kurama göre, ancak ve ancak bundan sonra cinsiyet damgalı biçimlerde davranmaya başlayacaklardır. Bir kez "doğru" cinsiyet rolünü benimsemeye başladıktan sonra belli davranışlar için farklı pekiştirilmeye gereksinimleri yoktur. Ne zaman uygun davrandıklarını bilirler ve bu yolda davranmak isterler. Bir anlamda, çevrelerinde cinsiyete uygun davranışlara ilişkin olarak kendi kurallarını taşırlar. Zaten bu kurallara göre davranıyor oldukları için, bir başkasının onları pekiştirmesine gereksinim yoktur.

Çizelge 13-1. Cinsiyet rollerinin gelişimine ilişkin iki görüş

Öğrenme Kuramı		Bilişsel Kuram
Pekiştirme	Taklit	
Kız ↓ Bebeği seçer Silahı seçer ↓ ↓ Anne gülümser Anne kaşlarını çatar ↓ ↓ Kız silahlarla değil, bebeklerle oynamayı öğrenir.	Anne giysisi giyer ↓ Kız anneyi taklit eder ↓ Kız, kadın elbisesi giymeyi öğrenir.	Kız dişi olduğunu öğrenir ↓ Kız dişilerin silahlarla değil bebeklerle oynadığını ve kadın elbisesi giydiklerini öğrenir. ↓ Kız kadınsı olmak ister ↓ Kız kadın elbisesi giyer ve bebekle oynar.
Kız pekiştirme ve taklit yolu ile özgül cinse uygun davranışları öğrenir.		Kız cinsine uygun davranmak ister ve neyin doğru olduğuna inanırsa onu yapar.

Cinsiyet rollerinin gelişiminde bazı bilişsel öğelerin de etkili olduğu açıktır. Çocuklar yalnızca cinsiyet damgalı biçimlerde davranmayı öğrenmekle kalmazlar, aynı zamanda, uygun cinsiyet rolü kalıpyargılarını da öğrenirler. Bazı davranışların kendi cinslerine diğer bazılarından daha uygun olduğunu ve cinsiyet damgalı davranmanın onaylanan davranma biçimi olduğunu öğrenmek zorundadırlar. Böylece, öğrenme açıklaması yalın öğrenme ilkelerini fazlaca vurgulamakta ve anlamanın, bilincine

varmanın önemini görmezlikten gelmektedir. Daha önce de değindiğimiz gibi, çocuklar çok küçük yaşlarda kendi cinsel kimliklerinin bilincine varırlar, fakat cinsiyet kavramını, bu kavramın gerektirdiği bilişsel yeterliğe ulaştıkları yaşa gelmedikçe tam olarak anlayamazlar. Doğrudan bir öğrenme mekanizması aracılığı ile kızlar ya da erkekler olduklarını söyleyebilirler, fakat bunun tam olarak ne anlama geldiğini bilebilmeleri için daha karmaşık bir bilişsel örgütlenme gerekir (bkz. Çizelge 13-1).

Öte yandan, eldeki kanıtlar Kohlberg'in oldukça katı cinsiyet rolü gelişimi modelinin tersine işaret etmektedir. Kohlberg doğrudan Piaget'nin modelinden ödünç aldığı için özgül yaşlarla katı bir evreler kuramı içinde kapalı kalmıştır. Bu modele göre, çocuklar beş ya da altı yaşına belki de daha sonraya kadar cinsiyet rollerini ve cinsiyet rolü kalıpyargılarını anlayamayacaklardır ve o zamana kadar, cinsiyete uygun davranış için bir tercih ortaya koyamayacaklardır. Ancak, araştırmalar çok daha küçük çocukların cinslerine uygun biçimde davrandıklarını göstermektedir; cinslerine uygun oyuncakları tercih eder, cinsleri için uygun olduğu düşünülen giysileri seçer ve kendi davranışları ile diğerlerinin davranışlarının cinsiyet kalıpyargılarına göre sınıflandırılabileceğini bilirler (bir tarama için Ruble ve Ruble, 1980'e bakınız). Pembe elbiseler dışında her şeyi kesinlikle reddeden dört yaşındaki bir kız çocuğunu, ya da kendisini şimdiden itfaiyecilik mesleğine adanmış üçbuçuk yaşındaki bir erkek çocuğu gören biri, cinsiyet damgalı davranışın çoğu kez erken yaşlarda geliştiğini anlayacaktır. Böylece Kohlberg kuramının ayrıntıları, bilişsel süreçlerin cinsiyet rolü gelişiminde bir rol oynadıkları yolundaki genel görüşü sağlam olmakla birlikte, hemen hemen kesinlikle yanlıştır.

Cinsiyet rollerini pekiştiren toplumsal etmenler

Toplumda bir çok etmen cinsiyet rollerini pekiştirir ve bir dereceye kadar öğretir. Anababaya ek olarak, öteki yetişkinler,

akranlar ve öğretmenler cinsiyet modelleri işlevi görürler. Ve bu insanlar, cinsiyet damgalı davranışı, belki de anababadan daha fazla farklı pekiştirmek eğilimindedirler. Örneğin, küçük erkek çocuk grupları, büyük bir olasılıkla, bebekle oynamak ya da "kız" oyunları oynamak isteyen diğer bir çocukla alay edecekler, sporda iyi olduğunda ise özendirip ödüllendireceklerdir. Böylece anababa cinsiyet damgalı davranışları öğretmeseler ya da amaçlı olarak farklı pekiştirmekten sakınsalar bile, bir çocuk cinsiyet rollerine ilişkin daha geleneksel görüşleri olan kişilerle birlikte olmaktan kaçınmaz.

Dahası, yayın araçları çok açık cinsel damgalı imgeler sağlarlar. Anaokulu ve ilkokullarda kullanılan kitaplar, bilindiği gibi, cinsleri sunuşlarında aşırı derecede yanlıdırlar. Erkek çocuk ve genel olarak erkeklere, kızlar ve genel olarak kadınlardan daha fazla yer vermekle kalmazlar, aynı zamanda, cinsleri kalıpyargıları, genellikle erkeği tutar biçimde yansıtırılar. Örneğin, ilkokul kitaplarındaki 554 öyküde yetişkin erkekler ve erkek çocukların kadınlardan çok daha fazla yer aldıkları; ve bütün öykülerin cinsel kalıpyargılı olmak eğiliminde olduğu görülmüştür (Graebner, 1972). Üçbin öykü üzerinde yapılan diğer bir çalışmada, erkek çocuklara kızların iki katından daha fazla, yetişkin erkeklere kadınların üç katından daha fazla yer verildiği görülmüştür.

Televizyonda, erkekler kadınlardan çok daha fazla baş rollerde görülmekte ve genellikle, saldırgan, güçlü, uzman ve bağımsız olarak canlandırılmaktadırlar. Öte yandan, kadınlar duygusal, boyun eğici ve bağımlı olarak sunulmaktadırlar; ek olarak, çoğu kez başroldeki erkeğin eşi, arkadaşı ya da yardımcısı olmak gibi, yalnızca erkeklerle olan ilişkilerine dayalı bir biçimde tanımlanmaktadırlar (Stein ve Friedrich, 1975; McArthur ve Eisen, 1976; Sternglanz ve Serbin, 1974). Çoğu kadınlar televizyonda ya mutlu fakat işsiz evliler, meslek sahibi bakireler ya da bazan meslek sahibi fakat evliliklerinde mutsuz kişiler olarak sunulurlar (Manes ve Melnyk, 1974). Ancak, kalıpyargılar yavaş yavaş değişmektedir.

Artık, zeki, meslek sahibi kadınları televizyonda görmeye başlıyoruz. Bunların bazıları evlidir, hiç değilse bir erkekle iyi bir ilişkiyi sürdürmektedirler. Önceleri olduğundan çok daha fazla, kadınlar birinci dereceden roller oynamaktadırlar. Artık yalnızca çocukça durum güldürülerinde oynamamaktadırlar. Kuşkusuz, reklâmcılıkta başarılı, atılgan kadınlar öncekine oranla çok daha fazla görülmektedir. Gene de yaşamın ilk yıllarında çocukların öğrendikleri cinsiyet rolleri ve cinsiyet kalıpyargıları halâ yayın araçları ve toplumdaki birçok baskı kaynağı tarafından pekiştirilmektedir.

CİNSİYET KALİPYARGILARI

Birçok çocuk, daha çok küçük yaşlarda belli şeylerin bir cinse, başka şeylerin ise öteki cinse uygun olduğunu öğrenirler. Erkek çocukların belli oyuncaklarla, kız çocukların da başka bazı oyuncaklarla oynadıklarını, saçlarına farklı biçimler verdiklerini ve genel olarak farklı davrandıklarını öğrenirler ve yaşları ilerledikçe cinsiyet kalıpyargılarına ilişkin bilgilerini sürekli olarak arttırırlar.

Yetişkinler olarak, çoğumuz toplumumuzun iki cinse ilişkin olarak sahip olduğu geleneksel kalıpyargıları biliriz. Kendimiz bu görüşlere inanabilir ya da inanmayabiliriz. Bazılarımız bunların genel olarak kadın ve erkeğin doğru betimlemeleri olduğunu düşünebiliriz; başkaları kalıpyargıların doğru olmadıklarını düşünebilirler; kadın ve erkeğin gerçekte birbirlerinden nasıl farklılaştığına ilişkin kültürel kalıpyargı ile kadın ve erkeğin nasıl farklılaşması gerektiğine (eğer böyle bir görüşümüz varsa) ilişkin kendi görüşümüz arasında bir ayırım yapabiliriz.

Çizelge 13-2. Yaygın olarak inanılan cinsiyet kalıp yargıları

Kadınlar	Erkekler
Yumuşak	Sert
Duyarlı	Duyarsız
Sıcak	Soğuk
Dışa vurucu	Katı
Edilgen	Etken
Bağımlı	Bağımsız
Boyuneğici	Saldırgan
Alçakgönüllü	Hırslı
Zayıf	Güçlü

Yaygın olarak inanılan kalıpyargılar hangileridir? Çizelge 13-2'de erkek ve kadınları anlatmada kullanılan alışılmış özelliklerden bazıları görülmektedir (Broverman ve ark., 1972). Doğal olarak, bir cinsin özelliği olan bir şey öteki cinsin özelliği değildir, yani öyle görülür çünkü her iki cinsin de özelliği olsaydı onları birbirinden ayırmazdı. Erkekler saldırgan, kendine yeter, bağımsız ve hırslı -hepsi olumlu özellikler- olarak düşünülürler; öte yandan kadınlar boyun eğici, bağımlı ve hırssız -hepsi de olumsuz özellikler- olarak düşünülürler. Ancak, kadınlar ayrıca yumuşak, duyarlı ve dışa vurucu; erkekler ise kaba, duyarsız ve odunsu olarak görülürler. Her kalıpyargı bazı olumlu ve bazı olumsuz özellikler içermekle birlikte, genel olarak, erkeksi imge, gücü ve başatlığı temsil ederken, kadınsı imge zayıflığı ve boyuneğiciliği temsil eder.

Ancak kalıpyargılar çoğu insanların ideal erkek ve kadın özelliklerine ilişkin inançlarından oldukça farklıdır. Spence, Helmreich, ve Stapp (1975) insanlardan tipik erkek ve kadını

betimlemelerini istediler, sonra da, her cins için hangi özelliklerin arzu edilir olduğunu sordular. Sonuçları dört özellik türüne ayırdılar: (1) erkeksi fakat her iki cins için de arzu edilenler; (2) kadınsı fakat her iki cins için arzu edilenler; (3) erkeksi ve yalnızca erkekler için arzu edilenler; (4) ve kadınsı olup yalnızca kadınlar için arzu edilir olanlar. Çizelge 13-3'de görüldüğü gibi, bir cins için iyi olan çoğu özelliklerin öteki cins için de iyi olduğu düşünülüyordu. Bağımsızlık ve hırsın tipik erkek özellikleri olarak düşünülmüş olmasına karşın, ülküsel olarak bu nitelikler her iki cinsde de arzu edilen özelliklerdi. Diğer bir anlatımla, hırslı bir kadın hırslı olmayandan daha değerli olarak algılanacaktır. Benzer biçimde, kadınlar yumuşak ve ince olarak görülürlerken, bu özellikler ideal erkekte de görülecektir. Göreli olarak, çok sınırlı sayıda cinse özgü - yalnızca bir cins için arzu edilen- özellik vardır, fakat liste bilgi verici niteliktedir. Saldırganlık ve başatlık kadınlar için değil, erkekler için arzu edilen ya da erkeklere uygun görülen niteliklerden sayılırken, güvenlik gereksinimi ve ev yönelimli olmak yalnızca kadınlar için uygun görülür.

ÇERÇEVE 13-3

ERKEKSİ VE KADINSI BİRLİKTE (ANDROJENİ)

Kültürel kalıpyargıların kadınsı ve erkeksi özellikleri kesin bir çizgi ile ayırmasına karşın, çoğu kişi gerçekte ikisinin bir karışımına sahiptir. Birçok yazar (Bem, 1974; Spence ve Helmreich, 1978) bir kişinin karışık özelliklere sahip olma derecesini ölçmek için bir ölçek geliştirdiler. Örneğin, karışık özellikli bir kadın duyarlı, sıcak, açık ve ince olabilir fakat aynı zamanda güçlü, zorlu ve mantıksal da olabilir. Bu örneğin yalnızca olumlu olarak bilinen özellikleri verdiğine dikkat ediniz; ideal karışık özellikli kişilik, erkek ya da kadın olsun, her iki cinsin en iyi özelliklerine sahiptir. Fakat ayrıca

bir kişinin her iki cinsin olumsuz özelliklerine sahip olması da olasıdır. Böylece, karışık özellikli bir kişi duyarsız ve saldırgan (kalıpyargısal erkek özellikleri) olabilir ve aynı zamanda duygusal, bağımlı ve mantıksız (kalıpyargısal kadın özellikleri) da olabilir.

Daha önce de değinildiği gibi erkeksi kalıpyargılara uymaya çalışan erkekler acı çekeceklerdir, çünkü duygularını ifade etmeleri yasaktır, zira her zaman güçlü ve atılgan görünmek zorundadırlar ve bu özellikleri göstermeleri yönünde sürekli bir baskı altındadırlar. Kadınsı kalıpyargılara uymaya çalışan kadınlar, belki daha da fazla acı çekeceklerdir, çünkü kendilerinden edilgen ve bağımlı olmaları istenir, becerilerini tam olarak gösteremezler ya da eğer isterlerse atılgan olamazlar. Karışık özellikli olmanın tüm biçimleri kesinlikle iyi olmayabilirken, herkesin her iki türden özelliğe de sahip olduğu görüşü önemlidir, çünkü cinsiyet kalıpyargılarının getirdiği bazı sorunları çözüme kavuşturur.

Her iki cinsin de olumlu özelliklerine sahip olan karışık özellikli insanlar, birçok bakımdan, daha saf bir biçimde cinsiyet damgalı bireylerden daha üstün durumda olabilirler. Karışık özellikli insanlar kendilerine saygılarını daha yüksek göstermekte (Bem, 1977; Helmreich, Spence, ve Holohan, 1979), akran baskısına daha az boyun eğmektedirler (Bem, 1975 b). Ancak, sonuçlar tümüyle tutarlı değildir. Bazı çalışmalarda, karışık özellikli insanların erkeksi özelliklere sahip olanlardan daha iyi durumda olmadıkları görülmüştür (Bem, 1977; Heilburn, 1977); ve esnekliğin karışık özelliklilikten çok, erkeksilikle ilişkili olduğu gözlenmiştir (Jones ve ark., 1978). Bazıları toplumumuzda yalnızca erkeksi özelliklerin doyuma götürdüğünü ileri sürmektedirler ve karışık özellikli kadınların kadınsılardan daha üstün durumda olmalarının nedeni, birincilerin daha erkeksi

özelliklere sahip olmalarıdır. Tersine, erkeksi erkekler karışık özellikli erkekler kadar belki de daha iyi durumdadırlar çünkü toplumumuz erkeksi özelliklere kadınsı olanlardan daha fazla değer vermektedir. Karışık özellikli olma ile davranış arasındaki ilişki şimdilik belirsizdir. Daha önemli soru, özelliklerin belli bir bileşimin toplumumuzda bir başka bileşimden daha başarılı olup olmadığı değil, fakat uzun dönemde insanların katı cinsel kalıpyargılara mı uyacakları yoksa hangi özelliklere sahip iseler onları ifade etmede özgür mü kalacakları sorusudur.

Çizelge 13-3. Erkekler, kadınlar, ve her iki cins için uygun bulunan özellikler

Daha çok erkeklerde görülen fakat her iki cins için de uygun bulunan özellikler	Daha çok kadınlarda görülen fakat her iki cins için de uygun bulunan özellikler	Yalnızca bir cins için uygun görülen özellikler
Bağımsız Etkin Dışarı yönelimli Hırslı Kendine güvenir İş dünyasında iyi Entelektüel Önder olarak davranır Atletik Serüvenci Cinsiyetle ilgili Cesur	Düşünceli İnce Sıcak Bakımlı İncelikli Yaratıcı Çocuk sever Anlayışlı Yardımcı Heyecanını dışa vurucu Kendini başkalarına adar. Yumuşaklık ifade eder	Erkekler Saldırgan Başat Mekanik yetenekli Kendi oynadığı oyunu sever Matematik ve doğa bilimlerini sever Kadınlar Ev yönelimli Güvenlik ihtiyacı duyar. Dindar Kolay incinir Kolayca ağlar

Kaynak: Spence, Helmreich ve Stapp'dan (1975) uyarlanmıştır.

Çizelge 13-3 insanların iki cinsten tipik olduğunu düşündükleri ile, iki cinse uygun olduğunu düşündükleri arasındaki farkı göstermektedir. Kalıpyargıların birbirinden bayağı uzakta olmalarına karşın, ideal erkek ve kadın imgeleri birbirine oldukça yakındır. Bir cins için istenen hemen bütün özelliklerin öteki cins için de istenir oldukları görülmektedir. Ancak, gene de, (erkek için) güç, kadın için de zayıflık ve ev merkezlilik üzerinde odaklaşan farklılıklar vardır. Ek olarak, araştırmaların çoğunun cinsiyet rolleri açısından göreceli olarak daha liberal olmak eğilimindeki üniversite öğrencileri üzerinde yapıldığı ve ayrıca, insanların gerçekte olduğundan daha az geleneksel görüş belirttikleri unutulmamalıdır. Önemli nokta, insanların halâ keskin bir biçimde çelişen cinsiyet kalıpyargılarına sahip olmaları ve bu inançların insanların nasıl davranacakları ve onlara karşı nasıl davranılacağı üzerinde etkili olduğudur.

CİNSİYET FARKLILIKLARI

Erkek ve kadınlar farklı cinsel organlara, cinsiyet özelliklerine, ve farklı bazı genel fiziksel özelliklere sahiptirler. Bilişsel işlev görme ve toplumsal davranış gibi süreçlerde de farklılıklar var mıdır? Göreceğimiz gibi, böyle farklılıklar vardır. Gerçekten, birkaç farklılık oldukça tutarlı olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak, araştırmalar, birkaçı dışında, elde edilen kanıtların kalıpyargıları desteklemediğini ortaya koymuştur; erkek ve kadınlar birbirlerine, genellikle inanıldığından çok daha benzerdirler.

Araştırmalar erkek ve kadınların genel zihinsel yetenekler açısından farklılık göstermediklerini oldukça inandırıcı bir biçimde ortaya koymaktadır. Bütün zeka testlerinden, özel yetenek testleri (SAT) gibi yetenek testlerinden ve değişik yetenek ölçeklerinden yaklaşık aynı puanları almaktadırlar. Dahası, yaratıcılıkta,

özgünlükte, ya da problem çözme yeteneğinde cinsiyet farkları bulunduğuna ilişkin herhangi bir kanıt yoktur. Ancak, yetenek alanları bakımından cinsler arasında bazı farklılıklar görülmektedir.

SÖZEL YETENEK. Çok erken yaşlardan başlayarak kızlar sözel becerilerde erkeklerden daha üstün görünmektedirler. Bu üstün dil yeteneği farkı 17 ay gibi çok erken yaşlarda ortaya çıkmaktadır (Clarke Steward, 1973). Kızlar çocukluk döneminde, değişik sözel testlerle (McCarthy ve Kirk, 1963), okuma yeteneği testlerinde (Catler ve Palmer, 1971) de daha başarılı olmaktadır. Dahası, kadınların erkeklere olan bu üstünlükleri hiç değilse ergenliğe kadar sürmekte ve hatta artabilmektedir (Backman, 1972; Svenson, 1971).

SAYISAL VE YERSEL YETENEK. Tersine, erkekler sayısal ve yersel yetenekler açısından, kızlardan daha iyi görünmektedirler. Bu farklılıklar yalnızca erinliğe doğru ortaya çıkmakta ve ergenlikte iyice kökleşmektedir. Böylesi farklılıklar, kişinin bir çizgi ya da çubuğa eğilimli bir zemine (fon) dik duruma getirebilmesini gerektiren çubuk- çerçeve (rod ve frame) testi gibi, yersel yargı testlerinde (Witkin, Goodenough ve Karp, 1967; Saarni, 1973) ve kişinin daha karmaşık bir örüntü içinden bir şekli bulup çıkarmak zorunda olduğu gömülü şekiller (embedded figures) testinde (Nash, 1973) ortaya çıkmaktadır. Cebir, geometri ve matematiksel düşünme gibi sayısal beceriler testlerinde de farklılıklar görülmektedir (Drogee, 1967; Bieri, Bradburn, Galinsky, 1958).

Bunlara ve üzerinde duracağımız diğer cinsiyet farklılıklarına karşın, cinsler arasındaki benzerliklerin farklılıklardan çok daha büyük olduğunu unutmamakta yarar vardır. Sözel yetenekte, genel olarak, kızlar lehine, sayısal yetenekte de genel olarak erkekler lehine küçük bir farklılığın bulunmasına karşın, iki cinsin puanları birbirine dikkati çekecek derecede yakındır. Birçok erkek sözlü

yetenekte birçok kadından daha iyidir. Diğer bir anlatımla, puanlar arasındaki benzerlikler, ortalama puanlardaki farklardan çok daha büyüktür.

Üzerinde durulması gereken diğer bir nokta da bu farklılıkların yeteneklerdeki doğuştan farklılıklardan çok, kültürel ve çevresel etmenlerden kaynaklanıyor olabileceklere konusudur. Bizim kültürümüzde, erkeklerin bilimsel alanlara girmeye özendirildikleri ve matematikte başarılı olmalarının beklendiği açıktır. Kızlarınsa bu alanlarda daha zayıf olmaları beklenmektedir. Matematik, ya da doğa bilimlerinde iyi olan kızlar genelde garip karşılanırlar ve bu nedenle bazı kızlar bu alanlardaki yeteneklerini gizleyebilir ya da geliştirmeyebilirler. Tersine, kızlar yazın ve sanat alanlarına girmeye özendirilirken, bu alanlara ilgi duyan erkeklerle kadınsı gözüyle bakılır. Diğer bir deyişle, edimdeki farklılıkların nedeni cinsler arasındaki doğuştan farklılıklar değil, toplumsal güçler olabilir.

Toplumsal (sosyal) farklılıklar

Toplumsal davranışta cinsiyet farklılıkları toplumsal psikoloji ile özellikle ilgilidir. Görülen ve ortaya çıkan farklılıkları ele alırken, bunların büyük ölçüde ya da bir bölümüyle cinsiyet kalıpyargılarından ve bu kalıpyargılara uyma doğrultusundaki toplumsal baskılardan kaynaklanıyor olabileceğini unutmamak gerekir. Diğer bir anlatımla, fiziksel saldırganlıktaki farklılıklar dışında, toplumsal davranıştaki herhangi bir farklılığın doğuştan var olan etmenlerden kaynaklandığına ilişkin hiçbir kanıt yoktur. Böylece, farklılıklar kaçınılmaz görünmemektedir. Yine de, gerçek farklılıklar vardır ve toplumsal etkileşimlerde önemli bir rol oynarlar.

Toplumsal davranışta cinsiyet farklılıkları iki temel boyut etrafında toplanır: (1) güç, başatlık ve konum; ve (2) yakınlık (duygusal anlamda), dışa vuruculuk ve duyarlılık. Başka insanlarla olan ilişkilerimizde bu boyutların ikisi de önemlidir. Her ilişki, güç (kim ba-

şattır, kimin konumu daha yüksektir, kim daha etkilidir?) açısından betimlenebilir. Boyutlar tümüyle bağımsız değildirler ve sözkonusu toplumsal etkileşime bağlı olarak önemleri değişir fakat ikisi birlikte toplumsal davranışta temel bir etmeni oluştururlar. Aşağıda tartışılan değişik cinsiyet farklarının tümü güç ve duygusal yakınlık genel boyutları açısından ele alınabilirler.

SALDIRGANLIK Toplumsal davranışta en açık farklılıklardan biri, fiziksel olarak erkeklerin kadınlardan daha saldırgan olmalarıdır. Bu farklılık iki ya da üç yaşlarında başlayıp (Pedersen, ve Bell, 1970; McIntyre, 1972), erken çocukluk dönemi boyunca sürerek (Omark, Omark, ve Edelman, 1973), ergenlik ve yetişkinlik dönemlerine taşınır (Titley, ve Vivney, 1969; Schuch ve ark., 1975). Çocuklar okul bahçelerinde gözlemlendiklerinde, erkeklerin kavga ve dövüşlere daha fazla girdikleri görülmektedir; ergen erkekler kontrollü labratuar deneylerinde daha fazla şok vermektedirler (Kilham ve Mann, 1974), erkekler şiddet suçları işlemeye kadınlardan çok daha fazla eğilimlidirler (suç işleyen ergen kız sayısının giderek artmasına karşın); ve kocaların karılarını dövmeleleri olasılığı, tersi olasılıktan çok daha yüksektir. Bu farklılığın yalnızca gerçek fiziksel saldırganlıkta görüldüğünü unutmamakta yarar vardır. Sözel olarak, her yaşta kızların erkeklerden daha az saldırgan olduklarına ilişkin hiçbir kanıt yoktur. Fakat hemen hemen bütün ölçü araçlarında, bütün durumlarda, her yaşta, erkekler kadınlardan daha fazla fiziksel saldırganlık göstermektedirler.

BAĞIMLILIK VE BOYUNEĞİCİLİK Kültürel kalıpyargının kadınları erkeklerden daha bağımlı ve boyuneğici olarak betimlemesine karşın, kanıtlar bunu desteklememektedir. Genç erkek ve kızlar hemen hemen eşit derecede anababalarına bağımlıdırlar ve onlardan uzaklaşma özgürlükleri eşittir. Daha büyük erkek ve kızlar, ikna olma eğilimleri, isteklere uymaları ya da genel olarak kendilerini bağımlı hissetmeleri bakımından bir farklılık göstermemektedirler. Bir dizi çalışma, Asch durumlarında kadınların erkeklerden

daha fazla boyun eğme davranışı gösterdiklerine işaret etmiştir, fakat bu, büyük bir olasılıkla, yargılarda kullanılan malzemenin erkeklerin üstün olduğu alanlardan seçilmiş olmasından kaynaklanıyor olabilir (örneğin, bu çalışmalar daha çok matematiksel ve algısal yargılar kullanmaktadırlar). Yargıların cinslerce tanınma dereceleri eşitlendiğinde, boyuneğme davranışında gözlenen farklılıklar kaybolmaktadır (Çerçeve 13-4'e bakınız). İkna edilebilirlik üzerindeki çalışmalara ilişkin uzun bir gözden geçirme taramasında, Eagly (19;8) kadın ve erkeklerin eşit durumda oldukları sonucuna varmıştır.

ÖNDERLİK VE GRUP DAVRANIŞI Ne var ki, çok az sayıda çalışma gruplarda kadın ve erkek davranışını karşılaştırmıştır. Uzun yıllar sosyal psikologlar ya yalnızca tek cinsten oluşan grupları araştırmışlar ya da araştırmaları iki cinsi de içerdiğinde veriler çözümlenirken cinsiyet farklılıklarını dikkate almamışlardır. Ancak, grup durumlarında kadın ve erkeklerin biraz farklı davrandıkları yönünde kanıtlar vardır.

Kazara elde edilen bir kanıt, kalabalığın etkileri üzerindeki araştırmalardan gelmektedir. Bu araştırmalarda, kadın ve erkek grupları değişik büyüklüklerdeki odalara konulmuşlar, böylece de, bazı insanlar diğer bazılarından daha kalabalıkta kalmışlardır (kişi başına daha az alana sahip olmuşlardır). Birçok çalışma erkek ve kadınların kalabalığa farklı tepki gösterdiklerini ortaya koymuştur. Aynı cinsten oluşan gruplarda, erkekler artan kalabalıklaşmaya olumsuz tepki göstermektedirler. Daha saldırgan olmakta ve öteki grup üyelerini daha az sevmektedirler. Tersine, kadınlar daha az saldırgan olmakta ve öteki grup üyelerini daha fazla sevmektedirler (Freedman ve ark., 1972). Bu araştırmalar 16. Bölüm'de daha ayrıntılı olarak tartışılmıştır. O bölümde bu sonucun kişi başına düşen alana tepkilerde daha temel farklılıklardan çok, kültürel normlardan kaynaklanabileceğine işaret edilmiştir. Fakat nedeni ne olursa olsun, cinsler arasındaki bu farklılık tutarlı olarak gözlenmektedir.

Başka çalışmalar grup etkileşimlerinde kadın ve erkeklerin farklı roller yüklendiklerine işaret etmektedir. Böylesi etkileşimlerde erkekler çalışmaları yönetir ve önderlik yaparlarken, kadınlar daha çok toplumsal etkileşimler üzerinde yoğunlaşmaktadırlar. Strodbeck ve Mann (1956) labaratuvarda sözde jüriler oluşturmuşlar ve grup üyelerinin söyledikleri her şeyi kaydetmişlerdir. Erkekler bilgi isteme ve verme gibi araçsal türden yorumlar yaparlarken, kadınların grup üyelerinin duyguları, açığa vurulmuş gerilim ve benzerlerine ilişkin dışa vurucu yorumlar yaptıkları görülmüştür. Bu sonuçlar Piliavin ve Martin tarafından 1974 yılında yapılan araştırmalarda hemen hemen aynen tekrarlanmıştır.

Kadınların önderler olarak erkeklerden daha az yetenekli ya da ilişkilerde daha zayıf olduklarına ilişkin kanıtlar bulunmamakla birlikte, öyle görülüyor ki, erkekler toplumsal ilişkilerde güç ve güçlülükle daha ilgilidirler ve ilişkiyi kimin daha güçlü olduğu açısından tanımlamak eğilimindedirler. Üç yaşındaki erkek çocuklar bile, başka insanların davranışını etkilemek için kızlardan daha fazla girişimde bulunmaktadırlar (Sutton-Smith ve Savasta, 1972; Whiting ve Edwards, 1973). erkek çocuklar yetişkinlerin davranışını daha çok kontrol etmeye çalışmaktadırlar (Emmerich, 1971). Daha genel olarak, erkek çocuk grupları başatlık hiyerarşileri oluşturmak ve birbirlerinin gücünü yoklamakla uğraşırlarken, benzer yaşlardaki kızlar bu tür etkinliklere çok daha az zaman ayırmaktadırlar (Omark ve ark., 1973; Anderson, 1939). Diğer bir deyişle, erkekler genellikle toplumsal ilişkilerde kadınlar üzerinde başat görünmek ve toplumsal durumlarda daha bağımsız olmamakla birlikte, yaşamın bu yönü ile daha fazla ilgilenmektedirler.

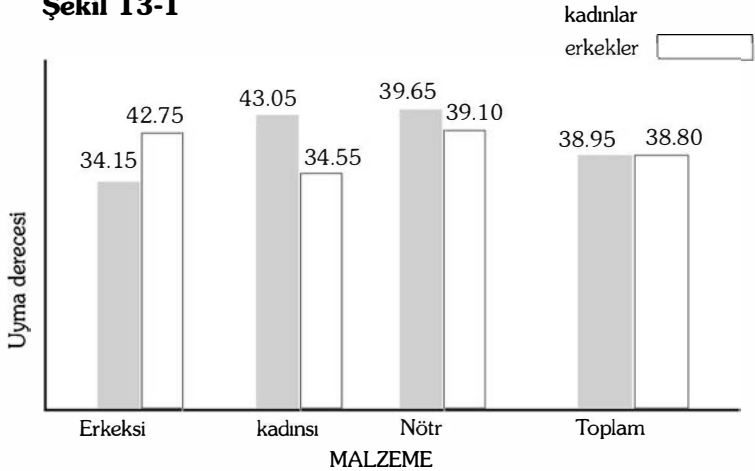
ÇERÇEVE 13-4

YANLI MALZEME VE UYMA DAVRANIŞI

Bir süre, kadınlar erkeklerden daha boyuneğici görünmüşlerdir. Julian ve arkadaşları (1966) aynı durumlarda kadınların % 35'i uyma davranışı gösterirken, erkeklerin %22'sinin uyma davranışı gösterdiğini ortaya koymuşlardır. Daha sonraki bir çalışma (Julian ve ark., 1967) bu farkı doğrulamıştır, tıpkı 1950'lerde ve 1970'lerin başlarında yapılan bir dizi başka deney gibi. Ancak cinsiyet farklılıkları üzerindeki araştırmalar arttıkça, bu bulgu kuşku konusu olmaya başlamıştır, çünkü az farklı durumlarda elde edilen başka bulgularla tutarlı değildir. Böylece, psikologlar uyma davranışını sınamada kullanılan duruma daha yakından bakmaya başladılar. Tipik bir çalışmada deneklere, doğru yanıtı açık olan bir soru sorulmaktaydı, fakat diğer "denekler" (gerçekte yalancı denekler) yanlış yanıtlar vermektedirler. Her zaman doğru yanıtın çok açık olduğu, bütün deneklerin onu bildiği varsayılıyor ve dolayısıyla yalancı deneklerin ardından yanlış yanıt verme, uymanın bir kanıtı olarak görülüyordu. Ancak, bu çalışmalarda kullanılan malzeme algısal yargılar (verilen bir çizginin standart bir çizgiye benzer olup olmadığını söyleyebilme) ya da gerçeklere ilişkin sorular (genellikle, coğrafya, doğa bilimleri ya da politika hakkında) içermektedir. Erkeklerin bu malzemeyi kadınlardan daha iyi tanıyor olabilecekleri düşünüldü. Dolayısıyla, erkekler doğru yanıtı daha emin olacaklar ve buna uygun olarak başka bir yanıt verme yönündeki baskıya direnmeye daha istekli olacaklardır. Gerçekten, kişinin kendi bilgi ya da yargısına güveni uymayı azaltmaktadır. Bu çözümlemeden yola çıkan Sistrunk ve McDavid (1971) test malzeme ya da materyallerinin erkek ve kadınlar için eşitlendiği bir çalışma yaptılar. Özellikle, ba-

zıları, genelde erkeklerin daha iyi tanıyıp, daha çok ilgilendikleri erkeksi, bazıları kadınların daha iyi tanıyıp daha çok ilgilendikleri kadınsı ve bazıları da nötr olan malzemeleri seçtiler. Sonra dört ayrı deneyde, lise ve üniversite öğrencilerine üç türden malzemeyi içeren sorular sorularak her soru için bir "çoğunluk" tepkisi alındı. Uyma her deneğin çoğunluk görüşüne uyma derecesi ile ölçüldü.

Şekilde de görebileceğiniz gibi, malzemenin türü büyük bir farklılığa yol açmıştır. Kadınlar erkeksi sorularda, erkeklerde kadınsı sorularda daha fazla uyma davranışı göstermişlerdir ve nötr malzemedede ya da genelde ise erkek ve kadınlar arasında hiçbir fark görülmemiştir. Daha önceki çalışmaların kadınların erkeklerden daha çok uyma davranışı gösterdikleri yolundaki bulguları, büyük bir olasılıkla, erkeksi malzemelerin kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Çalışmaların çoğunu yapan erkek araştırmacılar, belki de, bilerek kadınları daha boyuneğici gösterici nitelikteki malzemeyi seçmemişlerdir. Ancak, araştırmaları erkeklerin yapıyor olması nedeniyle, daha iyi tanıdıkları malzemeleri seçmek eğilimi göstermişler ve böylece de, yanlı bir durum yaratmışlardır. Büyük bir olasılıkla, bu ve gelecekte yapılacak diğer araştırmalarda psikologlar durumu kadın ve erkekler için eşitlemeye daha fazla dikkat edeceklerdir.

Şekil 13-1

Uyma, cinsiyet ve kullanılan malzemenin türü

Başatlıktaki cinsiyet farklılıkları açısından, bireysel olarak erkek ve kadın ayrıca da toplumun yapısı arasında bir ayırım yapmak önemlidir. Bireylerden elde edilen kanıtlar temel bir farklılık göstermemektedir fakat bizim toplumumuzda (hemen hemen diğer bütün toplumlarda da olduğu gibi) erkekler daha başat konumlarda bulunmak eğilimindedirler. Birkaçı dışında, siyasal önderler, şirket yöneticileri, ve üniversite rektörleri, sendika görevlileri ve kurumlaşmış gücü olan diğerleri hep erkektirler. Dahası, hiç değilse, yakın geçmişe kadar, toplumumuz cinsler arasındaki ilişkilerde erkeğin önderliği konusunda ısrarlı olmuştur (erkekler kadınlara birlikte çıkmayı önermişlerdir, cinsel birleşme yönünde girişimlerde bulunmuşlardır, evlilik önermişlerdir, evli erkekler kendi isimlerini korurlarken kadınlarınki değişmiştir ve bu böylece sürüp gitmiştir). Erkekler başatlıklarını sayısız biçimlerde ortaya koymaya çalışırlar. Cinsel ve cinsel olmayan anlamda dokunmayı onlar başlatır, ki genellikle başatlık işaretidir (Henley, 1973). Birçok işadama ve profesyonel, kadınları hemen ilk isimleriyle çağırmaya başlarlar ya da

onları "kız" diye çağırır, onlardan kahve yapmalarını, eşit konumda bulundukları kabul edilmiş bile olsa, not almalarını isterler. Bunlardan bazıları bilerek yapılırken, bazıları amaçlı değildir, fakat tümü kadınları daha aşağıda ve güçsüz bir konuma yerleştirir. Ancak, gerçek konumlar eşit olduğunda, bunlardan herhangi birinin erkeğe daha fazla güç vermede başarılı olduğuna ilişkin hiçbir kanıt yoktur. Örneğin, evlilikte ve diğer romantik ilişkilerde, erkek ve kadın bu bakımdan erkeğin lehine olan kültürel yanlılığa karşın, eşit güce sahip olabilirler. Erkek-kadın çiftleri üzerinde uzun süreli bir çalışmada, daha fazla ilişkinin kadınlar tarafından sona erdirildiği görülmüş ve kadınların ilişkilerde erkeklerden daha içerilen ve bağımlı taraf olduklarına ilişkin bazı kanıtlar elde edilmiştir (Rubin Peplau ve Hill, 1980). Böylece, erkeklerin ilişkilerde güçle daha fazla ilgileniyor olmalarına ve toplumsal yapımızın erkeğe daha fazla güç vermesine karşın, cinsler, var olan güç sisteminin doğrudan etkilemediği toplumsal etkileşimlerde belirgin bir biçimde eşittirler.

ARKADAŞLIK VE YAKINLIK DUYGUSU. Kalıpyargılar yine yanlış görünmektedirler. Kadınların daha toplumsal yönelimli, daha duyarlı olduklarına, daha fazla ve daha yakın arkadaşlıklar kurduklarına, kendileri hakkında daha çok şeyi açığa vurduklarına yaygın olarak inanılır. Kanıtlar bu varsayımlardan yalnızca birkaçını desteklemektedir. Kadınların arkadaşlıkları erkeklerinkinden daha yakın olabilmekle birlikte, erkekler kızlardan daha sosyaldirler. Gerçekte, araştırmaların büyük bir çoğunluğu cinsler arasındaki çok küçük farklılıklara işaret etmektedir. Ortaya çıkan en açık farklılık akranlarla etkileşimlere yatkınlık anlamında, erkeklerin kızlardan daha toplumsal oldukları yönündedir. Erkek çocuklar diğer erkek çocuklarla daha fazla zaman harcamakta (McIntyre, 1972), diğer çocuklara karşı daha fazla sevgi göstermekte ve onları başka türlü daha fazla pekiştirmekte (Charlesworth ve Hartup, 1967) yeni gelenleri daha sıcak karşılamakta (Feschbach ve Sones, 1971) ve sevilmeyen akranları kızlara göre daha kabul edici olmaktadır (Benton, 1971).

Yetişkinlerle yapılan araştırmalar arkadaşlık örüntülerine ilişkin olarak tutarsız sonuçlara yol açmıştır. Booth (1972) beyaz yakalı kocaların karılarından daha fazla arkadaşları olduğunu gözlerken, mavi yakalı karı ve kocalar arasında bir fark bulamamıştır. Weiss ve Lowenthal (1975) kadınların erkeklerden daha fazla arkadaşları olduğu sonucunu elde etmiştir. Erkek ve kız üniversite öğrencileri arkadaş sayısı bakımından bir farklılık göstermemektedirler (Caldwell ve Peplau, 1980). Fischer (1980) belki de sorunu bir çözüme bağlayarak, bunun yaşa ve evlilik durumuna bağlı olduğunu söylemektedir. Evli olmayan erkek ve kadınlar aşağı yukarı aynı sayıda arkadaşla sahiptirler; evli gençler arasında, kocalar karılardan daha fazla arkadaşla sahip olmak eğilimindedirler; fakat daha büyük yaştaki evli kadınların karşılaştırılabilir yaşlardaki evli erkeklerden daha fazla arkadaşla sahip oldukları görülmektedir. Çoğu farklılıklar belki de, insanlarla karşılaşma olanağı ve onlarla birlikte harcanabilecek zaman açısından açıklanabilir. Evli kadınlar evde kalıp eve ve aileye baktıkları sürece, arkadaş edinme olanakları kocalarınınkinden daha azdır ve kurdukları arkadaşlıkları sürdürmek için daha az zamanları vardır. Mesleği olan ya da çocuklarını büyütmiş kadınların arkadaş edinme fırsatları daha fazladır.

Erkek ve kadın aynı cinsten arkadaşlıkları niceliği (sayısı) fazla değişmemekle birlikte, bu arkadaşlıkların doğası değişiktir. İlk olarak, erkek çocuklar kızlardan daha büyük gruplar içinde oynamak eğilimindedirler (Laosa ve Brophy, 1972; Omark ve ark., 1973). Bu, bir bölümü ile, erkeklerin kızlardan daha fazla grup sporlarına katılmaları olgusundan kaynaklanıyor olabilir (ve dolayısıyla, etkinlikleri için daha büyük gruplar gerekir), fakat ilişkilerin yegînliğindeki farklılıkları da yansıtıyor olabilir. Üniversite çağındaki erkek ve kadınlar da arkadaşlarla zaman harcama biçimleri bakımından farklılık gösterirler. Bir çalışmaya göre, (Caldwell ve Peplau, 1980), arkadaşlarla birlikte olduklarında çoğu erkekler (%84'ü) belli bir etkinlikte bulunmayı tercih ederlerken (örneğin, bir filme ya da spor etkinliğine gitme gibi), çoğu kadınlar (%57'si) yalnızca konuşmayı tercih etmektedirler.

Sık sık erkeklerin gerçekten, özellikle diğer erkeklerle, yakın ilişkilerde güçlüklerinin bulunduğu ve erkek arkadaşlıklarının kadın arkadaşlıklarından daha az zengin ve derin olduğundan söz edilir. Bu doğru olabilir, fakat bu görüşü destekleyecek inandırıcı veriler elde etmek güçtür. Bir çok çalışma, kadınların erkeklerden daha yakın arkadaşlıklar kurdukları sonucuna varmaktadır (Booth; 1972; Powers ve Bultena, 1976); fakat diğer çalışmalar arkadaşlıklarda yakınlık bakımından cinsler arasında hiçbir fark bulamamışlardır (örneğin, Caldwell ve Peplau, 1980). Bu araştırmalarda karşılaşılan güçlük, genellikle deneklerin kendi bildirimlerine bağımlı olmaları ve bir kişinin yakın saydığını, bir başkasının yüzeysel sayabilmesidir.

Tümüyle deneklerin kendi bildirimlerine bağımlı kalınmaksızın, sistematik olarak araştırılan davranışlardan biri başkalarına açılmadır. İnsanlar kendileri hakkında ne kadar açılırlar? Maccoby ve Jackline (1974) başkalarına açılmada cinsiyet farklarını araştıran yedi girişimden söz etmektedirler. Bunlardan beşi hiçbir fark bulamamış, biri erkeklerin daha fazla açıldığı, biri ise kadınların daha çok açıldığı sonucunu elde etmiştir. Biraz daha yeni çalışmalar, genel olarak kadın ve erkeklerin açılma bakımından bir farklılık göstermediklerini, fakat kadınların yakın duygusal konularda (Morgan, 1976) ya da hiç değilse, farklı türden konularda (Rubin ve ark., 1980) daha fazla açıldıklarını ortaya koymaktadır. Bu yazına ilişkin bir başka gözden geçirme taramasında Cozby (1973), sonuçlar tutarsız olmakla birlikte, bir farklılık görüldüğünde bunun her zaman erkeklerin kadınlardan daha az açıldıklarını gösterdiği sonucuna varmaktadır.

Sonuçların tutarsızlığına karşın, erkek ve kadınlar aynı cinsten arkadaşlıklarının doğası ve bu arkadaşlıkların yaşamları üzerinde oynadığı rol bakımından biraz farklılık göstermektedirler. Erkekler birlikte olma, etkinliklerde ortaklık ve belki de destek için arkadaşlarına güvenilir görünürlerken, kadınlar özel duygu ve sırların açıklanabildiği sırdaşlık rolü oynamaya daha fazla eğilimlidirler.

Ancak, gene de, yakınlık ve arkadaşlığa ilişkin bulgular iki cins arasında varsayıldığından çok daha az farklığa işaret etmektedir. Erkekler kadınlardan daha az toplumsal değildirlir, kadınlardan daha az arkadaşları yoktur ve onlar için arkadaşların daha az önemli olduğuna ilişkin hiçbir kanıt yoktur. Ek olarak, gözlenen birkaç farklılık da, cinsel damgalı davranışa ve özellikle de sertlik konusunda erkek kalıpyargısına ilişkin tutumlardaki değişikliklerle çok çabuk değişebilirler.

DIŞAVURUCULUK VE DUYARLILIK Özellikle güçlü bir kalıpyargı kadınların erkeklerden daha dışa vurucu ve duyarlı olduklarına ilişkindir. Kadınlar başkalarının ne hissettiklerini sezmede ve kendi duygularını dışa vurmada daha iyidirler. Veriler tutarsız olmakla birlikte, bu kalıpyargı, hiç değilse, bazı duygular için bir dereceye kadar doğrudur. Toplumumuzun, heyecanların, özellikle, üzüntü, korku ve benzeri olumsuz durumların (belki erkeklerin daha açıkça ifade edebildikleri saldırganlık dışında) ifadesinde kadınlara erkeklere olduğundan daha büyük bir özgürlük tanıdığı açıktır. Biçimler (stil) değişiyor olabilir, fakat kadınlar halâ diğer insanlar önünde (ve belki özel yaşamlarında da) çok daha fazla ağlamak, korktuklarında birine sarılmak, daha fazla kızarmak (utançtan) v.b. eğilimindedirler. Ek olarak, kadınlar romantik ortaklarına sevgi ve şefkat gibi olumlu heyecanları ifade etmede de daha özgürdürler. Kadın arkadaşlarını, anababalarını ve belki de çocukları bile erkeklerden daha çok kucaklamak ve öpmek eğilimindedirler. İki erkek arkadaş, bu açık duygusallık ifadelerinden genellikle kaçınırlar. Ancak, bu, Amerikalılar, Kanadalılar ve kuzey Avrupalılar için doğrudur, her yerde geçerli değildir. Güney Avrupalı erkekler, Kuzey Amerikalı ve Kuzey Avrupalı erkeklerden çok daha fazla açığa vurucudurlar; ve Afrikalı, Asyalı ve Latin Amerikalı erkekler daha da açığa vurucudurlar; böylece, açığa vuruculuk ve kişilerarası dokunmacılıktaki bu farklılık doğuştan cinsiyet farklılıklarına değil de, kültürel normlara güçlü bir biçimde bağlıdır.

Duyarlığa ilişkin kanıtlar daha belirsizdir. Genel olarak, cinslerin diğer insanların duygularına karşı duyarlılıkları ya da diğerlerinin ne hissettiklerini sezebilme yetenekleri açısından farklı olduklarına inanmak için bir neden yoktur. Bazı farklılıklara işaret eden tek araştırma alanı heyecanları sözsüz olarak ifade etme ve başkalarının da böylesi ifadeleri tanıma yeteneğidir. Buck ve arkadaşlarının (1972, 1974) çalışmaları kadınların heyecanlarını erkeklerden daha iyi "gönderdiklerini" gördüler. Diğer bir anlatımla, kadınlar belli tanınabilir bir heyecanı yüzlerinde, erkeklerden daha iyi gösterebilmektedirler. Tersine, heyecanları yüz ifadelerinden tanıyabilme yeteneği açısından cinsler arasında bir fark bulamamışlardır. Rosenthal ve arkadaşları ifadeleri tanımada kadınların erkeklerden daha iyi olduklarını ortaya çıkardıklarını ileri sürmüşlerdir, fakat çalışmalarında bu yargıyı kuşkululu kılabilcek bir çok problem vardır ancak, gene de, bulunan farklılıklar kadınların erkeklerden daha duyarlı olduklarını (tersini değil) göstermektedir. Şimdilik toplumumuzda kadınların duygularını dışa vurucu olduklarını, birbirlerine erkeklerden daha açıkça sevgi gösterdiklerini ve heyecanları sözsüz olarak daha iyi ifade edebildiklerini söyleyebiliriz, fakat başkalarının heyecanlarını tanıma bakımından bir farklılığın bulunduğu kuşkuludur.

DiĞER KiŞİLİK ÖZELLİKLERİ Erkek ve kadınların toplumsal davranışın başka herhangi bir yönünde birbirlerinden ayrıldıklarına inanmak için bir neden yoktur. Bir süre, kadınların erkeklerden daha düşük bir başarı güdüsüne sahip oldukları ve kadınların gerçekte başarıdan korktukları düşünülmüştür. Ancak, bu çalışmalar gözden geçirdikleri bir taramada Maccoby ve Jacklin, erkek ve kadınlar arasında başarı güdüsü açısından bir farkın bulunmadığı ve çoğu insanların kadınların erkeklerden daha fazla başarı korkusu göstermediklerine inandıkları sonucuna varmışlardır. Okulda, erkek ve kızlar görevleri üzerinde eşit derecede çok çalışırlar, aynı derecede ısrarlılık gösterirler, benzer amaçlar için çalışırlar ve hem içten doyum duyguları ve hem de dış ödüller için başarılı olmak ister-

ler. Ancak, okuldan sonra, daha çok erkek, mesleklerde, bilimde, sanatta ve evin dışındaki hemen her alanda başarı sağlar. Fakat bu, temel bir düzeyde, başarı güdüsündeki farklılıklardan değil, tümü kadınlara karşı, erkekler lehine olan farklı beklenti ve fırsatlardan kaynaklanıyor görünmektedir.

Çizelge 13-4. Gerçek bulgularla karşılaştırmalı olarak bazı cinsiyet kalıp yargıları

Kalıpyargı		Bulgu
Erkekler daha saldırgandır Sözlü ifadede kadınlar daha üstündür Erkekler matematik ve yersel yeteneklerde daha üstündür. Kadınlar daha fazla dışa vurucudurlar	Evet Evet Evet	Ancak yalnızca fiziksel olarak Fakat çok erken yaşlarda değil.
Erkekler daha başattırlar ve daha iyi önderlik yaparlar.	Evet	Fakat cinslerin kendi içlerinde daha büyük bir değişkenlik vardır.
Kadınlar başkalarının duygularına karşı daha duyarlıdır. Kadınlar daha toplumsaldırlar. Kadınlar daha kolay etkilenir ve daha boyuneğicidirler. Kadınlar başkalarına daha fazla açılırlar. Kadınlar daha edilgen ve bağımlıdır.	Hayır Hayır Belki	Toplumsal etmenler eşitlendiğinde, bu genel bir kural değildir. Sağlam kanıt yok Ancak çok az kanıt var Kanıt yok

Diğer kişilik özellikleri üzerindeki çalışmalar da erkek ve kadınların birbirlerinden farklı olmadıklarını göstermektedir. Ancak, bu özelliklerin çoğunluğu üzerindeki görelî olarak çok az araştırma yapılmıştır ve gelecekte bazı farklılıkların ortaya çıkarılması olasılığı vardır: Fakat, gene de, daha önce değinilen istisnalar dışında, cinsiyet farklılıkları üzerindeki çalışmalar genel olarak ayrıntıları ile araştırıldığında, beklenen bir farklılığın ortadan kalktığını göstermektedir.

CİNSİYET KALIPYARGILARI VE AYRIMCILIK

Hemen her toplumsal kalıpyargı işlem farklılığına yol açmaktadır çünkü kalıpyargıya konu olanlar, bireyler olarak işlem görmekten çok aynı özelliklere sahip bireylerden oluşan bir grubun üyeleri olarak işlem görürler. Kalıpyargılar olumsuz ya da sınırlayıcı olmaları ölçüsünde mutsuzluğa neden olurlar. Kendilerine karşı kalıpyargılara göre davranıldığı her zaman hem kadın, hem de erkekler zarar görürler, fakat ayrımcılığa konu olanlar çoğu kez kadınlardır, erkeklerse gerçekte bundan kârlı çıkıyor olabilirler.

Kadınlara karşı ayrımcılık bir çok kitap, çalışma, kişisel açıklama ve romanda oldukça ayrıntılı olarak tartışılmıştır. Ayrımcılık kadınlara incelik ve dikkatle davranma fakat fikirlerini görmezlikten gelme gibi, belirsiz, ya da bir dairede yeni bir erkekten değil de, yeni bir kadından kahve yapmasını istemek gibi daha belirgin, ya da eğitim, iş ya da bir liderlik konumu için başvuran kadınları hemen reddetme gibi çok belirgin biçimler alabilir. Ayrımcılığın yaşamın önemli bir çok alanında görülmesine karşın biz bunlardan biri - meslekler- üzerinde duracağız.

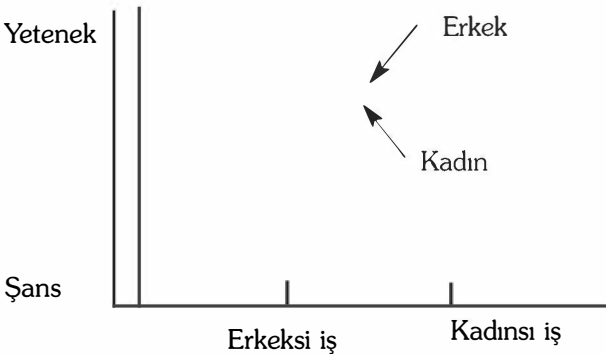
Bazı işlerin genellikle bir cins ya da diğeri için daha uygun bulunduğu kesindir. Madencilik, araba tamirciliği, savcılık, ceza avukatlığı, hükümette, üniversite ya da bir şirketler grubunda yüksek düzeyde memurluk; bunların tümü erkeksi olduğu düşünülen konum ya da mesleklerdir; hemşirelik, moda tasarımcılığı, dekoratörlük, sosyal hizmet uzmanlığı ise genellikle kadınsı olduğu düşünül-

len konumlardır. Ek olarak, emniyet müdürlüğüne, itfaiyeye ve temizlik işlerine bağlı konumlar erkeksi; sekreterlik, manikürcülük ve ilkokul öğretmenliği gibi konumlarsa kadınsıdırlar. Geleneksel birçok erkek işi fiziksel güç, mekanik yetenek ve önderlik gerektirirken, geleneksel kadın işlerinin en iyisinin sanatsal yetenek ya da toplumsal duyarlılık gerektirdiği açıktır. Erkeksi ya da kadınsı olarak işleri iki gruba ayırmanın olumsuzluğu yanında, bu kalıpyargının olumsuz etkisi kimin işe alınacağını gerçekten belirleyici bir rol oynamasıdır. İlk olarak, birinin ediminin (performansının) değerlendirilmesi kişinin cinsiyeti tarafından etkilenir görünmektedir. Goldberg (1968) üniversiteli kızlara ya erkek ya da kadın yazarlar tarafından imzalanmış bir dizi kısa makale vermiştir. Aynı makalelerin kullanılmış olmasına karşın, kızların sözde erkekler tarafından yazılmış makalelere, kadınlar tarafından yazılmış olanlardan daha yüksek puanlar verdikleri görülmüştür. Cline, Holmes, ve Werner (1977) tarafından yapılan daha yeni bir çalışma biraz farklı sonuçlara ulaşmıştır. Bu örnekte her cins diğerine karşı ayrımcılık yapmıştır. Erkekler erkeklerin yaptığı işlere kadınların yaptığı işlerden daha yüksek değer biçerlerken, kadınlar da kadınların yaptığı işlere erkeklerin yaptıklarından daha yüksek değer biçmişlerdir. Mischel (1974) uygun alanda uygun cins tarafından yapıldığında, her iki cinsin de yapılan işi daha yüksek değerlendirdiğini ortaya koymuştur. Diğer bir deyişle, kadınlar tarafından yapılan işler geleneksel olarak kadınsı alanlarda erkekler tarafından yapılan işlerden daha yüksek değerlendirilirken, erkekler tarafından yapılan işler, kadınsı alanlarda kadınlar tarafından yapılan işlerden daha yüksek değerlendirilmiştir.

Bu araştırmaların çoğunda karşılaşılan sorun, değerlendirmeleri yapanların yaygın olduğunu düşündükleri tutumlardan etkilenmeleridir. Bugünün üniversite öğrencileri cinsel ayrımcı görünmemek için belki kendilerinden beklediğini düşündükleri tepkileri göstermektedirler ve çalışmaların çoğu üniversite öğrencileri ile yapılmıştır. Diğer gruplarda daha aşırı bir ayrımcılığın geçerli olması, ya da

üniversite öğrencilerinin bile, değerlendirmelerinde, doğal bir ortamda, bir psikoloji deneyinde olduğundan daha yanlı davranmaları olasılığı vardır. Fakat sonuçları oldukları gibi kabul edersek, işe almada gözlemlendiği gibi, eğer geleneksel rolleri sürdürürlerse erkek ve kadınlara daha yüksek değerlerin verildiği açıktır.

Araştırmalardan elde edilen ikinci bulgu ise, erkeklerin kadınlardan daha yüksek bir edim göstermelerinin beklenmesi idi; kadınlar gerçekten başarılı olduklarında, başarıları sık sık yeteneğe değil şansa yükleniyordu (Deaux, 1976; Friez ve ark., 1978). Ancak, bu etki bile, yapılan işin erkeksi olarak mı yoksa kadınsı olarak mı düşünüldüğüne bağlı görünmektedir. Şekil 13-4'de de görüldüğü gibi, bir erkek erkeksi bir işde başarı gösterdiğinde (mekanik ya da bilimsel bir iş gibi), yetenekli olduğu düşünülürken, kadınsı bir işde (pişirme, dikiş dikme gibi) başarılı olduğunda, başarısının daha çok şanstıan kaynaklandığı düşünülür. Aynı şey, kadınlar için de doğrudur. Kadınsı bir işde başarı, erkeksi bir işde başarıdan daha çok yeteneğe yüklenir. Fakat, genelde, herhangi bir erkeğin başarısı, herhangi bir kadınınkinden daha fazla yeteneğe yüklenir (Deaux ve Emswiller, 1973). Bu görüş karşısında erkeklerin işlerindeki edimleri kesinlikle aynı olsa bile, kadınlardan daha çabuk ilerletilmeleri pek şaşırtıcı değildir. Yetenek kişinin gelecekte güvenebileceği bir özelliktir, şans ise gelir ve gider.

Kadın ve erkeklerin başarılarının nedenlerine ilişkin algılar. Bir kişi cinsine uygun bir işte başarılı olduğunda, başarısı tersi durumda olabileceğinden daha fazla yeteneğe yüklenir. Ancak, genellikle erkeklerde başarının nedeni yetenek olarak düşünülürken, kadınlarda başarı şansa yüklenir.

Kaynak: Deaux ve Emswiler'den (1974) uyarlanmıştır.

İşe almada ve işte önyargılı ayrımcılık azalmakta olabilir. İşe almada, lisans üstü eğitime ve profesyonel okullara kabulde, yükselme ve ücretlerde ayrımcılık yasa dışıdır. Bu yasalar ayrımcılığın azalmasında biraz etkili olmuştur ve değişen değerler daha da etkili olabilirler. Örneğin, yenilere kadar, tıp ve hukuk hemen tümüyle erkeklerin alanları idi. Bu alanlarda, her zaman birkaç kadın bulunmuştur, fakat doktor ve avukatların çok büyük bir çoğunluğu erkekti. Dahası, profesyonel okullar çok az sayıda kız öğrenci kabul ederek bu durumu devam ettirmişlerdir. Ancak, şimdi bu meslekler A.B.D.'de tıp ve hukuk fakültelerine kabullerin oldukça büyük bir oranını oluşturan kadınlara da açıktır. Kadınlar, ayrıca, önceleri büyük ölçüde erkek alanı sayılan işletmecilik okullarına ve bilimsel lisans üstü okullara da kabul edilmektedirler. Mesleklerin kendileri yalnızca yavaş yavaş değişebilirler, fakat kadınların girişi eninde sonunda belirgin bir değişmeye yol açmalıdır.

Benzer değişiklikler diğer alanlarda da görülüyor olabilir. Artık kadınlar birçok kentin polis gücüne katılmışlardır, şirketlerde en yüksek konumlarda seçilmeye ve parasal kurumlarda etkin olmaya başlamışlardır. Değişmenin ne kadar hızlı olacağı, ya da hatta sürüp sürmeyeceği belirsizdir, fakat geçen on yıl içinde kesin değişikliklerin olduğu bir gerçektir.

DEĞİŞEN BİR TOPLUMDA DEĞİŞEN CİNSİYET ROLLERİ

Bölümün başında belirttiğimiz gibi, cinsiyet rolleri gelişmiştir çünkü kadınlar çocuk doğurup büyütürlerken, erkekler bunu yap-

mamışlardır. Yaşamlarının büyük bölümünde kadınlar ya hamile idiler ya da çocuk büyütüyorlardı, bunların her ikisi de, erkeklerle karşılaştırıldığında, onların hareket olanaklarını kısıtlamıştır. Erkeklerin daha güçlü ve hızlı olma eğilimleri ile birlikte bu durum, rollerde bir farklılaşmaya neden olmuştur. Erkekler daha fazla gezer, avlanır, ağır işler yapar ve grubu korumada daha fazla sorumluluk alırlarken, kadınlar evde kalmış, çocuklara bakmış ve ev işleri ile uğraşmışlardır.

Modern zamanlarda ise, seyahat ve avlanma gereksinimlerinin azalması, ve makinaları kas gücü yerine geçiren endüstriyel devrim, güç ve hareket yeteneğindeki farklılıkların önemini azaltmıştır fakat hamilelik ve çocuk bakımının gerekleri ve sınırlandırmaları cinsiyet rolü farklılıklarını pekiştirmeyi sürdürmüştür. Toplumumuzdaki daha yeni değişiklikler, geleneksel cinsiyet rollerinin nedenlerini büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır. Kuşkusuz, bu değişiklikler gelecek birkaç on yılda çarpıcı biçimde etkili olacaktır.

İlk ve en önemli değişiklik, kolay ve güvenilir doğum kontrolü yöntemlerinin ulaşılabilirliği ile ilgilidir. İkincisi de kadınların, eskiye oranla daha az sayıda çocuk istemeleridir. Bu iki etmen aileyi büyük ölçüde küçültmüştür. Pek de uzun sayılamayacak bir süre önce, menapoza girinceye kadar yetişkin yaşamlarının hemen her yılı kadınlar hamile idiler. Dünyanın bazı bölümlerinde bu durum hâlâ geçerlidir. Daha 1950'ye kadar evli bir Amerikan kadınının ortalama üçten fazla çocuğu vardır. Ancak, bugün Kuzey Amerika ve Batı Avrupa'nın çok büyük bir bölümünde ortalama bir ailedeki çocuk sayısı ikinin altındadır. Böylece, çoğu kadınlar evlenip çocuk doğurmakla birlikte, yaşamlarının yalnızca küçük bir bölümünü hamile kalarak ve yalnızca iki ya da üç çocuğa bakarak geçirmektedirler.

Çocuk bakımına ilişkin tutumlar kadın rolleri ve işlevleri de değişmiş ve değişmektedir. 1943'de üniversiteli kızların %50'si eğer çocukları olursa, bir işe girmek yerine evde kalmayı ve çocuklarına bakmayı tercih edeceklerini söylemişlerdir. 1971'de ise bu oran %18'e düşmüştür (Komarovsky, 1973), ve çok daha fazla sayıda

evli kadının çocuk sahibi olsa bile, çalıştığı bir gerçektir. 1950'de küçük yaşta çocuğu olan kadınların yalnızca %11'inin, daha büyük yaşta çocuğu olanların da yalnızca %28'inin işi vardı. 1960'lara gelindiğinde bu oranlar, sırasıyla yüzde 6 ve yüzde 51'e yükselmiştir. 1980'de ise tüm evli kadınların yarından fazlasının ev dışında ücretli işleri vardı ve kadınlar işgücünün büyük bir bölümünü oluşturmaktaydılar.

Toplumsal yapımızda, cinsiyet rolleri üzerinde derin etkileri olan diğer bir değişiklik de boşanma oranlarındaki çarpıcı artıştır. Boşanma insanların çoğunluğu tarafından, artık özellikle olumsuz ya da kabul edilemez görülmemektedir; yeni yasalar boşanmayı, eskisine oranla, çok daha kolaylaştırmış ve boşanma ile sonuçlanan evliliklerin sayısı da kararlı bir artışa yol açmıştır. 1943'de tüm evliliklerin yüzde 15'inden daha azı boşanma ile sonuçlanmaktaydı; bugün bu oran yüzde 50'dir. Çoğu insanlar halâ hiç sona ermemesi dileğiyle evleniyor olsalar bile, eğer evlilikleri bu kadar uzun sürmezse şaşırırmaktan daha çok düş kırıklığına uğrayabilirler. Dolayısıyla, evliliğe ilişkin tutumlar değişmektedir. Çok sayıda boşanmış insan çocuk yetiştirmektedir; ve aile, halâ önemli olmakla birlikte, eskisi kadar kutsal değildir. Kadınlar, artık, kendilerine sürekli, güvenli ve değişmeyen bir yaşam sağlayıcı kurum olarak evliliğe güvenip bağlanamayabilmektedirler.

Çoğu insanların evli iken, eğer bekâr kalsalardı, olabileceklerinden daha mutlu oldukları bir gerçektir (Freedman, 1978); bu hem erkek ve hem de kadınlar için doğrudur (belki kadınlar için, erkekler için olduğundan, daha da doğrudur). Yine de, kanıtlar, birçok evli kadının evlilikleri ile bir tuzağa yakalandıklarını hissetmekte ve kendi ilgilerinin peşinden gitmek için daha özgür olabilmeyi istemekte olduğunu göstermektedir. Böylece, hem erkekler ve hem de kadınlar, evliliğin getirdiği kararlılık ve güven gereksinimi ile kendilerini özgürce ifade etme gereksinimi arasında bir çatışmayı yaşamaktadırlar. Bu çatışma toplumsal yaşam, meslekleri, cinsel yakınlık duygusunu, ve genel olarak, kişisel anlatımı içerir. Bugün, erkek

ve kadınların çok büyük bir çoğunluğu halâ evlenmeyi ve çocuk sahibi olmayı (eskisine oranla daha az sayıda da olsa) beklemekte ve öyle de yapmaktadır. Birçok insan evlenmeden önce birlikte yaşamalarına karşın, cinsel olarak anababalarının olduğundan daha özgürdüler ve çocuk yapma konusunda daha fazla belirsizlik içindedirler, çok büyük bir çoğunluk, en sonunda geleneksel örüntüyü izlemektedir. Çok sayıda insan gerçekten evlenmekte ve evli çiftlerin çoğu çocuk sahibi olmaktadır. Ve eğer evlilik boşanma ile sonuçlanırsa, boşanmış insanların yüzde 80'inden fazlası yeniden evlenmektedir. Bu nedenle, evliliğe, cinsel ilişkiye ve aileye ilişkin tutumlardaki değişikliklere ve boşanma oranlarındaki büyük artışa karşın, toplumumuz halâ, büyük ölçüde, evlenip çocuk sahibi olan insanlardan oluşmaktadır. Dolayısıyla, büyük ölçüde değişen toplumsal kurumlar değil, bizim onlara ilişkin tutumlarımız ve onların yaşamlarımızı etkilemesine izin verme biçimimizdir.

KAYNAKÇA

- Anderson, H.H. (1939), Domination and intergration in the behavior of kindergarten children in an experimental play situaion. *Journal of Experimental Education*, 8, 123-131.
- Bachman, M.E. (1972), Patterns of mental abilities: Ethnic, socioeconomic, and sex differences. *American Educational Research Journal*, 9, 1-12.
- Bandura, A. (1969), Social learning theory of identification processes. In A.R. Goslin (ed.), *Handbook of socialization theory and research*. Chicago: Rand McNall.
- Baumrind, D., ve Black, A. (1967), Socialization practices associated with dimensions of competence in preschool boys and girls. *Child Development*, 38, 291-327.
- Beckwith, H. (1972), Relationships between infants' social behavior and their mothers' behavior. *Child Development*, 43, 397-411.

- Bem, S.L. (1975), Sex-role adaptability: One consequence of psychological androgyny. *Journal of Personality and Social Psychology*, 31, 634-43.
- Bem, S.L. (1977), On the utility of alternative procedures for assessing psychological androgyny. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 45, 196-205.
- Benton, A.A. (1971), Productivity, distributive justice, and bargaining among children. *Journal of Personality and Social Psychology*, 18, 68-78.
- Best, D. L., Williams, J.B., Cloud, J.M., Davis, S.W., Robertson, L.S., Edwards, J.R., Giles, H., ve Fowles, J. (1977), Development of sextrait stereotypes among young children in the United States, England, and Ireland. *Child Development*, 48, 1375-84.
- Bieri, J., Bradburn, W., ve Galinsky, M. (1958), Sex differences in perceptual behavior. *Journal of Personality*, 26, 1-12.
- Block, J.H. (1977), Another look at sex differentiation in the socialization behaviors of mothers and fathers. In J.Sherman and F. Denmark (eds.), *Psychology of Women: Future of research*. New York: Psychological Dimensions.
- Booth, A. (1972), Sex and social participation. *American Sociological Review*, 37, 183-83.
- Broverman, I.K., Vovel, S.R., Broverman, D.M., Clarkson, F.E., ve Rosenkrantz, P.S (1972), Sexrole stereotypes: A current appraisal. *Journal of social Issues*, 28, 59-79.
- Buck, R.W., Savin, V.J., Miller, R.E., ve Caul, W.F. (1972), Communication of affect through facial expressions in humans. *Journal of Personality and Social Psychology*, 23, 362-71.
- Buck, R.W., Miller, R.E., ve Caul, W.F. (1974), Sex, personality and physiological variables in the communication of affect via facial expression. *Journal of Personality and Social Psychology*, 30, 587-96.

- Caldwell, M.A., ve Peplau, L.A. (1980), Sex differences in same-sex relationships. *Sex Roles*, (basımda).
- Charlesworth, E., ve Hartup, W.W. (1967), Positive social reinforcement in the nursery school group. *Child Development*, 38,993-1002.
- Clarke-Stewart, K.A. (1973) Interactions between mothers and their young children: Characteristics and consequences. *Child Development*, 38, 153.
- Cline, M.F., Holmes, D.S., ve Werner, J.C. (1977), Evaluations of the works of men and women as a function of the sex of the judge and type of work. *Journal of Applied Social Psychology*, 7, 89-93.
- Cotler, S., ve Palmer, R.J. (1971), Social reinforcement, individual difference factors, and the reading performance of elementary school children. *Journal of Personality and Social Psychology*, 18, 87-104.
- Cozby, P.C., (1973), Self, disclosure: A literature review, *Psychological bulletin*, 79, 73-91.
- Deaux, K. (1976), *The behavior of women and men*. Monterey, Calif.: Brooks/ Cole Publishing.
- Deaux, K., ve Emswiller, T. (1973), Explanations of successful performance on sex-linked tasks: What is skill for the male is luck for the female. *Journal of Personality and Social Psychology*, 28, 360-367.
- Droege, R.C. (1967), Sex differences in aptitude maturation during high school. *Journal of Counselling Psychology*, 14, 407-11.
- DeVries, V. (1969), Constancy of generic identity in the years three to six. *Child Development*, 34(3),
- Eagly, A.H. (1978), Sex differences in influenceability. *Psychological Bulletin*, 85,758-53.

- Edelbrock, C., ve Sugawara, A.I. (1978), Acquisition of sex-typed preferences in preschool aged children. *Developmental Psychology*, 14, 614-23.
- Emmerich, W. (1971), Structure and development of personal-social behaviors in preschool settings. *Educational Testing Service- Head Start Longitudinal Study*.
- Emmerich, W., Goldman, K.S., Kirsh, B., ve Sharabany, R. (1977), Evidence for a transitional phase in the development of gender constancy. *Child Development*, 48, 930-36.
- Fisher, J.D., ve Byrne, D. (1975), Too close for comfort: Sex differences in response to invasions of personal space. *Journal of Personality and Social Psychology*, 32, 15-21.
- Fling, S., ve Manosevitz, M. (1972), Sex typing in nursery school children's play interest. *Development Psychology*, 7, 146-52.
- Freedman, J.L., Levy, A.S., Buchanan, R.W. ve Price, J. (1972), Crowding and human aggressiveness. *Journal of experimental Social Psychology*, 8, 528-48.
- Feshbach, N.D., ve Sones, G. (1971), Sex differences in adolescent reactions toward newcomers. *Developmental Psychology*, 4, 381-86.
- Freedman, J.L., (1978), *Happy people*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Frieze, I.H., Parsons, J.E., Johnson, P.B., Puble, D.N. ve Zellman, G.M.L. (1978), *Women and Sex Roles: A Social Psychological Perspective*. New York: Norton.
- Garret, C.S., Ein, P.L., ve Tremaine, L. (1977), The development of gender stereotyping of adult occupations in elementary school children. *Child Development*, 48, 507-12.
- Goldberg, P. (1968), Are women prejudiced against women? *Transaction*, 5, 28-30.
- Graebner, D.B. (1972), A decade of sexism in readers. *Reading Teacher*, 26, 52-58.

- Hartley, R. (1960), Children's concepts of male and female roles. *Merril-Palmer Quarterly*, 6, 83-91.
- Heilburn, A.B., Jr. (1977), Measurement of masculine and feminine sex-role identities as independent dimensions. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 1977, 44, 183-90.
- Helmreich, P., Spence, J., ve Holahan, C. (1979), Psychological androgyny and sex role flexibility: A test of two hypotheses *Journal of Personality and Social Psychology*, 37, 1631-44.
- Henley, N.M. (1973), The politics of touch. In P. Brown (ed.) *Radical Psychology*. New York: Harper and Row.
- Jones, W.S., Chernovetz, M.E., ve Hansson, B.C. (1978), The enigma of androgyny: Differential implications for males and females? *Journal of Clinical and Consulting Psychology*, 46, 278-82.
- Julian, J.W., Ryckman, R.M., ve Hollander, E.P. (1966) Effects of prior group support on conformity: An extension. Technical Report 4, ONR Contract 4679, Buffalo, N.Y.: State University of New York.
- Julian, J.W., Regula, C.R., ve Hollander, E.P. (1967), Effects of prior agreement from others on task confidence and conformity. Technical Report 9, ONR Contract 4679. Buffalo, N.Y.:State University of New York.
- Kagan, J., (1971), *Change and continuity in infancy*. New York: Wiley.
- Kilham, W., ve Mann, L. (1974), Level of destructive obedience as a function of transmitter and executant roles in the Milgram Obedience Paradigm. *Journal of Personality and Social Psychology*, 29, 696-702.
- Kohlberg, L. (1966), A cognitive-developmental analysis of children's sex- role concepts and attitudes In B.E. Maccoby (ed.) *The Development of sex differences*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.

- Komarovsky, M. (1973), Cultural contradictions and sex roles: The masculine case. *American Journal of Sociology*, 78, 873-84.
- Lewis, M. (1972), Stated as an infant- environment interaction: An analysis of mother- infant behavior as function of sex. *Merrill- Palmer Quarterly*, 18, 95-121.
- Lansky, L.M. (1967), The family structure also affects the model: Sexrole attitudes in parents of preschool children. *Merrill-Palmer Quarterly*, 13, 139-50
- Laosa, L.M., ve Braphy, J.E. (1972), Effects of sex and birth Order on sex-role development and intelligence among kindergarten children. *Developmental Psychology*, 6, 409-415.
- Maccoby, E.E., ve Jacklin, C.N. (1974). *The Psychology of Sex Differences*. Stanford, Calif: Stanford University Press.
- Manes, A.L., ve Melnyk, P. (1974), Televised models of female achievement. *Journal of Applied Social Psychology*, 4, 365-74.
- Marcus, D.E., ve Overton, W.F. (1978). The development of cognitive gender constancy and sex-role preferences. *Child Development*, 49, 434-44.
- Masters, J.C., ve Wilkinson, A. (1976), Consensual and discriminative stereotypes of sex-type judgements by parent and children. *Child Development*, 47, 208-217.
- McArthur, L.Z., v Eisen, S.V. (1976), Achievements of male and female storybook characters as determinants of achievement behavior by boys and girls. *Journal of Personality and Social Psychology*, 33, 467-73.
- McCarthy, J.J., Kirk, S.A. The construction, standardization, and statistical characteristics of the Illinois Test of Psycholinguistic Abilities. Urbana: University of Illinois Press.
- McIntyre. A. (1972). Sex differences in children's aggression. *Proceedings of the 80th annual convention of the APA*, 7, 93-94.

- Minton, C., Kagan, J., ve Levine, A. (1971), Maternal control and obedience in the two-year- old. *Child Development*, 42, 1873-94.
- Mischel, H. (1974), Sex bias in the evaluation of professional achievements. *Journal of Educational Psychology*, 66, 157-66.
- Morgan, B.S. (1976), Intimacy of disclosure topics and sex differences in self-disclosure. *Sex- Roles*, 2, 161-67.
- Moss, H.A. (1967), Sex, age, and state as determinants of mother- infant interaction. *Merrill-Palmer Quarterly*, 13, 19-36.
- Nash, S.C. (1973), Conceptions and concomitants of sex- role stereotyping. Unpublished doctoral dissertation. Colombia University.
- Newson, J., ve Mewson, E. (1968), Four years old in an urban community. Harmondworth, Eng.: Pelican Books.
- Omark, D.R., Omark, M., ve Edelman, M. (1973), Dominance hierarchies in young children. Paper persented at the International Congress of Anthropological and Ethnological Science.
- Pedersen, F.A., ve Bell, R.Q. (1970), Sex differences in preschool children without histories of complications of pregnancy and delivery. *Developmental Psychology*, 3, 10-15.
- Piliavin, J.A., ve Martin, R.R. (1974), The effects of the sex composition of groups on style of social interaction. Unpublished manuscript. University of Wisconsin.
- Powers, E.A., ve Bultena, G.L. (1976), Sex differences in intimate friendships in old age. *Journal of Marriage and the Family*, 38, 739-47.
- Rubin, J.Z., Provenzano, F.J., ve Luria, Z. (1974), The eye of the beholder: Parents' views on sex of nemwborns. *American Journal of Orthopsychiatry*, 44, 510-19.
- Rubin, Z., Peplau, L.A., ve Hill, C.T. Loving and leaving: Sex differences in romantic attachments. *Sex Roles* (in press).

- Ruble, D.N., ve Ruble, T.L. (1980), Sex stereotypes. In A.G. Miller (ed.), In the eye of the beholder: Contemporary issues in stereotyping. New York: Holt.
- Saarni, C.I (1973), Piagetian operations and field independence as factors in children's problem solving performance. *Child Development*, 44, 338-45.
- Sears, R.R., Maccoby, E., ve Levin, H. (1959), Patterns of child rearing. Evanston, Ill.: Row Peterson.
- Shuck, S.Z., Shuck, A., Hallam, E., Mancini, R., ve Wells, R. (1971), Sex differences in aggressive behavior subject to listening to a radio broadcast of violence. *Psychological Reports*, 28, 921-26.
- Sistrunk, F., ve McDavid, J.W. (1971), Sex variable in conforming behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 17, 200-207.
- Spence, J.T., Helmreich, R., ve Stapp, J. (1971), Sex variable in conforming behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 17, 200-207.
- Stein, A.H., ve Friedrich, C.K. (1975), The impact of television on children and youth. In H.M. Hetherington (ed.), Review of child development research. Chicago: University of Chicago Press.
- Sternglanz, S.H., ve Serbin, L.A. (1974), Effects of desegregation on racial attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology* 36, 795-804.
- Strodtbeck, F.L., ve Menn, R.D. Sex-role differentiation in jury deliberations. *Sociometry*, 19, 3-11.
- Sutton-Smith, B., ve Savasta, M. (1972), Sex-role differentiation in play and power. Paper presented at the annual meeting of the Eastern Psychological Association.
- Svensson, A. (1971), Relative achievement: School performance in relation to intelligence, sex, and home environment. Stockholm: Almqvist and Wiksell.

- Tasch, P.J. (1952), The role of the father in the family. *Journal of Experimental Education*, 20, 319-61.
- Titely, H.W., ve Viney, W. (1969), Expression of aggression toward the physically handicapped. *Perceptual and Motor Skills*, 29,51-56.
- Yorrew, L.J., Rubenstein, W.W., Pedersen, R.A., ve Jankowski, J.Jj (1972), Dimensions of early stimulation and their differential effect on infant development *Merril-Palmer Quarterly*, 18, 205-18.
- Whiting, B., ve Edwards, C.P. (1973), A cross- cultural analysis of sex differences in the behavior of children aged three through eleven. *Journal of Social Psychology*, 91,171-88.
- Witkin, M.A., Goodenough, D.R., ve Karp, S.A. (1967), Stability of cognitive style from childhood to young adulthood. *Journal of Personality and Social Psychology*, 7, 291-300.

İZLENİM AYARLAMACILIĞI (SELF-MONİTORİNG)

Mark Snyder*

Oynadığımız toplumsal roller dışında bir "gerçek benliğimiz var mıdır?" Verdikleri izlenimin kesin bir biçimde farkında olan, başkalarını etkilemek için bu izlenimi sürekli olarak ayarlayan, araştırmalarda yüksek düzeyde ayarlamacı oldukları saptanan kişiler için yanıt "evet" olmayabilir.

Kendimi sevebilmek için kendi kafamda yaratmaya çalıştığım kendi imgemle, beni sevebilmeleri için başkalarının kafalarında yaratmaya çalıştığım imgem çok farklıdır.

-W.H. Auden

Benlik kavramı insan doğası ile ilgili kavramlar arasında en eski ve en kalıcı olanlarından biridir. Genel olarak, insanların oldukça tutarlı ve kararlı olduklarını varsayabiliriz: Belli bir durumda cömert olan kişi başka durumlarda da cömert olmak eğilimindedir, dürüst biri çoğu durumlarda dürüsttür, bugün liberal görüş belirten biri yarın da liberal görüşü savunacaktır.

(*) SNYDER, M. (1972). The many me's of the self-monitor. In Hiram E. Fitzgerald ve Thomas H.Cart (Eds), *Human Development* 82/83. Sluice Dock, Guilford, Connecticut: The Dushkin Publishing Group.

Fakat gerçek her zaman bu varsayıma uymamaktadır: Öyle görülüyor ki, her birimizin bir değil, bir çok benliği vardır. Dahası, benliğin kişiisel kimliğin bütünleyici bir yönü olduğuna inanmayı ne kadar istersek isteyelim, öyle anlaşılıyor ki, benlik büyük ölçüde bi-reyin başka insanlarla ilişkilerinin bir ürünüdür. Sağduyuya göre inanılanın tersine, Auden'in de belirttiği gibi, benliğin özel yaşama ilişkin gerçekleri ile diğer insanlara görünüşleri arasında çarpıcı farklar ve çelişkiler bulunabilir.

Psikologlar insanların başkalarına verdikleri izlenimleri kontrol etmede kullandıkları teknik yöntemlere "izlenim ayarlamacılığı" adını vermektedirler. Benim ilgilendiğim araştırma konularından biri, neden bazı insanların diğerlerinden daha iyi izlenim ayarlamacı olduklarını anlamak olmuştur. Çünkü bazı insanların partilerde, iş bulma görüşmelerinde, mesleksel toplantılarda, ve belli bir amaç için ya da değil, birinin bir görünüm yaratıp sürdürmeyi seçebileceği her türlü karşılaşma ya da toplumsal durumda, kendilerini sunma ve anlatma yöntemlerine karşı özellikle duyarlı olduklarını görülmektedir. Gerçekten, kendi çalışmalarımda böyle insanların, başkalarından davranış ve edimlerinin (performanslarının) istenen etkiyi yapmadığına ilişkin sinyaller aldıklarında, kendi davranışlarını dikkatle ayarlama ve uyarlama yeteneği geliştirmiş olduklarını gördüm. Böyle kişiilere "izlenim ayarlamacılar" diyorum ve yüksek düzeyde izlenim ayarlamacı bireyleri düşük düzeyde izlenim ayarlayıcılardan ayırabilme gücü kanıtlanmış bulunan 25 maddelik bir izlenim ayarlamacılığı lği geliştirdim ("verdiğiniz izlenimi ayarlayınız" başlıklı bölüme bakınız). Yüksek düzeyde izlenim ayarlamacı kişilerin tersine, düşük düzeyde ayarlamacı kişiler byleyi bilgileri almaya karşı pek ilgili değildirler; duruma uydurmak için davranışlarına bir biçim vermektense, hissetliklerini açığa vurmak eğilimindedirler.

Kendini ayarlama ve izlenim ayarlamacılığı üzerinde benim çalışmalarım yazında ve tiyatrolardaki gerçek olanla yanılısama (illizyon) olanın aranmasına karşı uzun süreli bir hayranlıktan kaynaklanmıştır. Yüzeydeki görünüşle altta saklı gerçek arasında zıtlık be-

ni her zaman şaşırtmıştır. Sahnede, romanlarda, ve insanların gerçek yaşamlarında gördüklerimizle gerçekler arasında büyük farklılıkların olduğu açıktır. Toplumsal ilişkilerdeki bu görüntüler dünyanın bireysel kişilik üzerindeki etkilerinin ne olduğu kadar nasıl geliştirilip sürdürüldüklerini de bilmek istedim. Fakat insanların başkalarına yansıttıkları benliğin değişik imgeleri altında "gerçek bir benliğin" bulunup bulunmadığına ilişkin daha eski ve düşünsel sorunun yanıtı ile de ilgileniyordum. Pek çok toplumsal durumda hepimiz birer aktörsek, gerçek bir benliğimiz de var mıdır, yoksa gerçekte bir dizi değişik benlik miyiz?

İzlenim Ustaları

İnsanların toplumsal durumlarda görünümelerini kontrol etme dereceleri arasında çarpıcı ve önemli farklar vardır. Bazı insanlar diğerlerinden daha fazla ve daha büyük bir beceri ile izlenim ayarlamak peşindedirler. Profesyonel aktörler kadar avukatlar da izlenim ayarlamayı iyi bilirler. Başarılı pazarlamacılar, politikacılar ve ses sanatçıları da öyle. New York'un eski belediye başkanlarından Fiorello La Guardia bir dizi etnik grubun konuşma biçimlerine uyarlanmada özellikle başarılı idi. Gerçekten, bunda o kadar iyi idi ki, seçim kampanyası konuşmalarına ilişkin sessiz filmlerini seyrederken hangi grubun oylarını istediğini kolayca tahmin edebilirdiniz.

Kuşkusuz, böylesi usta edimler kural olmaktan çok istisnalardır. İnsanlar kendilerini sunma ve anlatmalarını kontrol etme ve edebilme dereceleri bakımından da farklılıklar gösterirler. Bu bakımdan, özellikle beceri sahibi olanlar aramızdaki yüksek düzeyde izlenim ayarlamacılar arkadaşlarından yüksek düzeyde izlenim ayarlamacı kişilerin arkadaşlarından betimlemeleri istendiğinde, bu kişilerin toplumsal durumlarda hangi davranışın uygun olduğunu öğrenmede iyi olduklarını, duygusal ifadeleri iyi kontrol ettiklerini, ve bu yeteneklerini istedikleri izlenimi vermede etkili olarak kullanabildiklerini, söylemektedirler. Bilerek geniş bir dizi duyguyu (heyecanı)

hem sözel ve hem de yüz ifadesi olarak, doğru bir biçimde iletmede ve ifade etmede özellikle becerilidirler. California eyalet üniversitesinden Richard Lipa tarafından yapılan araştırmaların gösterdiği gibi, o kadar parlak aktörlerdir ki, sessiz, çekilmiş ve içe dönük bir kişinin ayırtkanlıklarını etkili bir biçimde gösterebilir ve aynı inandırıcılıkla ansızın arkadaş canlısı, dışa dönük ve konuşkan birini canlandırabilirler.

Yüksek düzeyde izlenim ayarlamacılar, ayrıca uygun kendini sunma ya da ifade etme görüntüleri hakkında bilgi toplamaya da oldukça eğilimlidirler. Başkalarını "okuma" ve anlamaya oldukça büyük bir çaba harcarlar. Tom Monson'la (o zamanlar yüksek lisans öğrencilerimden biri idi.) birlikte yaptığım bir deneyde, grup tartışmalarına katılan öğrencilere böyle bir durumda uygun davranışın ne olduğuna ilişkin değişik ipuçları verildi. Örneğin, bazıları teybe alınan grup tartışmasının kendileri gibi başka öğrenci gruplarına dinletileceğine inandırıldılar; bu koşullar altında düşüncelerinin olabildiğince özerk ve bağımsız görünmesini isteyeceklerini varsayıyordum. Diğerleri tartışmada söylediklerinin gizli, tümüyle gizli kalacağına inandırıldılar; bu durumda da grupla uyum ve anlaşma içinde olmayı en çok isteyeceklerini varsayıyordum. Yüksek düzeyde izlenim ayarlamacılar bu farklılıkların kesin bir biçimde farkındaydılar: en uygun davranışın uyma davranışı olduğu durumlarda gruba uydular, daha büyük öğrenci (dinleyici) kitlesi normlarının toplumsal baskı durumunda özerklik ve bağımsızlığı uygun bulunduğu durumlarda ise gruba uymadılar. Düşük düzeyde ayarlamacı bireylerin toplumsal durumdaki farklılıklardan hemen hiç etkilenmedikleri görüldü: büyük bir olasılıkla, kendilerini ifadeleri, kişisel tutum ve eğilimlerinin daha doğru bir yansıması idi. Böylece, kestirilebileceği gibi, izlenim ayarlama sanatında en başarılı insanlar onu uygulamaya da en eğilimli olanlardır.

Yüksek düzeyde izlenim ayarlamacı bireylerin verdikleri izlenimi ayarlama sanatında başarılı olmalarına karşın, bu becerilerini otomatik olarak kandırma ya da aldatma amacı ile kullandıkları sonu-

cunu çıkarmamalıyız. Gerçekten, arkadaş ve tanıdıklarla ilişkilerinde yüksek düzeyde ayarlamacı kişiler düzgün ve uyumlu bir toplumsal etkileşim için ayarlamacı yeteneklerini kullanmaya büyük ölçüde isteklidirler.

Yüksek düzeyde izlenim ayarlamacı bireylerin bilinmedik ve yapılanmamış toplumsal durumlara tepki gösterme ve böylesi durumlarla başa çıkma biçimlerinde bu güdüye ilişkin bazı ipuçları bulunabilir. Wisconsin Üniversitesi'nde yapılan bir çalışmada, psikologlar William Ikes ve Richard Barnes birbirini tanımayan kişilerden oluşan denek çiftlerinin, katılacakları sözde deney için bekleme odasında birlikte beklemelerini gerektiren bir deneysel durum düzenlediler. Daha sonra, araştırmacılar video ve işitsel teypler kullanarak, beş dakikalık bir süre için her çiftin sözel ve sözel olmayan davranışlarını kaydettiler. Lisans sınıflarında yüksek, orta ve düşük izlenim ayarlamacılığı düzeylerinde aynı cinsten olası tüm çiftlemeler oluşturulmuştur. Araştırmacılar yabancılar arasında kendiliğinden başlatılan etkileşimler için kayıtları gözden geçirdiler.

Bu karşılaşma ve biraraya gelmelerde, yaşamlarının başka pek çok yönünde olduğu gibi, yüksek düzeyde izlenim ayarlamacı bireylerin çok az utangaçlık gösterdiklerini ya da hiç göstermedikleri gözlenmiştir. Başka bir kişi ile karşılaştıktan hemen sonra konuşmada etkin ve kontrol edici bir rol almışlardır. İlk olarak onlar konuşmak ve her kesilmeden sonra konuşmayı yeniden onlar başlatmak eğiliminde idiler. Ayrıca, konuşmaya daha fazla gereksinim duyduklarına inanmaktaydılar ve onlar hakkında ortakları da aynı kanıda idiler. Ortakları onları, ek olarak, çiftin daha doğrudan üyesi olarak görmekteydiler. Sanki, yüksek düzeyde ayarlamacı bireyler, uyumlu ve düzgün bir etkileşim yaratmak, özendirmek ve sürdürmek için davranışlarını ayarlama ile daha fazla ilgiliydiler. Bu nitelik belki de, grup, örgüt, ve kurumlarda yüksek düzeyde ayarlamacı insanların önder olarak ortaya çıkmalarına yardımcı olabilir.

Başkalarında İzlenim Ayarlamacılığını Sezme

Yüksek ayarlamacı bireyler, ayrıca, başkalarında bu niteliği sezme ve görmeye de yeteneklidirler. Bu ince yeteneği göstermek için, Minnesota Üniversitesi'nden üç iletişim araştırmacısı televizyon programı "Doğruyu Söylemek Gerekirse"den videoya alınmış kesitlerden yararlandılar. Bu programda, üç konuk yarışmacıdan (araştırma için seçilen kesitlerde hepsi erkek) biri "gerçek Bay X'tir". Gerçek "Bay X" olduklarını ileri süren diğer ikisi ise kuşkusuz yalan söylemektedirler. Araştırmaya katılanlar her kesiti seyrettikten sonra gerçek BayX'i bulmaya ya da bilmeye diğer ikisinin yanısını ortaya çıkarmaya çalıştılar.

Yüksek düzeyde ayarlamacıların kimin yalan söylediğini bulmakla kalmayıp aynı zamanda, diğer insanların eylemlerinin altında yatan niyeti gösteren işaretlere karşı da büyük bir dikkat gösterdiklerine tanık olundu. Princeton Üniversitesi'nden E.E. Joyes ve Roy Baumeister üniversite öğrencilerine birbirleriyle ya anlaşılan ya da anlaşmazlığa düşen iki adam arasında geçen videoya alınmış iki konuşmayı seyrettirdiler. Gözlemciler adamlardan birinden (hedef kişi) ya diğer kişinin sevgisini ya da saygısını kazanmasının istendiğinin farkındaydılar. Düşük izlenim ayarlamacı gözlemciler davranışı görüldüğü gibi kabul etme eğilimindeydiler. Konuşma ortağına, sevgisini kazanmaya çalışıyor olsun ya da olmasın, uyumlu kişiye doğru çekildiklerini onu daha fazla sevdiklerini görmüşlerdi. Tersine, yüksek düzeyde ayarlamacı gözlemciler hedef kişinin içinde işlerlik gösterdiği güdüsel bağlama karşı sürekli bir duyarlılık içindeydiler. Çalışırken anlaşılmayan ya da karşı çıkan hedefi daha fazla sevdikleri görülüyordu. Fakat saygı kazanma söz konusu olduğunda, hedef kişiyi, konuşma ortağı ile anlaşmazlığa düşmemeyi ya da uyumu seçtiğinde, daha fazla sevdikleri gözleniyordu. Jones Baumeister yüksek ayarlamacı gözlemcilerin anlaşma ve uyumluluğu sevgi kazanmada, özerkliği ise saygı kazanmada çok belirgin bir taktik olarak kullandıklarına işaret etmektedirler. Yüksek düzeyde

ayarlamacı kişiler kendilerinin daha büyük bir incelik ve zerafetle davranmış olabileceklerini düşünmüş olabilirler.

Daha ilginç olanı, Jones ve Baumeister'in benim de paylaştığım açıklamalarıdır. Bu açıklamaya göre, yüksek izlenim ayarlamacı bireyler eylem ve davranışları gerçek tutum ve duygularını tutarlı ve doğru olarak yansıtan bireylerin nüfuslandığı kararlı ve kestirebilir bir toplumsal çevrede yaşamayı tercih eden insanlardır. Böyle bir dünyada başkalarının tutarlılık ve kestirebilirliği toplumsal durumlarda kendi izlenimlerine yön ve biçim verenler için büyük bir kolaylık olacaktır. Bir bakış açısından, yüksek düzeyde ayarlamacı bireylerin ayarlamacılıktan kaçınan kişileri çekici bulmaları oldukça anlaşılır duruma gelmektedir. Dahası, böyle bireyler arkadaş olarak izlenim ayarlamacılıkta pek becerisi olmayanları tercih edebilirler.

Birbirlerine yabancı kişilerin ve tanıdıkların izlenim ayarladıklarını nasıl bilebiliriz? İzlenim ayarlama ile meşgulken bile bir bireyin gerçek ve öz benliğini, diğerlerinden daha fazla, bilgi verici bazı ifade ve iletişim kanalları var mıdır?

İnsan davranışına ilişkin bilimsel ve günlük gözlemler sözsüz davranışın -yüz ifadeleri, ses tonu, ve bedensel devinimler- bir kişinin tutum, duygu ve güdülerini hakkında anlamlı bilgiler verdiğini göstermektedir. Kandırma ya da çıkar sağlama amacı ile izlenim ayarlamacılığı yapan kişiler, genellikle, bedenlerinin açıklayıcı devinim ya da hareketlerini kontrol etmede daha az beceri sahibidirler. Buna uygun olarak, görünüm ya da izlenim ayarlayanları belirleyebilmede beden yüzden daha açığa vurucu bir bilgi kaynağı olabilir.

Birden çok deney sözsüz davranışın izlenim ayarlamacıların gerçek tutumlarını nasıl ele verdiğini göstermektedir. Toplumsal araştırmalar İçin Yeni Okul'dan Shirley Weitz hoşgörülü ve liberal değerler sistemini destekleyen güçlü kuralsal (normatif) baskıların bulunduğu üniversite kampuslarında bütün öğrencilerin kendi özel tutumları böyle bir davranışı desteklesin ya da desteklemesin, ırksal önyargı anlamına gelebilecek herhangi bir şey söylemekten kaçınacakları sonucunu çıkarmıştır. Gerçekten de, Shirley Weitz Harvard

Üniversitesi'nde "liberal" beyaz erkek öğrenciler arasında, en önyargılı (zencilerle etkileşimden kaçınma yönünde gerçek girişimlere ilişkin davranışsal ölçümlerle belirlenmiş) olanların benzetilmiş bir ırklararası karşılaşma durumunda bir zenci için sözlü arkadaşlık ve sevgi ifadeleri ile gerçeği tersine çevirdiklerini görmüştür. Fakat, **sözsüz** davranışları bu öğrencileri ele vermiştir. Saygı ve sevgi ifadesi sözler söylemek için büyük çaba harcamalarına karşın, önyargılı öğrenciler bunları soğuk ve uzaklık ifade eden bir ses tonu ile söylüyorlardı. Sanki sözcükleri biliyorlardı da müziği bilmiyorlardı: **ne** söyleyeceklerini biliyor fakat **nasıl** söyleyeceklerini bilmiyorlardı.

Önyargının diğer bir belirtisi de insanların kendileri ile önyargıların hedefi olanlar arasına koyup korudukları uzaklıktır. Bu olguyu göstermek için psikolog Stephan Morin üniversite öğrencileri ile eşcinselliğe ilişkin tutumları konusunda bir görüşme düzenledi. Görüşmecilerin yarısı göğüslerinde 'eşcinsel ve onurlu' rozetleri taşıyorlardı ve Eşcinsel Psikologlar Derneği ile olan ilişkilerden söz ettiler. Diğerlerinde ise böyle bir rozet yoktu ve yalın olarak tezleri ile ilgili çalışmalar yapan yüksek lisans öğrencilerin olduklarını söylediler. Bilgileri dışında, ve görüşme sırasında, öğrencilerin kendi sandalyeleri ile görüşmecinininki arasında bıraktıkları uzaklık ölçüldü. Toplumsal uzaklık ölçeğinin oldukça bilgi verici olduğu görüldü. Öğrenci ve görüşmeci aynı cinsten olduklarında öğrenciler kendileri ile eşcinsel görüşmeci arasında yaklaşık 30 cm daha fazla bir mesafe bırakıyorlardı. Kendi sandalyeleri ile eşcinsel görüşmecinininki arasında ortalama 80 cm'lik bir uzaklık bırakılırken, kendilerinininki ile eşcinsel olmayan görüşmeci arasında ortalama yalnızca 55 cm'lik bir uzaklık bırakıyorlardı. İlginç bir biçimde öğrencilerin çoğunun genelde eşcinsel insanlara karşı hoşgörölü, sevecen tutumlar ifade ettiklerine tanık olundu. Ancak, kendileri ile eşcinsel olduğunu sandıkları görüşmeciler arasına koymak için seçtikleri uzaklıklar alttaki olumsuz tutumları ele veriyordu.

İzlenim Ayarlamacının Çıkmazları

Yüksek izlenim ayarlamacıların iyi gelişmiş becerileri onların farklı bir dizi toplumsal rolle etkili ve çabuk başa çıkmalarını kolaylaştırıcı bir esneklik sağlıyor olmalıdır. Geniş bir dizi toplumsal duruma uygun kendilerini ifade biçimini, beceri ve incelikle seçebilirler. Fakat izlenim ayarlamacı, diğer insanlara gerçek ve dürüst bir imgesini sunmak zorunda kaldığında ne olur?

İşlemediği bir suçtan dolayı yargılanan bir kadının durumunu düşünün. Sanık sandalyesindeki görevi kendisini öyle bir sunmak, verdiği izlenimi öyle bir ayarlamaktır ki, söylediği her şey açık ve belirgin olarak suçsuzluğunu jüri üyelerine ulaştırsın, onlar da oylarını suçsuzluğu doğrultusunda kullansınlar. Ancak, büyük bir olasılıkla, jüri sanığın suçsuzluk iddialarına karşı biraz kuşkulu olacaktır. Çünkü savcı emin olmasaydı kadını yargı karşısına çıkarmazdı biçiminde düşünebilirler.

Sanık kuşkucu bir jüri üyesinde bile suçsuz olduğu izlenimini güvenceye alacak bir dikkat ve titizlikle sözlü ve sözsüz davranışlarını ayarlamak zorundadır. Özellikle "Burada bulunuşunu çok fazla protesto ettiğine bakılırsa suçlu olmalı" izlenimi vermekten kaçınmalıdır. Sanığımız izlenim ayarlamacılık sanatını ustaca uygulamaya koyması ölçüsünde kendisini jüriye gerçekten suçsuz biri gibi sunabilecektir.

Çoğu zaman gerçek bir imgeyi sunmak, yalancı ya da aldatıcı olanı sunmak kadar çaba gerektirir. Gerçekten, geriye dönüp sanığın herhangi bir davranışını ya da tüm davranışlarını (örneğin, sinirlilik) suçluluk işareti olarak görebilecek bir jüri karşısında yalnızca dürüstlük, gerçekten, yeterli olmayabilir.

İzlenim ayarlamacılığı ile ilgili araştırmalardan çıkan sonuç oldukça açıktır. Bazı insanlar kendilerini ifade ederlerken oldukça esnekler. Duruma göre değişik izlenimler verebilirler. Diğer insanlara görünüşteki bu değişimler benlik kavramının daha özel gerçeklikleri üzerinde ne gibi etkiler yapmaktadır? Bazı koşullar altında

kendi görünüşümüz bizi ikna eder. Göründüğümüz gibi kişiler oluruz. Bu olgu, sunduğumuz imge çevremizdekilerin onay ve sempatisini kazandığında, özellikle ortaya çıkmak eğilimindedir.

Duke Üniversitesi'nde psikologlar E.E. Jones, Kenneth Gergen, ve Keith Davis tarafından yapılan bir deneyde, kendilerinden bir görüşmecinin onayını kazanmaları istenen denekler kendilerinin çok pohpohlayıcı (flatterin) imgelerini sundular. Rastlantısal olarak seçilen deneklerin yarısı, görüşmecilerinden olumlu tepkiler aldılar; diğer yarısı ise bu tür tepkiler almadılar. Daha sonra deneklerin tümünden sundukları kendilerinin gerçek kişiliklerini ne kadar doğru ve dürüst olarak yansıttığı soruldu.

Görüşmecilerinin onayını alan denekler kendilerini en doğru ve dürüst bir biçimde ortaya koyduklarını düşünmekteydiler. Bu bulgunun bir açıklaması, bu insanların benlik kavramının oldukça yararlı (pragmatist) tanımları ile işlem yapıyor oldukları yönündeydi: en olumlu sonuçları üreten izlenimin benliğin doğru bir yansıması olduğu düşünülmektedir.

Başka insanların tepkileri olmak istemediğimiz gibi biri olmamız olasılığını artırır. Diğer insanlar bizi onlara sunduğumuz biçimiyle kabul edebilirler; ve dolayısıyla da, bize karşı sanki biz gerçekten onlara göründüğümüz gibi biri imişiz gibi davranırlar. Örneğin, eğer Chris'i seviyormuş gibi davranırsam, büyük bir olasılıkla, Chris beni sevecek ve bana karşı bir çok bakımdan dostça davranacaktır. Chris'in arkadaşça ya da dostça davranışlarının bir sonucu olarak, başlangıçta sevmemiş olmakla birlikte, Chris'i sevmeye başlayabilirim. Bu durumda, sonuç her iki taraf için de kârlı olabilir. Fakat başka koşullarda usta izlenim ayarlamacısı heyecansal bir bedel ödeyebilir.

Yüksek düzeyde izlenim ayarlamacılığı yönelimi kişinin eylemlerinin, onun özel ya da kişisel tutum, duygu ve eğilimleri konusunda çok az bir şey iletmesi ya da yansıtmaması pahasına edinilebilir. Gerçekten, eski yüksek lisans öğrencilerim Beth Tanke ve Bill Swan'la birlikte yaptığımız araştırmalarda tekrar tekrar gördüğüm

gibi, yüksek düzeyde ayarlamacı kişiler için insanlar arasında açığa vurulan davranışlarla özel yaşama ilişkin tutumlar arasındaki tutarlılık en alt düzeydedir. Öyle görülüyor ki, yüksek düzeyde ayarlamacı kişilerin söz ve eylemleri içindeki gerçek duygu ve tutumlarına ilişkin çok değerli küçük bilgiler verebilir.

Fakat bir kişinin yakınlarına gerçek benliğini açabilme yeteneği duygusal ya heyecansal sağlık için gereklidir ilkesi çağdaş psikolojinin temel ilkelerinden biridir. Bu görüşe inanan ilk psikologlardan biri olan Sidney Jourard yalnızca başkalarına açılarak kendimizin farkına varmayı başatabileceğimize inanmaktadır: "Kendimi açarak başkalarının ruhumu tanımalarına izin verebilirim. Onu yalnızca ben onlara açarsam bilebilirler yani gerçekten bilebilirler. Gerçekten, onu açtığım durumlar dışında, **kendi ruhumu** tanıyıp tanımadığımdan kuşku duymaya başlıyorum. Onu açılarak diğer bir kişinin bilgisine sunduğum anda kendimi 'gerçekten' bilebileceğimden kuşkuluyum."

Yalnızca düşük düzeyde ayarlamacı bireyler Jourard'ın reçetesi-ne göre yaşamaya istekli ya da yetenekli olabilirler. Yüksek düzeyde ayarlamacı bireylerse, tersine Erving Goffman'ın insan doğasına ilişkin görüşüne inanır görünmektedirler. Goffman için görüşler dünyası, olanın bütünüdür, "ruh" ya da özbenlik bir aldatmacadır. Toplumsal etkileşimler her bireyin içinde bir "rolü" oynadığı bir tiyatro oyunudur. Bir rol kişinin benliğini ifade eden dikkatle seçilmiş sözlü ve sözsüz tepkiler akımıdır. Her birimiz yalnızca değişik edimlerimizin (performanslarımızın) bir toplamıyızdır.

Yüksek ve düşük izlenim ayarlamacı bireylere ilişkin kimlik ve benlik duyguları için bunun anlamı nedir?

Yüksek ve düşük izlenim ayarlamacı bireylerin bir benliği neyin ya da nelerin oluşturduğuna ilişkin farklı görüşlere sahip olduklarına ve bu konudaki görüşlerinin yaşama biçimlerine oldukça iyi uyduğuna inanıyorum. Yüksek düzeyde ayarlamacı bireyler kendilerini gerektiğinde koşullara uydurmak için toplumsal davranışlarına zekice ve pragmatik olarak biçim veren oldukça esnek ve uyarlanmacı kişiler olarak görürler. Bir kişinin, belli bir durumda, kim ola-

rak görünüyorsa o olduğuna inanırlar: "Ben şu andaki benim." Bu ben imgesi yüksek ayarlamacı kişilerin kendilerini dünyaya sunma biçimlerine iyi uymaktadır. Bu onlara nasıl davranmaları gerektiğine ilişkin inançları ile tutarlı davranma olanağı verir.

Tersine, "ben"in ne olması gerektiği konusunda, düşük izlenim ayarlamacı kişilerin daha sağlam ve katı görüşleri vardır. "Kimler oldukları" ve "neler yaptıkları" arasında tutarlılığa değer verir ve bunu sağlamaya çalışırlar. Davranışlarını gerçek düşünce ve duygularının doğru yansımaları olarak görülürler. Onlar için benlik başkaları için ya da belli durumlarda kendinden ödün verilmemesi gereken tek bir kimliktir. Gerçekten, benliğe ilişkin bu görüş düşük ayarlamacı bireyin tutarlı ve kararlı benlik sunumuna uygundur.

Öyleyse, kişinin kendisini ve başkalarını anlamasında önemli olan bir öz benliğin olup olmadığı değil, fakat farklı insanların davranış ve deneyimlerinin "ben" dedikleri özelliklerini nasıl tanımladıklarıdır. İzlenim ayarlamacılığı üzerine araştırma ve kuramlar benliğe ilişkin inançların etkin bir biçimde benlik kavramlarını yansıtan toplumsal davranış örüntülerine çevrildiği süreçleri göstermeye çalışmaktadır. Bu bakış açısından, izlenim ayarlama süreçleri - benlik süreçleridir- benlik bilgisini toplumsal davranışa çeviren bir işleyen kurallar sistemidir.

VERDİĞİNİZ İZLENİMİ AYARLAYIN

Aktörler ve başkalarına nasıl göründükleri konusunda çok duyarlı olmak eğilimindeki insanlar izlenim ayarlamacılığını ölçmek için geliştirdiğim ölçekten genellikle yüksek puanlar almaktadırlar. Büyük ölçüde aynı nedenle politikacılar, savunma avukatları da bu ölçekten hemen hemen kesin olarak yüksek puan alacaklardır. Amerikalı olmayı çok isteyen yeni göçmenler, çoğunluğun beyaz olduğu bir üniversitede zenci birinci sınıf öğrencileri, ve dış ülkelerde konumlandırılmış askeri personel de ölçekten yüksek puan almak eğilimindedir.

İzlenim ayarlamacılık ölçeği insanların davranışlarını içinde bulundukları duruma uydurmak için değiştirme ve kontrol etme kadar başkalarına verdikleri izlenimi ayarlama eğilimini de ölçer. Ölçeğin, öteki standart ölçeklerin ölçtüğü kişilik özelliklerinden oldukça farklı bir kişilik özelliğini ölçtüğüne inanıyorum.

Birçok çalışma izlenim ayarlamacılıkta becerili ya da başarılı olmanın yüksek zeka düzeyi ya da belli toplumsal sınıfla ilişkili olmadığını göstermiştir. Başkaları arasında, yüksek düzeyde kaygılı, dışa dönük, ya da yüksek düzeyde kabul edilme gereksinimi ile de ilişkili değildir. Biraz güç yönelimli ya da Machiavellian (Makyavelyan) olabilirler, fakat yüksek düzeyde izlenim ayarlamacı kişilerin Colombia Üniversitesi'nden Richar Cristie'nin geliştirdiği "Makyavelyonizm" ölçeğinden mutlaka yüksek puan almaları gerekmez. (Bu ölçekten iki madde: "İnsanlarla uğraşmanın en iyi yolu onlara duymak istediklerini söylemektir." ve "Bir başkasına tümüyle güvenen biri sorun arıyor demektir.") Makyavelyanistler, izlenim ayarlamacılarla karşılaştırıldığında, insanları kullanmaya daha eğilimli, duygusallıktan uzak, ve ahlaksâl kurallara karşı daha duyarsızdırlar.

İzlenim ayarlamacılık ölçeği ayrı bir özelliği betimler ve bu ölçeğin değişik örneklemeler üzerindeki denemelerinde istatistiksel olarak hem geçerli ve hem de güvenilir olduğu kanıtlanmıştır.

Aşağıda okuyucuya yüksek düzeyde mi yoksa düşük düzeyde mi ayarlamacı olduklarına ilişkin bir fikir verebilecek, izlenim ayarlamacılık ölçeğinin 10 maddelik kısa bir formu sunulmuştur. Eğer, izlenim ayarlamacılığı eğilimlerinizi görmek isterseniz, yönergeyi izleyin ve sonra puanlama anahtarına bakın.

M.S.

Aşağıdaki tümceler bir dizi farklı duruma tepkilerle ilgilidir. Tümcelerden hiç biri diğerlerinden biri ile aynı değildir, bu nedenle, yanıtlamadan önce her biri üzerinde dikkatlice düşününüz. Eğer, bir tümce size göre doğru ya da büyük ölçüde doğru ise karşısın-

daki (D) harfini daire içine alınız. Eğer tümce, size göre, yanlış ya da büyük ölçüde yanlışsa (Y) harfini daire içine alınız.

1. Başka insanları taklit etmek benim için güçtüD Y
2. İnsanları etkilemek ya da eğlendirmek için rol yapıyor olabilirimD Y
3. İyi bir aktör olabilirdim ya da olabiliyorum sanıyorum.....D Y
4. Bazen istemeyerek başkalarına, gerçekte olduğundan daha fazla heyecanlanmış görünürümD Y
5. Bir grup içinde dikkatlerin odağı olduğum durumlar çok seyrekdirD Y
6. Farklı durumlarda ve farklı insanlarla birlikte olduğumda genellikle çok farklı kişiler gibi davranıyorum.....D Y
7. Yalnızca inandığım fikirler için tartışmaya girebilirimD Y
8. İnsanlarla geçinebilmek ve onlar tarafından kabul edilebilmek için, içimden geldiği gibi davranmak yerine benden beklendiği gibi davranırımD Y
9. Gerçekte onları sevmediğim halde dostça davranarak insanları aldatabilirimD Y
10. Her zaman görüldüğüm gibi bir kişi değilimdirD Y

PUANLAMA:1,5, ve 7. maddelerden, yanıt olarak (Y) harfini işaretlediğiniz her biri için kendinize 1 puan veriniz. Geriye kalan maddelerden yanıt olarak (D) harfini işaretlediğiniz her biri için de kendinize 1 puan veriniz. Puanlarınızı toplayınız. Eğer kendinizi iyi tanıyan biri iseniz ve 7 ya da daha yüksek bir puan elde etmişseniz, büyük bir olasılıkla, siz yüksek düzeyde izlenim ayarlamacı bir kişisiniz; eğer puanınız 3 ya da daha düşükse, düşük izlenim ayarlamacı bir kişisiniz.

OYNADIĞIMIZ ROLLER ÜZERİNE WILLIAMS JAMES

Bir kişinin, onu tanıyan ve kafalarında onun bir imgesini taşıyan insanların sayısı kadar çok toplumsal benliği vardır... Fakat imgeleri taşıyan bireylerin doğal olarak sınıflara ayrıldığında, düşüncelerine önem verdiği kişilerden oluşan ayırtkan grupların sayısı kadar toplumsal benliğe sahip olduğunu söyleyebiliriz. Birey bu farklı gruplardan herbirine genellikle, farklı bir yönünü gösterir. Anababaları ya da öğretmenleri önünde dilini yutmuş görünen bir çok genç "sert" arkadaşları yanında bir korsanmışçasına küfürler savurabilir. Çocuklarımıza kendimizi kulüp arkadaşlarımıza gösterdiğimiz gibi göstermeyiz, amir ya da işverenlerimize, yakın arkadaşlarımıza görüldüğümüz gibi görünmeyiz. Buradan insanın bir çok benliğe bölündüğü sonucu çıkar; ve bu, kişinin arkadaşlarının bir grubuna, başka bir grupta görüldüğü gibi görünmek istemediği durumlar-daki gibi, uyumsuz bir bölünme olabilir; ya da birinin çocuklarına karşı yumuşak davranırken emrindeki asker ya da tutsaklara karşı sert davrandığı durumlardaki gibi tam uyumlu bir iş bölümü olabilir.

DENETİM ODAĞI (LOCUS OF CONTROL)

Prof. Dr. Ali Dönmez

DENETİM ALGISI

Halk arasında bir söz vardır; Bektaşî'ye "Cehenneme gider misin" diye sormuşlar, yanıtı "Maaş ne kadar?" olmuş. Bu yanıt üzerinde biraz duracak olursak; Bektaşî'nin Cehenneme gitme davranışının sonuç ya da sonuçlarını araştırdığını görürüz. O'na göre Cehenneme gitme davranışının sonucu, herkesin de bildiği gibi, aşırı acı vericidir. Ancak, sağladığı yarar ya da yararlar da var mıdır? Varsa bunun zarara oranı nedir? Yarar zararı büyük ölçüde geride bırakıyorsa, Bektaşî'ye göre, davranış gerçekleşebilir. Kısaca, Bektaşî 'bir davranışın gerçekleşip gerçekleşmeyeceği, onun kişi için, beklenen sonuçlarının ne olduğuna bağlıdır' demektedir. Bugün ödül ve cezanın, diğer bir deyişle, davranışın beklenen sonuçlarının davranış üzerindeki etkisini, bilimsel çevrelerde de halk arasında da bilmeyen yok gibidir. Çağdaş psikolojide en çok karşılaşılan kavramların başında ödül ve ceza gibi bu sonuçlara ilişkin kavramlar gelir. Davranışçı psikolojinin "ödül izlediği tepkinin tekrarlanma olasılığını artırır" ilkesi psikologlar arasında bir özdeyiş biçimini almıştır. Davranışçıların (Watson, Allport, Skinner ve diğerleri) çağdaş psikolojiye en büyük katkılarından biri, hiç kuşkusuz, davranışın sonuçlarının yine davranış üzerindeki etkisine gereken önemi vermiş olmalarıdır. Yukarıdaki öğrenme ilkesi "ödülle sonuçlanan bir tepki benzer koşullarda yinelenmek eğilimindedir" biçiminde

ifade edilebilir. Buna göre, öğretilmek, geliştirilmek ve kökleştirilmek istenen bir davranış önce oluşturulacak sonra da birey, bu davranışından dolayı ödüllendirilecektir. Diğer bir deyişle davranışın sonucunun kişi için doyurucu, rahatlatıcı, ya da hoşnut edici olması o davranış ya da tepkinin benzer koşullarda yinelenme olasılığını arttıracaktır.

Ancak, ödül ve cezanın davranış üzerindeki etkisi herkes için aynı mıdır? Aynı davranışları için, eşit koşullarda ve eşit ölçülerde bir kez ödüllendirilmiş iki kişi benzer bir başka durumda bu davranışlarını yinelemeye eşit derecede istekli olacaklar mıdır? Bu sorunun olası yanıt ya da yanıtlarını bir örnekle somutlaştırmak yararlı olabilir.

Üniversite öğrencisi Ahmet'in gene üniversite öğrencisi güzel ve çekici bir kız olan Ayşe ile ilişki kurmaya çalıştığını düşünelim. Ahmet bu duruma uygun, karşılıklı bakışmayı, gülümsemeyi, duygusal anlamda konuşmayı ve benzerlerini içeren bir dizi flört davranışında bulunmaktadır. Eğer, Ahmet'in bu kendine özgü yaklaşımının, kuşkusuz daha önceden bir süre gözlemiş olduğu Ayşe'de, olumlu duygusal tepkilere neden olacağına ilişkin beklentisinin derecesini ve ek olarak, halihazırda, Ayşe'den gelmesini beklediği olumlu tepkilere verdiği değeri bilirse onun davranışını yordayabiliriz. Karşı cinsle ilişkilerde birkaç yıllık bir deneyimden sonra Ahmet'in dişi cinsin ilgisini çekmede ne ölçüde başarılı olduğuna ya da olabileceğine ilişkin oldukça kesin ve kalıcı bir değerlendirme yapmış olması beklenir. Bu "kalıcı başarı olasılığı" onun kadınlara yaklaşma davranışlarının başarısına ilişkin beklentisidir.

Denetim (kontrol) algısı ödül ve cezaların kişi tarafından mı yoksa bireyin dışında bir takım etkenlerce mi denetlendiğine ilişkin genel bir beklenti olarak tanımlanır (Rotter, 1966).

Ahmet'in durumuna yeniden dönersek, onun başka kız ya da kadınlarla geçmişteki karşılaşma ve deneyimlerinden, şimdiki, yani, Ayşe'ye karşı giriştiği yaklaşma davranışlarının başarılı olup olmayacağına ilişkin genel bir beklenti geliştirmede yararlanabilece-

ği bir yığın bilgi toplamış olduğunu varsayabiliriz. Ayrıca, ulaştığı sonuçlara niçin ulaştığı konusunda da bir karara varmış olduğunu düşünebiliriz. Geçmişte sürekli başarısızlıkla karşılaşmış ve genel olarak kadınlara yaklaşım çabalarının başarısına ilişkin oldukça cılız bir beklenti geliştirmiş olabilir. Öte yandan, başarısızlıklarının nedeni olarak, aptallık, görgüsüzlük, güvensizlik, güzel konuşma yeteneğinden yoksunluk gibi kendi kişisel niteliklerini görebilir, ya da tam tersine, kendi üstün niteliklerini göremeyecek kadar kör oldukları için kadınları suçlamak alışkanlığı geliştirmiş olabilir. Genel olarak, kadınları dürüst ve duygusal bir erkeği anlama yeteneğinden yoksun "budalalar" olarak görebilir.

Başarısızlığın nedenine ilişkin farklı kaynaklara yönelik bu iki açıklama biçimi denetim odağı ya da algısı boyutunun iki ucunu oluşturan örneklerdir. Böylesine birbirinin karşıtı görüşlere sahip bireylerin, bu tür beklentilerinin genelliği varsayılmak koşulu ile, başarısızlıklarının nedenini kendi iç özelliklerinde aramak eğiliminde olanlardan bir bölümünde, gelecekteki çabalarının başarısı için toplumsal yeteneklerini geliştirme yönünde bir eğilim ağır basarken, diğer bir bölümünde ise başarısızlıklarının ardından psikolojik bir çöküntüye uğrama eğiliminin ağır basacağı söylenebilir. Karşı cinsle ilişkilerindeki başarısızlığını kadınların inatçılık ve aptallığına veren, yani başarısızlığının nedenini dış güçlerde gören bir erkeğin de kadınlara karşı çok olumsuz tutumlar geliştirebileceği düşüncesi temelsiz sayılmaz.

Başarısızlığın alışkanlık biçimini almış, süreğenlik kazanmış açıklama yolları kişiden kişiye değişebilir. Öte yandan, başarının da herkesce aynı ya da benzer biçimlerde açıklandığı söylenemez. Bu kez, ne amaçla olursa olsun, kadınlara yaklaşmakta hiçbir güçlüğü olmayan, arkadaş canlısı, hoş sohbet ve girişken biri görünümünde, Ahmet'e yeniden dönelim. Bu kişiliği ile Ahmet'in kişilerarası etkileşimlerde başarılı olacağına ilişkin yüksek bir beklentisi vardır ve bu yüzden, her yeni etkileşime coşku ile girmektedir. Böyle bir birey, büyük olasılıkla, kendisini toplumsal açıdan başarılı biri olarak algılayacaktır. Ancak, aynı bireyin başarılarının nedeni olarak

kendi yeteneklerini göreceği kesin değildir. Tam tersine, kadınların kendisini çekici bulmaları onun için bir bilmece niteliği taşıyabilir ve seve seve çevresinin böylesine sıcak ve cömert kadınlarla sarılmış, kendisini şanslı biri olarak algılayabilir.

Bu örnekler içten-denetim, dıştan-denetim genel beklentisi için önemli olan şeyin, başarı ve başarısızlık yaşantılarının yalın bir kaydından çok, bu yaşantıların nedenlerine ilişkin yorumlar olduğunu göstermektedir. Böyle yorumlar, ödül ve cezaları neyin ya da kimin belirlediğine ilişkin inançlar olmaları bakımından, başarı ya da başarısızlık beklentisinden farklıdır. Bu nedenle, bu tür yorumlar davranış sonucu ödül ya da ceza beklentisi, ve gereksinim değeri ile birlikte amaca yönelik etkinliğin kestirilmesinde bağımsız bir katkı sağlamalıdır.

Ahmet'in Ayşe'ye yaklaşım biçimini daha iyi açıklayabilmek için onun diğer etkinlikler arasında kadın arkadaşlığına verdiği değeri, kendine özgü yaklaşım biçiminin başarısına ilişkin beklentisi ve girişimlerinin sonucunu, yani, başarı ve başarısızlıklarının nedensel sorumluluğunu kendi davranışlarına mı yoksa "kadın doğası" gibi dış koşullara mı yüklediğini bilmemiz gerekecektir.

Davranışların sonuçlarının -ödül ve cezaların- gene o davranışları belirlemedeki etkililiğine ilişkin inancımızın güçlülüğü karşısında, davranışları bu inancımıza ters düşen birine rastlamak bizi şaşırtabilir. Phares (1976) böyle bir gerçek örnekten söz etmektedir; yirmibeş yaşlarında toplumsal çevresi ve becerileri çok sınırlı bunalım içinde bir kişi psikoterapiye başvurmuştu. Terapist bu hastasının genel toplumsal, cinsel, eğitimsel ve işe ilişkin yaşam alanlarında doyum ve başarı beklentilerini yükseltmeye çalışmıştı. Bu yöntemin, hasta için, nörotik savunma mekanizmalarına yol açma olasılıkları bulunan birtakım bilinçaltı güçler aramaktan daha yararlı olacağı düşünülmüştü. Gerçekte, hasta nörotik olmaktan çok, toplumsal alanda eğitimi geri bir kişi idi. Bu nedenle terapinin odağını hastanın iş bulmasına, eğitimini arttırmasına, kadınlarla ilişkilerinde daha soğukkanlı ve başarılı olmasına benzer yardım yöntemlerinin geliştirilmesi oluşturmıştı. Birçok terapi saatini bu tür yön-

tem ve tekniklere ilişkin öneriler ve tartışmalar doldurmuştu. Sonuç olarak, hasta çabalarında, genellikle, başarılı olmaya başlamıştı. Ancak, her nedense, bu başarıların hiç biri onun daha sonraki davranışları üzerinde etkili görünmüyordu. Doğal olarak, bir davranışın başarısı o davranışın yinelenme olasılığını arttırır. Bu hasta içinse, davranışların sonuçları ileriki davranışlar için hiçbir anlam taşımaz görünüyordu.

Geçmiş başarılarına dayalı olarak, başarı beklentilerini yükseltmek yolu ile hastada doyurucu bir davranışlar ambarı oluşturma çabalarının başarısızlığı, bir süre için, oldukça şaşırtıcı göründü. Ödülün davranışın tekrarlanma olasılığını arttırdığını herkes bilir. Söz konusu hasta için bu ilke geçerli görünmemekteydi. Ancak, gidecek bu alışılmamış durumun nedenleri ortaya çıkmaya başladı. Hasta davranışları ile onların getirip götürdükleri arasında nedensel bir ilişki kuramıyordu, tersine, başarı ve başarısızlıklarının sorumluluğunu şans, ve benzeri, kendi denetimi dışındaki birtakım etken ve güçlere yüklüyordu.

Bu, açıkça "mantığa uymayan" davranışı ile hastanın kanıtladığı şey, ödülün davranışı pekiştirdiğini vurgulayan görüşlerin davranışı açıklamada yetersizliği idi. Davranışın yinelenme olasılığını arttırmak için pekiştirme gerekli olabilirdi, fakat yeterli değildi. Kişinin ayrıca, davranışları ile onları izleyen olayla arasında nedensel bir ilişki kurulabilmesi gerekiyordu (Phares, 1978).

Bu ve benzeri çeşitli klinik vak'alar denetim odağı algısına ilişkin pek çok sayıda çalışma için temel oluşturmuştur. Kavram bazen kısaca "kontrol odağı" bazen de "iç kontrole inanç" olarak adlandırılmış ve ilk kez düzenli bir biçimde Rotter (1966) tarafından tamamlanıp yapılandırılmıştır:

Pekiştirici, ödül ya da doyum'un bilgi ve becerilerin öğrenilip uygulamaya konulmasındaki çok önemli rolü, insan doğası ile uğraşanlarca evrensel olarak bilinir. Ancak, bazı kişilerce pekiştirici ya da ödül olarak görülen bir olay, başkalarınca farklı biçimlerde al-

gılanıp farklı tepkilere neden olabilir. Bu tepkinin belirleyicilerinden biri, bireyin ödülü kendi davranışını izler, kendi davranışına ya da iç özelliklerine bağlı olarak algılama derecesine karşılık, ödülün kendi dışındaki güçlerce denetlendiğine ve kendi eylemlerinden bağımsız olarak ortaya çıkabileceğine inanma derecesidir. Diğer bir deyişle, belli bir davranışı izleyen bir pekiştiricinin kişi üzerindeki etkisi yalın bir tepki güçlendirme süreci değil, kişinin ödülle kendi davranış arasında bir nedensellik ilişkisi algılayıp algılamadığına bağlı olarak değişebilen bir etkidir. Bir neden-sonuç ilişkisi algılaması ya hep, ya hiç türünden bir algılama olmak zorunda değildir; derecesi değişebilir. Bir pekiştirici, birey tarafından, kendi davranışını izler olarak algılanır fakat, tam anlamıyla, kendi davranışının bir sonucu olarak görülmezse, bizim kültürümüzde, genellikle, şans, kader ve benzerlerine bağlanır ya da güçlü başkalarının denetiminde ya da çevresindeki güçlerin çok fazla karmaşıklığı yüzünden, kestirilmesi olanaksız bir olay olarak algılanır. Bir olay, birey tarafından böyle açıklandığında biz bunu "dıştan denetim inanç"; eğer kişi olayı kendi davranışının ya da kendi göreceli olarak kalıcı kişisel ayırtkanlıklarının bir sonucu biçiminde algılasa bunu da "içten denetim inanç" olarak adlandırıyoruz (s.1).

Özetlersek, bazı bireyler değer verilen ödüllerin elde edilmesinin yalnızca şansa bağlı olduğuna, insanların kendi kaderlerinin efendisi (belirleyicisi) olmadıklarına ilişkin oldukça güçlü bir inanç geliştirmektedirler. Bunun tersine, diğer bazıları da arayan bulur, eken biçer, çalışan kazanır biçiminde, insanların, iyi ya da kötü, kendilerine olanlardan sorumlu oldukları yönünde oldukça kalıcı bir inanç taşırlar. Genellikle, birinci gruba girenlerden dıştan denetimliler, ikinci gruba girenlerden de içten denetimliler olarak söz edilir.

KURAMSAL TEMEL

Rotter'in (1954; Rotter, Chance ve Phares, 1972) toplumsal öğrenme kuramı çağdaş psikolojideki farklı fakat önemli iki kuramsal yaklaşımı -davranışçı kuramlarla bilişsel kuramları- işe vuruk olarak tanımlanabilir yapılardan ve deneysel olarak sınanabilir hipotezlerden ödün vermeksizin bütünleştirmeye çalışan küçük çapta bir kuramdır. Bu kuramda dört tür değişken vardır: Davranışlar, beklentiler, davranışların sonuçları ve psikolojik durumlar. En temel biçimi ile davranışın genel formülü şöyle belirtilebilir; davranışın herhangi bir özgül psikolojik durumda ortaya çıkma ya da yinelenme olasılığı, davranışın o psikolojik durumda bir sonuca götüreceğine ilişkin beklentinin ve o sonucun birey için değerinin bir işlevidir. Denetim odağının bu değişkenlerden yalnızca birine "beklentilere" ilişkin olması nedeniyle, burada Rotter'in toplumsal öğrenme kuramının tümünü gözden geçirmek yerine, yalnızca, beklentilere ilişkin açıklamasını kısaca ele almak daha uygun olacaktır.

Toplumsal öğrenme kuramına göre, iki psikolojik durumu birbirine benzer olarak algılayan bir canlının belli bir çeşitten sonuç ya da sonuçlara ilişkin beklentisi, bir durumdan diğerine genellenecektir. Bu, beklentilerin benzer iki durum için aynı olacağı anlamına gelmez. Ancak, bir duruma ilişkin beklentilerdeki değişikliklerin önceki duruma ilişkin beklentileri değiştirmede küçük bir etkisi olacaktır. Herbir durumdaki beklentileri, bireyin yalnızca o durum içindeki özgül deneyim ve yaşantıları değil, ayrıca, değişik ölçülerde olmakla birlikte, benzer olarak algıladığı diğer durumlardaki deneyim ve yaşantıları da belirleyecektir. Aynı duruma ilişkin olarak geliştirilmiş genelleşmiş ve özgül beklentilerin göreceli öneminin belirleyicilerinden biri o özgül durum içindeki deneyim ve yaşantıların miktarıdır. Bu ilişkiler aşağıdaki formülde özetlenmiştir (Rotter, 1954, s. 155):

$$Es_1 = f \left(E'S_1 \text{ ve } \frac{GE}{Ns_1} \right)$$

Bu formülde "S1" özgül bir psikolojik durumu, "N" bireyin o duruma ilişkin önceki deneyimlerinin sayısını (miktarını), "E" beklentiyi, "E'" özgül bir beklentiyi, ve "GE" de genelleştirilmiş beklentiyi simgeler.

Formüle göre, genelleştirilmiş beklentinin göreceli önemi, o durumun kişi için yeniliği ya da bilinmezliği oranında artacak, gene o özgül duruma ilişkin deneyimlerinin çokluğu oranında azalacaktır. Bu nokta, genelleştirilmiş beklentinin doğru ölçümünden giderek, davranışın hangi koşullarda daha yanılgısız yordanabileceğini anlamak bakımından önemlidir.

Rotter, geliştirdiği toplumsal öğrenme kuramında, iki tür genelleştirilmiş beklentiden söz eder. Bunlardan biri başarı, bağımlılık, uyma, toplumsal kabul ve benzerleri gibi yalnızca belli çeşitten sonuçlara ilişkin beklentileri içerir. Psikolojik durumlara ilişkin olarak algılanmış benzerlik sonucun niteliği ile ilgilidir. İkinci çeşit genelleştirilmiş beklenti ise sonuçların kendi niteliklerinin değişebildiği, belli bir kararı ya da problem çözümünü içeren bir dizi psikolojik durumun başka özelliklerinden genelleştirilen beklentileri içerir. Örneğin, ayrı türden sonuçları içinde saklayan durumlarda, kendi kendimize, bir bireyin doğruyu söyleyeceğine güvenip güvenemeyeceğimizi ya da önceki planımız engellendiğinde çözümü nasıl bulacağımızı sorabiliriz. Birinci türden genellenmiş beklentiyi davranışın sonucunun ifadesi olarak (r) ile (GEr), ikinci türden genellenmiş beklentiyi problem çözümüne yönelik genellenmiş beklenti olarak (ps1) ile (GEps), gösterdiğimizi düşünelim. Belli bir durumda, herhangi bir sonucun davranışı izleyeceğine ilişkin beklentiyi ele alırken yalnızca bir sonuç için genelleştirilmiş beklentiyi değil, büyük olasılıkla, bir ya da daha fazla problem çözümüne ilişkin genelleştirilmiş beklentiyi göz önüne almak gerekecektir. Bütün bunlar aşağıdaki formülle özetlenebilir (Rotter ve diğerleri, 1972, s. 41):

$$Es_1 = f \left(E \text{ ve } \frac{GEr \text{ ve } GEps_1 \text{ ve } GEps_1 \dots GEps_n}{f(Ns_1)} \right)$$

Bir beklentiyi belirlerken ilgili bütün değişkenleri tam olarak ölçebilseydik bile, özgül bir davranışı yordayabilmekten çok uzak olacaktık. Toplumsal öğrenme kuramında, beklenti, bir davranışın ortaya çıkma olasılığının üç temel belirleyicisinden yalnızca biridir. İkincisi sonucun değeridir. Eğer bir sınava çalışma, bir seçimde oy kullanma, bir öğrenci hareketine katılma gibi özgül bir davranışı yordamak istersek, eldeki sonuçların belli bir kişi için taşıdığı değer hakkında birşeyler bilmek zorundayız. Üçüncü temel değişken psikolojik durumdur. Psikolojik durumlar hem beklentileri hem de sonuçların değerini belirlerler ve dolayısıyla davranışın yinelenme olasılığını etkilerler. Ek olarak, toplumsal öğrenme kuramında belli durumlarda yer alan belli bir davranış olasılığını yordama aynı durumda var olan diğer davranış seçeneklerinin değerlendirilmesini de gerektirir. Örneğin, gösteri yürüyüşüne öğrenci katılımını yordamak istemiş olsaydık, öğrencilerin bir test üzerinde içten denetimli mi, dıştan denetimli mi olduklarını belirlemek yeterli olmayacaktı. Başka ne gibi davranışsal seçeneklerinin (kütüphanede okumak, derslere girmek, hatta tenis oynamak gibi) bulunduğuyla ilişkin birşeyler bilmek gereksinimi duyacaktık.

İLK DENEYSEL ÇALIŞMALAR

Denetim odağına ilişkin ilk çalışmalar, denetimin, daha çok içten ya da dıştan kaynaklandığı yönündeki kişinin genel beklentileriyle doğrudan ilgili olmayıp, verilen bir iş ya da görevde deneğin başarısına ilişkin beklentilerini etkilemede, beceri ve şans etmenlerinin etkilerini araştıran çalışmalardır. Phares'in (1976) de belirttiği gibi, bu ilk çalışmalar iki yönlü bir amaç gütmekteydi: Pekiştirmenin nasıl işlediğine ilişkin bilgi edinmek ve beceri-şans araştırmaları ile, bireysel ayrılıklar düzeyinde, beceri-şans ayrımı yapmanın ya-

rarlılığını belirlemek. Sonradan, bu çalışmalarda kullanılan deneklerin özgül beceri ya da şans durumlarındaki davranışlarının, genel anlamda, içten ya da dıştan denetim beklentisine sahip bireylerin davranışlarıyla benzerlikler taşıdığı görüldü.

Denetimin nereden kaynaklandığına ilişkin inanç ya da beklentinin davranışı etkilediği görüşünü destekleyen ilk deneysel çalışma Phares'in (1957) kişinin olayları kendisinin denetleyip denetleyemeyeceğine ilişkin beklentisini ona yaptırılan bir işe ilişkin yönergelerle ayarladığı çalışmasıdır. Bu çalışmada Phares, iki yargı problemi geliştirdi. Bunlardan birincisinde, deneklerden gri rengin değişik tonlarıyla boyalı, eşit büyüklükteki bir dizi kağıt parçasından oluşan bir örneklemdaki parçaları renk bakımından; ikincisinde ise, küçük farklılıklarla değişik uzunluktaki çizgileri uzunluk bakımından eşleştirmeleri istendi. Her iki problemde de deneklerin, belli bir rengin ya da çizginin kendilerinden biraz uzaktaki bir karatahtada görülen standart renk ya da çizginin aynısı olup olmadığını belirtmeleri gerekiyordu. Bir yargıya varmayı daha da güçleştirmek için standart renk değişik arka (fon) renklerle birlikte, standart çizgi de dikeyden değişik sapmalar biçiminde sunuldu. En sonunda, bir yargıya varmak o kadar güçtü ki, deneklerin yargılarının doğru olup olmadığını ya da problemin çözümünün bir beceri sorunu mu yoksa şans sorunu mu olduğunu anlayabilmeleri hemen hemen olanaksızdı. Phares, bu belirsizlik içinde, deneklerin yarısına problemlerin çözümünün, beceriden çok bir şans işi sayılabilecek kadar güç olduğunu, diğer yarısına ise çözümlerin bir beceri sorunu olduğunu ve bazı kişilerin yüksek başarı gösterdiklerini belirtti.

Bu farklı yönergeler dışında tüm denekler verilen problemlere ilişkin aynı deneme dizilerinden geçtiler. Her deneğe, yaptığı her yargı sonunda, o yargının doğruluğu ya da yanlışlığı hakkında bilgi verildi. Bu geri bildirim süreci bütün denekleri aynı "başarı" ve "başarısızlık" deneyimleri ardışıklığından geçirmek amacı ile önceden ayarlanmıştı. Her geri bildirimden sonra, deneklerden bir sonraki denemedeki başarı (doğru yargıya varma) beklentilerini belirtmek

üzere belli bir sayıda poker fişi ayırmaları istendi. Bu "dilek düzeyi" örneğini kullanan araştırmaların temel ilgi noktası, önceki başarı ve başarısızlıkların bir işlevi olarak, deneklerin beklentilerini nasıl ayarladıklarını görmektir. Phares'in deneyi, başarı ve başarısızlıkların denetlenebilir (beceriye bağlı) olarak algılanmaları durumunda beklentilerin nasıl ayarlanacağını araştırmayı amaçlıyordu.

Beklendiği gibi, Phares "beceri koşullarındaki" geri bildirimin (başarı ya da başarısızlığın) deneklerin bir sonraki beklentilerini ayarlama biçimleri üzerinde daha etkili olduğunu ortaya koydu. Deneklerin ayırdıkları poker fişlerinin sayısındaki değişiklik "beceri" koşulunda, "şans" koşulunda olduğundan, anlamlı ölçüde, daha büyüktü. Şans yönergesine göre çalışan denekler daha çok bir kumar oyunu taktiği benimsemişlerdi. Beceri koşulu deneklerinde beklentilerde daha fazla kaymalar gözlemlendi, fakat, şans koşulu denekleri daha "beklenmedik" ve önceki deneyimlere (başarı ve başarısızlık) daha az dayalı iniş ve çıkışlar gösterdiler. Örneğin, şans yönergesi ile çalışan denekler başarısızlıktan sonraki başarı beklentilerini daha çok arttırmak ve başarıyı izleyen başarı beklentilerini daha çok düşürmek eğilimindeydiler. Phares'in deneyinde beceri koşulundaki deneklere oranla, şans koşulundaki deneklerin daha çoğu "doğru" bir yargıdan sonra daha az; "yanlış" yargıdan sonra daha çok para sürmekteydiler. Diğer bir deyişle, şans yönergesine uyan denekler, sanki, her başarı bir sonraki başarı olasılığını azaltıyormuş gibi, ya da her başarısızlık bir sonra başarı olasılığını arttırıyormuş gibi davranıyorlardı.

Bu deneyin sonuçları, bir denneğin denetim odağı algısını (başarının kendisine mi yoksa kendi dışındaki güçlere mi bağlı olduğuna olan inancını) bilmenin, onun bir işteki başarı ve başarısızlıklara karşı tepki gösterirken ne tür yargılardan yola çıkacağını kestirmede yararlı olduğunun ilk belirtisi idi. Eğer, bir sorun becerilere dayalı olarak çözülebilecek cinsten algılanırsa, denekler o sorunla ilgili geçmiş deneyimlerini gelecek başarı ya da başarısızlıklarını değerlendirmede ciddi olarak, kullanacaklardır. Öte yandan, çabala-

rın sonuçları şansa bağlanırsa, denekler geribildirimi (sonucu) görmezlikten gelerek bir kumarcınıninkine benzer biçimde davranmaya başlayacaklardır.

Phares'in (1962) ikinci bir çalışması, deneğin kendi çabaları sonucu acı verici bir uyarandan kaçınabilmesi durumunda, kaçınmanın tümüyle deneğin denetimi dışında olduğu durumdakinden daha fazla bir öğrenmenin gerçekleştiğini ortaya koymuştur. Gerçekten, anlamsız hecelerin, acı verici bir uyarıcıdan (elektrik şoku gibi) kurtulmayı sağlamaları durumunda, daha çabuk öğrenildikleri görüldü.

James ve Rotter (1958) yaptıkları bir deneysel çalışma ile Phares'in yukarıda özetlenen birinci çalışmasında elde ettiği sonucu destekler nitelikte bulgulara ulaştılar. Kısaca, denetim odağı algısının insanların yaptıkları ya da davranışları sonucu elde ettiklerine ya da kaybettiklerine karşı nasıl tepki göstereceklerini yordamada yararlı olduğu görülyordu. Bu iki araştırmacı, denetim odağı algısının, yüzde yüz ya da yüzde elli pekiştirme ile yapılan öğrenme deneylerinden sonraki sönmeye direnç üzerindeki etkisini inceleme olanağı veren bir deney geliştirdiler. Psikolojideki uzun ömürlü bulgulardan biri de, bir tepkiyi kısmi pekiştirme sonucu öğrenen deneklerin, pekiştirme kesildikten sonra, öğrendikleri davranışlarda, yüzde yüz, (tam) pekiştirme sonucu öğrenenlerden daha ısrarlı oldukları bulgusudur. Gerçekten de bu tür bulgular, eğitim durumlarında, öğretmenlerin yakın ilgisine gerek kalmaksızın öğrenme doğrultusunda ısrarlı çabalar üretmek için kısmi pekiştirmenin kullanılmasına ilişkin tartışmalara neden olmuştur. James ve Rotter yaptıkları işin başarısını araştırmacının denetiminde bir olgu olarak algılayan deneklerin (öğrenme deneylerindeki genel durum) deneyde bir değişiklik olarak, yüzde yüz pekiştirmeden yüzde sıfır (%0) pekiştirmeye doğru bir kaymayı hemen algıyacaklarını savunarak kısmi pekiştirmeyi toplumsal öğrenme kuramı açısından yorumladılar. Kısmi pekiştirmenin uygulandığı deneklerse, pekiştirme oranındaki değişikliğin farkına o kadar çabuk varamayacaklardır, çünkü kısmi pekiştirmeden sıfır (0) pekiştirmeye kayma o kadar açık ve seçik değildir.

Öte yandan, eğer denekler kendi çabaları sonucu elde ettikleri ödüllerin beceriye bağlı olduğuna inanırlarsa (içten denetimli) farklı sonuçların doğacağı da akla uygundur. Yüzde yüz pekiştirme programından %0 pekiştirme programına geçiş, daha çok, ani bir "kopukluk açısından açıklanabilir. Başarısı büyük ölçüde beceriye bağlı bir işin ilk denemeleri sırasında deneklere %100 pekiştirme uygulandıktan sonra, çabuk sönme olmayacağı nedeni ile, James ve Rotter, deneklerin kısmi ya da tam (%100) pekiştirmeye tepkilerini belirlemede, denetim odağı algısının bir ara değişken olarak kullanılabileceği görünüşünü ileri sürmüşlerdir.

Yaptıkları deneyde denekler bir kart-tahmin oyunu içine sokuldular ve kendilerinden, birbirini izleyen her kartı üzerinde X harfi mi yoksa O harfi mi bulunduğunu tahmin etmeleri istendi. Kartlar her deneye, elle işletilen, bir aygıtla sunuldu. Deneğin gözü önünde, her kart önce kapalı bir kapak arkasına düşürüldü. Denek tahminini yaptıktan sonra kapak açılarak kart gösterildi; sonra kapak kapatılarak yerine diğer bir kart düşürüldü. Araştırmacının görebildiği ve üzerinde X ya da O harfi bulunan iki yüzlü bir kart vardı. Denek tahmini bildirdiğinde araştırmacı kartı istenen yöne kaydırıyordu. Böylece, araştırmacı her tahmin için sonucu yani ödülü belirleyebiliyordu. Yedi tahminden oluşan her denemeden önce denekler başarı bektilerini 1'le (başarısızlık) 10 (başarı) arasında değişen bir ölçek üzerinde kaydettiriler. Denekler dört gruba ayrıldılar: %100 beceri, %100 şans, %50 beceri ve %50 şans grupları, Beceri ve şans koşulları deneklere verilen yönergeler aracılığı ile oluşturuldu; örneğin, "her denemeden önce ne kadar başarılı olacağınızı (beceri koşulu) " ya da "ne kadar şanslı olacağınızı (şans koşulu) belirtiniz" gibi. Yüzde yüz pekiştirme grubundaki deneklere 10 denemeden her biri için 7 tahmin olanağı verildi. Onuncu denemeden sonra söndürme alıştırmaları başladı ve deneklere her denemede yaptıkları 7 tahminden 3'ünde, 2'sinde ya da 1'inde başarılı oldukları söylendi. Daha önceden yönergelerde, bu derecede düşük doğru tahmin sayısının şansa bağlı olduğu belirtilmişti; 7 tahminden ancak 5

ya da daha fazlasının şanstan daha iyi olduğu söylenmişti. Ek olarak, denekler toplam puanları sözkonusu olduğunda, yanlış tahminleri için cezalandırıldılar, doğru tahminleri içinde ödüllendirildiler.

James ve Rotter'ın bulguları beklentilerini doğrular nitelikteydi. Şans yönergeleri ile kısmi (%50) pekiştirme sönmeye karşı daha büyük bir direnç yaratmıştı. Beceri yönergeleri ile ise, sonuçlar, istatistiksel olarak anlamlılık düzeyine ulaşmasalar da, tam tersi yönde idi; %100 şans grubu, sönmeye karşı, %100 beceri grubundan daha az dirençli bulundu. Yüzde elli beceri grubunun da, sönmeye karşı, %50 şans grubundan daha az direndiği görüldü.

Böylece, James ve Rotter, sonuçların denetlenebilirliğine ilişkin beklentilerin, deneklerin deneyimlerine anlam vermede, küçümsemez farklılıklara yol açtığını kanıtladılar. Bir öğrenme deneyi sırasındaki söndürme denemeleri denek tarafından başarısızlıklar olarak algılanabilir ve bu da, çabada bir artışı gerektirebilir. Öte yandan, araştırmacının davranışı açısından, söndürme denemelerinin başlangıcı, yapılan işin değiştirildiğine ilişkin bir işaret olarak algılanabilir. Bu son koşulda, denekler araştırılmakta olanın kendi "bilinçleri" olduğunu, dolayısıyla, çabalarını durdurmanın "doğru" ya da daha zekice olacağını bile varsayabilirler. Bu çelişkili açıklamalar, deneğin yaptığı işi, kendi yeterliliğini ölçebilir ya da ölçemez, dolayısıyla, kendi çabaları ile kontrol edilebilir ya da edilemez olarak algılamasından dolayı doğar görünmektedir.

James (1957) bir araştırmasında, beceri ve şans grupları arasında beklentilerin geliştirilmesinde farklılıkların bulunduğunu ve beklentilerin beceri koşullarında, bir işten diğerine, şans koşullarında olduğundan, daha güçlü bir biçimde genellendiği ortaya koydu. Ayrıca, diğer bazı çalışmalar da (Holden ve Rotter, 1962; Rotter, Liverant ve Crowne, 1961) söndürme denemeleri sırasında, kısmi pekiştirmenin %100 pekiştirmeye üstünlüğüne ilişkin evrensel sayılabilecek inancın yalnızca şans koşulları için geçerli olduğunu gösterdiler. Bütün bu araştırma ve deneylerin önemi, insanlarda

öğrenmenin yalnızca pekiştirmenin bir işlevi olmayıp, bireyin ödül ve cezaların içten ya da dıştan denetlendiğine ilişkin inancına da bağlı olduğunu göstermelerinden kaynaklanır.

Bu ilk çalışmalar, özgül beklentilerin deneysel olarak değiştirilip ayarlanabileceğini ve içten -denetim dıştan- denetim genel beklentilerinin ölçülebileceğini kanıtlamışlardır. Sonuç olarak da, yaratıcısının en iyimser tahminlerini de geride bırakan pek çok sayıda başka çalışma için temel oluşturmuşlardır.

Yazıyı bitirmeden önce, konu ile ilgili, oldukça sık gözlenen bir yanlış anlamaya değinmek yararlı olacaktır. Denetim odağının kimi yazarlarca tipolojik bir kavram olarak ele alındığına tanık olunmaktadır. Denetim odağı tipolojik bir kavram değildir. Diğer bir deyişle insanlar, değişmez bir biçimde, kesin olarak içten denetimliler ve kesin olarak dıştan denetimliler şeklinde iki sınıfa ayrılamazlar. Unutulmamalıdır ki, bir bireyin belli bir durumdaki davranışını bir çok değişken birlikte belirler. Denetim odağına ilişkin olarak insanları değişmez ve kesin iki sınıfa ayırmak bu değişkenleri gözden kaçıran bir sınıflama hatası olur ve davranışı yordama sürecini çok yalına indirger (Rotter, 1975).

KAYNAKÇA

- Holden, K.B. ve Rotter, J.B. A nonverbal measure of extinction in skill and chance situations. *Journal of Experimental Psychology*, 1962, 63, 519-120.
- Fames, W.H. Internal versus external control of reinforcement as a basic variable in learning theory. Unpublished Doctoral Dissertation, Ohio State University 1957.
- James, W.H. ve Rotter, J.B. Partial and 100 percent reinforcement under chance and skill conditions. *Journal of Experimental Psychology*, 1958, 55, 397-403.

- Phares, E.J. Expectancy changes in skill and chance situations. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1957, 32, 1332-1337.
- Phares, E.J. Perceptual Threshold decrements as a function of skill and chance expectan. *Journal of Psychology*, 1962, 53, 399-407.
- Phares, E.J. *Locus of Control: A personality determinant of Behavior*. Morriostown, N.J.: General Learning Press, 1976.
- Rotter, J.B. Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcements. *Psychological Monographs*, 1966, 80, 1-10.
- Rotter, J.B. *Social Learning and Clinical Psychology*. Englewood Clifs, New Jersey: Prentice-Hall, 1954.
- Rotter, J.B. Some problems and misconceptions related to the consturct of internal versus external control of reinforcement. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 1975. Vol. 43, No. 1, 56-67.
- Rotter, J.B., Change, J.E., ve Phares, E.J. *Applications of a social learning theory of personality*. New York: Holt, Rinehart ve Winston, 1972.
- Rotter, J.B., Liverant, S. ve Crowne, D.P. The growth and extinction of expectancies in chance controlled and skill tasks. *Journal of Psychology*, 1961, 52, 161-177.

DENETİM ODAĞI: TEMEL ARAŞTIRMA ALANLARI

Prof. Dr. Ali Dönmez

Giriş

Denetim odağı "kişinin, iyi ya da kötü, kendisini etkileyen olayları kendi yetenek, özellik ve davranışlarının sonuçları ya da şans, kader, talih ve güçlü başkaları gibi kendisi kendisi dışındaki güçlerin işi olarak algılaması eğilimidir" biçiminde tanımlanabilir. Kendilerini etkileyen olayların, daha çok, kendi denetimlerinde olduğu inancını taşıyan kişilerden içten denetimliler, kendilerine olanların, daha çok kendileri dışındaki güçlerin denetiminde olduğu inancını taşıyanlardan da dıştan denetimliler olarak söz edilir (Rotter, 1966).

Denetim odağı (locus of control) kavramı daha önce yayınlanan birkaç makalede (Dönmez, 1983; Başal ve Dönmez 1983; Dönmez, 1984) yeterince tanıtılmış bulunduğundan, bu yazıda, yalnızca bu kavramla ilgili temel araştırma alanları üzerinde durulacaktır. Denetim odağı ile ilgili araştırmalar dört ana grupta toplanabilir.

TEMEL ARAŞTIRMA ALANLARI

Uyma ve toplumsal etkiye karşı direnme. İlk denetim odağı ölçüğü geliştirildikten sonra, denetim odağı algısı ile birçok davranış arasındaki ilişkiler araştırılmaya başlanmıştır. Denetim odağı ile ilişkisi kurulan ilk değişkenlerden biri uyma davranışı olmuştur. Crowne ve Liverant (1963) Asch örneği bir deneyde uyma davranışını

araştırmışlardır. Grubun, deneyde kullanılan uyaranlara ilişkin olarak verdiği yanlış yargılardan sonra, deneklerden kendi yargılarının doğruluğu konusunda güven derecelerini belirtmeleri istenmiştir. Yargılarının doğruluğu üzerine bahse girebilmeleri için de kendilerine on'ar dolar verilmiştir. Beklendiği gibi, dıştan denetimli deneklerin grubun yanlış yargılarına, içten denetimlilerden daha fazla uydukları ve diğerlerinin yargılarının doğruluğu üzerine, kendi yargılarına olduğundan daha fazla para koydukları gözlenmiştir. İçten denetimli deneklerin ise, başkalarından gelen baskılara boyun eğmeye daha az eğilimli oldukları ve kendi yargılarına daha fazla güvendikleri görülmüştür.

Denetim odağının başka türden toplumsal etkilere gösterilen tepkilerde de etkili olduğunu gösteren araştırmalar vardır. Strickland (1970) baş sallama ve belli belirsiz sözel pekiştireçlerle sözel bir tepkiyi pekiştirerek denekleri etkilemeye çalıştı. İçten denetimli deneklerin araştırmacının davranışlarından, dıştan denetimlilerle karşılaştırıldığında, daha az etkilendikleri görüldü. Richie ve Phares (1969) bir tutum değişikliği deneyinde, içten denetimliler, daha çok iletişimin özelliklerinden etkilenirken, dıştan denetimli deneklerin, daha çok, kaynağın özelliklerinden (saygınlık) etkilendiklerini ortaya koydular. Ryckman, Rodda ve Sherman (1972) da benzer bulgular elde ettiler. Doktor (1971) sözel koşullandırma durumlarında ödüllendirilebileceklerini farkedenden dıştan denetimli deneklerin, aynı durumdaki içten denetimli deneklerden daha fazla, araştırmacının istediği tepkileri verdiklerini gördü. Ude ve Vogler (1969) içten denetimli deneklerin, sözle koşullandırma deneylerinde, kullanılan pekiştireçlerin daha çabuk ve daha çok farkına vardıklarını gösterdiler. Alegre ve Murray (1974) sözel koşullandırmanın, içten denetimlilerle karşılaştırıldığında, dıştan denetimli deneklerde daha başarılı olduğunu ve bu deneklerin araştırmacı ile daha fazla işbirliği yaptıklarını ortaya koydular.

Toplumsal etki ile ilgili denetim odağı araştırmalarının çoğu dıştan denetimlilerin, içten denetimlilerden daha boyuneğici ya da ita-

atkâr oldukları, içten denetimlilerin ise, özellikle kullanıldıklarını düşündükleri durumlarda, başkalarından daha az etkilendikleri yönündeki beklentileri, genellikle, destekler görünmektedir. Öte yandan, içten denetimlilerin tepkileri, kendi davranışları için sorumluluk alma başarılarına bağlı bulunmaktadır. Örneğin, Sherman (1973) deneklerinden ya "oy verme yaşını düşürmeyi savunan" makaleler okumalarını ya da aynı konuda kendi düşüncelerinin aksini savunan makaleler yazmalarını istedi. İçten denetimliler makale yazdıklarında, tutumlarını değiştirmeye, dıştan denetimlilerden daha az eğilimli idiler. Bu da, onların bir görüşe bağlandıklarında, onun savunmayı sürdürme olasılıklarının daha yüksek olduğunu göstermektedir. Dıştan denetimlilerin ise, tutumlarını okudukları makale doğrultusunda daha fazla değiştirdikleri gözlemlendi.

Eğer, içten denetimliler toplumsal etkiye karşı daha dirençli iseler (ki, öyle görünmektedir) denetim odağı algısı ile (denetim odağının içte ya da dışta olması ile) karşı tepki gösterme arasında da anlamlı bir ilişkisinin bulunması beklenir. Brehm (1966) bir seçenek olarak, ortada duran davranışlarda bulunma özgürlüğünün ortadan kaldırılmasının ya da, kaldırılması tehdidinin, karşı tepki adını verdiği, ortadan kalkan özgürlüğün yeniden elde edilmesine yönelik bir güdülenmeye yol açacağı görüşünü ortaya attı. Jones (1970) denetim odağı ölçümleri ile karşı tepki eğilimi arasında bir ilişki bulamadı. Ancak, Brehm'in özgürlüğün kasıtlı ve kasıtsız kısıtlamaları arasında yaptığı ayırım göz önüne alınarak, içten denetimlilikle kasıtlı, dıştan denetimlilikle kasıtsız kısıtlamalara, tepki eğilimleri arasında anlamlı ve olumlu bir ilişki bulunabilirdi. Cherulnik ve Citrin (1974), kasıtlı olarak ortadan kaldırılan özgürlüklerin değerindeki artış nedeniyle olmak üzere, içten denetimlilerin daha güçlü bir karşı tepki göstereceklerini ileri sürdüler. Ayrıca, dıştan denetimli deneklerin özgürlüklerin, elde olmayan nedenlerle, ortadan kaldırılmasına daha şiddetli tepki göstereceklerini, yani, içten denetimlilerin tam tersi yönde davranacaklarını kestirdiler. Araştırmacılar, deneklerinin tümüne önce, bir resmi güzellik ya da çekicilik açısın-

dan değerdendirtiler. Denekler bundan sonra üç gruba ayrılarak gruplardan ikisi deney biri de kontrol grubu olarak kullanıldı. İki denek grubuna iki gün sonra, yaptıkları değerdendirme için birer resim verileceğı söylendi. Kontrol grubu iki günlük bir aradan sonra, aynı resimleri yeniden değerdendirdi. İki gün sonra, deneysel gruplardan birindeki deneklere, ilk değerdendirmede üçüncü sırayı alan resmin, adı verilmeyen birinin hatası yüzünden kayıp olduğı söylendi. Bu düzenlemeden sonra, deneklerden resimleri tekrar değerdendirmeleri istendi. Kontrol grubundaki denekler "kayıp" resme ilişkin değerdendirmelerini değıştirmediler, fakat, deneysel gruplardaki içten denetimli denekler, özgürlüğün kasıtlı kaybına karşı kasıtsız (elde olmayan nedenlerle) resmin kaybına olduğundan daha şiddetli tepki gösterdiler ve kayıp resme ilişkin değerdendirmelerini yükselttiler. Dıştan denetimli deneklere ilişkin sonuçlar ise bunun tam tersi yönde idi.

Bu durumda, denetim odağı algısı ile uyma ya da itaat arasında genellikle bir ilişki var görünmektedir. Kendi davranış ve algılarının doğruluğunu kuşkuya düşürecek dış kaynaklı kanıtlarla karşılaştıklarında, içten denetimli denekler kendi bireysel inançlarına daha sıkı sarılmaktadır. Öte yandan, dıştan denetimli denekler başkalarından ya da dışardan gelen baskılara daha kolay boyun eğmektedirler. Özellikle de, dış kaynağı "saygın" ya da "uzman" biri olarak algıladıkları zaman. Dahası, dıştan denetimlilerle karşılaştıldıklarında, içten denetimliler, yalnızca toplumsal etkiye daha fazla direnmekle kalmayıp, kişisel özgürlük kaybına karşı da daha güçlü tepki göstermektedirler. Bunu, bazen, davranışlarını değıştirmeye çalışan araştırmacının beklentilerine ters tepkiler göstererek yapmaktadırlar. Bağımsızlıklarını vurgulayıcı ve etkileme çabalarını etkisiz kılıcı bir yolda davranarak, içten denetimli denekler denetimi ellerinde tutmak istemektedirler.

Araştırmacılık ya da bilgi toplama. Buraya kadar sözü edilen çalışmalar, dıştan denetimli deneklerin başkalarının isteklerine, genellikle, içten denetimli deneklerden, daha kolay uyduklarını ve

toplumsal etki girişimlerine daha açık olduklarını göstermektedir. İki grup arasındaki bu farklılık nereden kaynaklanmaktadır? İçten ve dıştan denetimli denekler bir davranışta bulunurlarken farklı bilgi ya da ipuçlarına mı tepki göstermektedirler? Bu ve benzeri sorulara yanıt getirebilecek çalışmaların ilki Seeman ve Evans (1962) tarafından yapılmıştır. Bu araştırmacılar Rotter'in (1966) denetim odağı ölçeğinden çıkarılmış 12 maddelik bir güçsüzlük örneği kullanılarak, bir hastalığa yakalanan bireylerin yakalandıkları hastalık konusundaki bilgilerini kestirmeye çalıştılar. Dıştan denetimli tüberküloz hastalarının, bu hastalık hakkında, içten denetimli tüberküloz hastalarından daha az bilgiye sahip oldukları görüldü. Ayrıca, verem hastanesi sorumlularından, hastalarının vereme ilişkin bilgilerini kestirmeleri istendiğinde, içten denetimli hastaların daha çok bilgiye sahip oldukları tahmin edildi.

Bu çalışmanın sonuçları içten denetimli kişilerin, kendileri için olumsuz anlam bile taşısa, dıştan denetimlilerden daha fazla bilgi edinliklerini göstermektedir. İki grup arasında gözlenen böyle bir farklılık, dıştan denetimli deneklerin daha yeterli kişilere (örneğin doktorlara) bağımlılığı daha kolay kabul etmeleri nedeniyle, bilgiye daha az gereksinim duymalarından, içten denetimlilerin ise kendi başlarına davranabileceklerine olan inançları nedeniyle, bilgiye daha fazla gereksinim duymalarından kaynaklandığı varsayılmaktadır.

Diğer bir çalışmada, Seeman (1963) bir tutukevindeki genç tutukluları zeka ve benzeri önemli değişkenler açısından eşleştirerek, onlara tutukevi koşulları ve iyi huydan salıverilme olasılıkları konusunda bilgi verdi. Sonradan, bu bilgilerden bir sınava sokulduklarında, içten denetimli tutukluların, dıştan denetimli gruba oranla, tutukevine ve salıverilme koşullarına ilişkin önemli bilgileri anlamlı ölçüde daha fazla anımsadıklarını ortaya koydu. Pines ve Jiulian (1972) problem çözme durumları ile karşılaştırılan içten denetimli deneklerin bilgi toplama ve istemeye daha eğilimli olduklarını, dıştan denetimlilerin ise daha çok kendilerinden isteneni yerine getirmeye çalıştıklarını ortaya çıkardılar. Benzer bir çalışmada, Davis ve

Phares (1967) deneklere bir başka kişinin Vietnam Savaşı'na ilişkin tutumunu değiştirme görevi verdiler. Araştırmacılar, deneklere, tutumunu değiştirecek her bireye ilişkin bir bilgi dosyasına sahip oldukları izlenimini verdiler. Temel bağımlı değişken, her denneğin etkilemek istediği belli bir kişi hakkında sorduğu soru sayısı idi. Davis ve Phares, etkililiklerini arttırmak amacı ile içten denetimli deneklerin, dıştan denetimlilerden daha fazla soru soracaklarını kestirmişlerdi. Ayrıca, deneklere verilen yönergelerin etkilerini de incelediler: bir grup, başarının temel belirleyicisi olarak yeteneği vurgulayan "beceri" yönergelerine göre, diğer bir grup da başarının etkilemeye çalışanla etkilenecek olanın kişisel özelliklerinin şansa bağlı birleşimi sonucu olduğunu vurgulayan "şans" yönergelerine göre hareket etti; üçüncü bir gruba ise başarı ve başarısızlığın nedenlerini vurgulayan hiçbir yönerge verilmedi. Yönergeler çalıştıklarında ve "beceri" yönergelerine göre hareket ettiklerinde, içten denetimli denekler daha fazla soru sordular. Yönergeler başarının nedeni olarak şans vurguladığında, içten ve dıştan denetimliler arasında bir fark görülmedi.

Bu bulgular, sonucu belirlemede etkili olduğunu düşündükleri durumlara, içten denetimlilerin ilk aşama bilgileri toplamaya daha yatkın olduklarını göstermektedir.

Bir başka araştırmada Phares (1968) içten ve dıştan denetime inanan denekleri, bir karar verme durumunda, bilgi kullanmaları açısından karşılaştırdı. Yapılan deneyde bütün denekler, dört kişiden her biri hakkında 10 bilgi parçasını, yanlış yapmadan anımsayabilecekleri düzeyde öğrendiler. Bir hafta sonra, kendilerine, sekiz kızdan ve on meslekten hangilerinin, hakkında bilgi edindikleri dört erkeğin her birine en iyi uyduğu soruldu. Doğru eşleştirmeler için parasal ödül verildi ve deneklerden eşleştirmelerin gerekçelerini belirtmeleri istendi. Ölçüt her eşleştirme için verilen gerekçe sayısı idi. İçten denetimli deneklerin, dıştan denetimli deneklerden %50 daha fazla gerekçe sıraladıkları görüldü. Yalnızca, doğru gerekçeler sayıldığında ise aradaki fark çarpıcı bir biçimde arttı. Toplumsal ve

mesleksel eşleştirmelerini haklı gösterebilmek için içten denetimliler üç kat daha fazla gerekçe göstermişlerdi. Phares, bu bulgulara dayanarak, aynı bilgi dağılımından yararlanmalarına karşın, içten denetimlilerin hazır bilgiden daha iyi ve daha fazla yararlandıkları sonucuna vardı.

Özet olarak, içten denetime inanan denekler yaptıkları işin gereklerine ilişkin olarak kendi yetenek ve yorumlarına, dıştan denetime inananlardan daha fazla güvenir görünmektedirler. Karar vermeden önce daha uzun bir süreyi düşünmeye ayırmakta, başarıya daha fazla değer vermekte, ve ilgili uyaran ve ipuçlarına daha çok dikkat etmektedirler. Kendi yargılarına daha fazla güvenmekte, toplumsal baskıya daha kolay karşı çıkabilmektedirler. Dikkat dağıtıcı etkilerden etkilenmemeyi başarabildiklerinden olsa gerek, belli bilişsel etkinliklerde dıştan denetimlilerden daha başarılı olmaktadır.

Neden arama. İçten ve dıştan denetimlilerin kendilerinden ve çevrelerinden gelen farklı türden uyaran ve ipuçlarına dikkat ettikleri ve dayandıkları yolundaki bulgular, bunların kendi davranışlarına ve başkalarının davranışlarına neden ararken de farklılıklar gösterebileceklerini düşündürmektedir. Bu durumda, mantıksal olarak, neden arama sürecinde, denetim odağının bir rol oynaması doğaldır.

Phares, Wilson ve Klyver (1971) içten denetimlilerin başarısızlıkları için, başkalarını ya da koşulları suçlamaya dıştan denetimlilerden daha az eğilimli oldukları hipotezini sınadılar. Ayrıca, ortamın kişilik değişkenleriyle nasıl etkileştiğini gösterebilmek amacı ile neden (suç) yüklemeyi iki koşul altında ölçtüler: Deneğin başarısını etkileyebilecek ciddi ortamsal dikkat dağıtıcılar içeren koşul ve dikkat dağıtıcılardan arınık koşul. Phares ve arkadaşları, içten ve dıştan denetimli üniversite öğrencilerini, daha önceden kendilerine, zihinsel yetenek testi olarak tanıtılan dört etkinlikten ikisinde başarısız olmalarını sağladılar. Deneklerin yarısı, dikkat dağıtıcı (gürültülü) koşulda diğer yarısı da gürültüsüz koşulda başarısızlığa uğradılar.

Bu başarısızlığın ardından bir neden yükleme anketi doldurdular. Anketteki sorular, genel olarak, deney ve kullanılan yöntemlerin yeterliliğine, fizik çevrenin elverişliliğine ve deneğin, içinde bulunduğu durumdaki, fiziksel ve ruhsal iyiliğine ilişkindi.

Beklendiği gibi, gürültüsüz koşulda, içten denetimliler, başarısızlığın ardından, suçu başkalarına ya da koşullara yüklemeye dıştan denetimlilerden daha az eğilimli idiler. Bu sonuç, dıştan denetimlilerin, daha çok savunmaya yönelik olarak davrandıklarının bir belirtisidir. Dıştan denetime inanma, kişiye suçu dışarıya yüklemek yolu ile başarısızlığın olumsuz sonuçlarını hafifletme olanağı verir görünmektedir.

Phares ve Wilson (1972) deneklere, ortamsal belirsizlik ve sonuçlarının ağırlığı açısından farklı araba kazası tasvirleri okuttular ve onlardan kazalara karışan bireylere dört ayrı sorumluluk derecesinden birini yüklemelerini istediler. İçten denetimlilerin, kazalar için, kişilere daha yüksek derecede bir sorumluluk yükledikleri görüldü. Ağır sonuçlu kazalarda, herşey ortada iken, aralarında bir farkın bulunmamasına karşın, durumun belirsiz olduğu koşullarda içten denetimliler kişilere, dıştan denetimlilerden daha fazla sorumluluk yüklüyorlardı. Sonuçları hafif olan kazalarda, durum belirsizse içten ve dıştan denetimli denekler arasında bir fark görülüyordu. Fakat, her şeyin açık olduğu durumlarda içten denetimliler kişilere daha yüksek sorumluluk yüklüyorlardı. Araştırmacılar iki grubun başkalarına ve kendilerine sorumluluk yüklerken aynı yolu izledikleri görüşünü belirtmektedirler.

Davis ve Davis (1972) bir başarısızlığın ardından dıştan denetimli deneklerin, bu sonucun sorumluluğunu, kendi kontrolleri dışındaki güçlere yükleyerek mantıksallaşmaya, içten denetimlilerden, daha eğilimli olacaklarını kestirdiler. Aynı araştırmacılar, başarı bir tehdit oluşturmayacağından, bir başarıdan sonra sorumluluğu dış güçlerde arama bakımından iki grup arasındaki farkın küçüleceğini tahmin ettiler. Davis ve Davis iki ayrı çalışma ile bu görüşlerini desteklediler. Phares, Wilson ve Klyver (1971) deneyinin sonuçları ile birlikte bu bulgular dıştan denetimli bireylerin savunmaya

yönelik sorumluluk yükleme davranışlarına daha çok başvurduklarını göstermektedir. Sosis (1974) Rotter'ın denetim odağı ölçeğinden aldığı sonuçlara dayalı olarak, lise öğrencilerini içten denetimliler, ortadakiler ve dıştan denetimliler olmak üzere üç gruba ayırdı. Tümüne bir araba kazası ile ilgili olarak, arabanın sürücüsünün ayrıntılı bir tasvirini okuttu. Sonuçta, içten denetimlilerin kaza için en yüksek sorumluluğu arabanın sürücüsüne yükledikleri görüldü. Ortadakiler orta derecede, dıştan denetimliler ise en düşük düzeyde sürücüye sorumlu buldular. Dıştan denetimliler kazanın sorumluluğunu daha çok şansa veriyorlardı. Bu bulgular, kendileri sürücü olmaları durumunda, içten denetimlilerin, dıştan denetimlilerden daha fazla sorumluluk yüklenebileceklerine dikkati çekmektedir.

Birçok araştırmacı, denetim odağından yararlanılarak, başarı ve başarısızlığa neden bulma davranışının ne ölçüde kestirebileceğini araştırdılar. Genellikle, içten denetimlilerin başarıyı, daha çok, kendi yeteneklerine, dıştan denetimlilerin ise başarısızlığı şansa ya da kendi dışlarındaki güçlere yüklemek eğiliminde olduklarını ortaya koydular (Davis ve Davis 1972; Gilmore ve Minton, 1974); Lefcourt, Hogg, Strutters ve Holmes, 1975; Sobel, 1974).

Özet olarak, denetim odağı algısı nedensellik belirlemeleri ve sorumluluk yükleme ile ilgili görünmektedir. İçten denetimliler yaptıkları işin beceriye dayalı yönlerini vurgulayarak, başarılarını kendi davranışlarına bağlamaktadırlar. Dıştan denetimlilerse, şansı ya da koşulları davranışın sonucunun, özellikle de, başarısızlığın nedeni olarak algılamaktadırlar. İçten denetimliler çalışmaları sırasındaki dikkat dağıtıcı uyarıları suçlamaya, dıştan denetimlilerden daha az kazaların nedenlerini bireysel sorumlulukta aramaya ise daha çok eğilimli görünmektedirler.

Siyasal ve toplumsal etkinliklere katılma. Buraya kadar gözden geçirilen ve daha sonra değinilecek olan araştırma sonuçları içten denetimlilerin sorunlarla karşılaştıklarında, genellikle daha fazla bilgiye gereksinim duyduklarını, bu bilgileri elde etmek için daha çok çaba harcadıklarını, elde ettikleri bilgileri anımsamada

daha üstün olduklarını, var olan bilgilerinin yeterliliğine daha az inandıklarını, bilgiyi kullanmada ve bilgi işlemede daha etkili olduklarını, karşılaştıkları sorunlara özgü belirtilere daha çok dikkat ettiklerini ve dolayısıyla, yaşamla başa çıkma da daha etkili olduklarını göstermektedir.

Gore ve Rotter, (1963), genelde daha etkili olmalarının bir göstergesi olarak, içten denetimlilerin siyasal ve toplumsal etkinliklere daha çok katılacaklarını kestirdiler. Bunu sınamak için de, zencilerin okuduğu büyük bir üniversitede öğrencilerden, zenci hakları için, hiçbir şey yapmamakla bildiri imzalamak, eyalet başkentinde bir gösteri yürüyüşüne katılmak ve güney eyaletlerini kapsayan büyük bir "özgürlük" yürüyüşüne katılmak arasında değişen dört toplumsal etkinlikten birini seçmelerini istediler. Sonuç beklentilerine uygundu. İçten denetimli öğrenciler, dıştan denetimli olanlara oranla, daha etkili etkinlikleri seçmek eğiliminde idiler. Ancak, bu sonuç iki grup arasındaki gerçek bir farklılığı değil söze dökülmüş bir eğilimi dile getiriyor olabilirdi. Daha sonraki bazı araştırmalar, denetim odağı ile toplumsal olaylara gerçekten katılma arasındaki ilişkiyi doğrular görünmektedir. Örneğin, Strickland (1965) A.B.D.'nin güneydoğu kırsal kesimlerinde, değişik siyasal ve toplumsal olaylara katıldıkları bilinen zencilere denetim odağı ölçeğini uygulamış ve bunların bu tür etkinliklere katılmayanlardan daha içten denetimli olduklarını ortaya çıkarmıştır. Ayrıca, Rosen ve Salting (1971) 45 erkek üniversite öğrencisi üzerinde yaptıkları bir çalışmanın sonucu olarak, siyasal ve toplumsal etkinliklere katılmış olmakla içten denetimlilik arasında olumlu ve anlamlı bir korelasyon bulmuşlardır. Ancak, bazı çalışmaların da içten denetimlilik ile siyasal ya da toplumsal etkinlik arasında bir ilişki bulamadıkları görülmektedir. (Blanchard ve Scarboro, 1972; Evans ve Alexander, 1970). Sanger ve Alker (1972) gibi bir kaç araştırmacı da, tam tersine, politik ve toplumsal olaylara içten denetimlilerden çok, dıştan denetimlilerin katıldıklarını gösteren bulgular elde etmişlerdir. Sanki ve Strickland (1973) ilk Rotter denetim odağı ölçeğini kullanarak

devrimci siyahların, daha orta yollu devrimcilerden, anlamlı ölçüde, daha içten denetimli olduklarını gösteren bulgular elde ettiler. Ransford (1968) Wats ayaklanmalarına ilişkin olarak, aile reisi 312 zenci erkek üzerinde yaptığı araştırmada Rotter ölçeğine göre dıştan denetimlilerin irksal adaleti sağlamak için şiddet olaylarının gerekliliğine, dıştan denetimlilerden daha fazla inandıklarını ortaya koydu. Araştırma sonuçlarının tutarsız ve çelişkili görünmesine karşın, genel olarak, içten denetimlilerin kendi yaşamlarına ilişkin sorumluluk yüklenmeye, rahatsız edici ve kötü koşulları değiştirme çabalarına daha hazır oldukları söylenebilir. Hiç değilse araştırmaların çoğunluğu bu yönde bir düşünceyi destekler görünmektedir.

Denetim odağı ve okul başarısı. Bilgi işleme ve yapılan işteki edime (performansa) ilişkin araştırma bulguları, içten denetimlilerin daha yüksek bir başarı güdüsüne sahip olabileceklerini akla getirmektedir. Daha önce, araştırma sonuçlarına dayanarak, içten denetimlilerin yapacakları işi gözden geçirmeye daha fazla zaman harcadıkları, başarıya daha fazla değer verdikleri, başarılarına yardımcı olabilecek yaptıkları işe ya da karşılaştıkları soruna ilişkin ipuçlarını daha iyi seçip kullandıkları, yaptıkları iş üzerinde daha iyi yoğunlaşabildikleri ve özellikle, bilişsel etkinliklerde dıştan denetimlilerden daha üstün oldukları, sonucuna varılmıştı.

Ayrıca, başarının ısrarlılık gerektirdiği de bilinir. İsrarlılık ise, büyük ölçüde, elde edilecek olana verilen değere ve kişinin bu değeri elde etmede kendi beceri, çaba ve davranışlarının etkililiğine inanmasına bağlıdır. Kendi davranışlarının etkililiğine inanan kişi ise, tanımın daha önce yaptığımız, içten denetimli kişidir. Kısaca, denetim odağı ile başarıya verilen değer arasında mantıksal bir ilişki var görünmektedir. Ancak, bu bölümde sözü edilecek araştırmalar denetim odağı ile başarı güdüsü arasında yalın ve kesin bir ilişkiyi desteklemekten uzaktır. Gene de, bir çok araştırma sonucuna bakarak, bireylerin başarı için ısrarlılıklarını belirlemede, denetim odağının dolaylı bir rol oynadığı sonucu çıkarılabilir.

Denetim odağı ile başarı arasında bir ilişki bulan ilk ve en önemli araştırmalardan biri olarak, Coleman Raporu gösterilmektedir (Lefcourt, 1976; Phares, 1976; Strickland 1977). Coleman ve arkadaşları A.B.D.'de beyaz olmayan çocuklar için başarının, en güvenilir bir biçimde, çocuğun akademik başarısının ne ölçüde kendi çabalarına bağlı olduğu inancının ölçülmesinden gidilerek kestirilebileceğini gösterdiler. Pettigrew (1967) Coleman Rapor'u adıyla bilinen bu çalışmanın denetim odağına ilişkin bulguların şöyle özetlemektedir:

Farklı tutumların ölçülmesi yolu ile beyazlarda ve zencilerde başarının yordanabilmesine karşın, öğrenci tutumları, bütün gruplarda, başarının güçlü ve bağımsız bir yordayıcısı olmak durumundadır. "Sınıfınızdaki diğer öğrencilerle karşılaştırdığınızda, kendinizi ne kadar zeki bulursunuz?" gibi sorularla ölçülebilen bir "akademik ben" kavramının beyaz çocukların başarısını yordamada daha etkili olduğu görülmektedir. Fakat, -örneğin, "başarı için şans sürekli çalışmadan daha önemlidir" gibi bir cümleye karşı çıkmakla dile getirilen- bir "kendi kaderini belirleme" ya da "çevre denetimi" algısı ölçüsü zenci çocukların başarısını yordamada daha etkilidir.

Kısır bir toplumsal çevrede yaşamanın sonucu olarak başarıya yönelik, çok çalışma ya da ısrarlı ve sürekli çaba böyle bir çocuk için (azınlıktan) ödüllendirici olmaktan çok uzak görünecektir. Bunun da sonucu olarak, çocuk edilgen amaçlarda doyum arayacak ve yalnızca, çevresine "uymakla yetinme eğilimi geliştirecektir. Böylece, evde ya da toplumda kısır ve çabalara karşılık vermeyen bir çevrede, kendi ezilmişliği içinde yaşayan azınlık için başarıyı götüren anahtarlardan biri bu kavramı değiştirmek olabilir (s. 283-284).

Crandall ve arkadaşlarının (1965) geliştirdikleri Intellectual Achievement Responsibility Questionnaire (IAR) okullardaki notlarla denetim odağı algısı arasındaki ilişkiyi araştırmada kullanılan önemli bir araçtır. Bu araç, amaçlanana ulaşma çerçevesinde, yarısı başarı ve yarısı başarısızlıkla ilgili 36 sorudan oluşmaktadır. Çocuklar bu sorulardan her birinde betimlenen başarı ve başarısızlık deneyimlerinin kendi davranışlarına mı, yoksa, ana baba ve öğretmenler gibi kendi denetimleri dışındaki güçlere mi bağlı olduğunu belirtmek zorundadırlar. Kısaca araç, akademik başarının söz konusu olduğu ortamlarda, çocukların ödülleri elde edilmesine ilişkin, kendi denetimlerine olan inanç ve güvenlerini ölçmektedir.

Bu aracın daha önceki bir formunu kullanarak, Crandall, Katovsky ve Preston (1962) başarının serbest oyun etkinliklerindeki (Stanford-Bine Zeka Testi ve California Başarı Testleri gibi) ölçümlerine baktılar ve içten denetimli bulunan erkek çocukların entelektüel serbest oyun etkinliklerinde daha fazla zaman harcadıklarını, bu tür etkinliklerdeki çabalarının daha yoğun olduğunu gördüler. Yukarıda da belirtildiği gibi, IAR biri başarının, diğeri başarısızlığın nedenlerini kişinin kendisine ya da kendi dışındaki güçlere mal etmesine ilişkin olmak üzere iki çeşit madde içerir. Toplam IAR puanı başarı ve başarısızlıkla ilgili içten denetimi gösteren seçimlerin bileşiminden oluşur. Crandall, Katkovsy ve Crandall, (1965), 3., 4. ve 5. sınıf çocukların toplam IAR puanları ile hem karne notları hem de Iowa Temel Beceriler Testi'nden aldıkları puanlar arasında olumlu bir korelasyon buldular. Ancak, başarı ve başarısızlığa ilişkin puanlar ayrı ayrı alındığında, başarıya ilişkin puanlar 3 ve 4. sınıflardaki kızların karne notlarını yordamada yararlı bulunurken, başarısızlığa ilişkin puanların 5. sınıf erkek çocukların karne notlarını kestirmede işe yaradığı görüldü. Altı, sekiz, on ve onikinci sınıflarda toplam IAR puanları ile karne notları arasında olumlu bir ilişki bulundu. Daha yüksek sınıflarda, toplam IAR puanları karne notlarını hem kızlar hem de erkekler için anlamlı olarak yordayabiliyordu.

McGhee ve Crandall (1968) IAR'de içten denetimli bulunanların okul notlarının dıştan denetimli bulunanlarınkilerden daha yüksek olduğunu belirtmektedirler ancak, başarısızlığa ilişkin puanlar erkekler için, gene, farklı bir biçimde etkili görünüyordu. Daha büyük çocuklarda başarısızlığa ilişkin puanlar notları kestirmede, başarıya ilişkin puanlardan daha yararlı idi. Messer (1972) IAR'yi uygulayarak (4. sınıf kız ve erkek çocuklara) içten denetimlilerin not ortalamalarının daha yüksek olduğunu gösterdi. Fakat Messer'in sonuçları başarısızlık denetim odağı puanlarının kızlarda, başarı denetim odağı puanlarının ise erkeklerde okul başarısını yordamaya daha elverişli olduğu yönünde idi. Solomon ve arkadaşları (1969) kızların başarıya ilişkin ve toplam IAR puanlarının erkeklerinkilerden daha yüksek olduğunu ortaya çıkardı. Öte yandan, Katz (1967) IAR puanları ile okul başarısı arasında bir ilişki bulamadı.

Başka araçlar kullanılarak elde edilen denetim odağı ölçümlerinin de okul başarısını yordamada etkili olduğu görülmektedir. Lesing (1969) Strodtbeck'in Kişisel Denetim Ölçeği ile ölçtüğü kişisel denetim duygusu ile not ortalamaları arasında, zeka bölümünü kontrol ettiği durumlarda bile, olumlu bir ilişki buldu. Diğer bir deyişle, hem yüksek hem de düşük zekalı öğrenciler için kişisel denetim duygusu ile gerçek okul başarısı arasında olumlu bir ilişki ortaya çıkardı. Bu çalışmada 8 ve 12. sınıf öğrencileri arasından seçilen geniş örneklemeler kullanıldı. Aynı şekilde, Harison (1968) ailelerinin sosyoekonomik durumu ne olursa olsun, kişisel denetim duygusunun çocukların okul başarısını kestirmeye belli bir ölçüde izin verdiğini ortaya koydu. Strickland (1972) Rotter ölçeği ile ölçülen içten denetimlilikle üniversitede yüksek not ortalamaları arasında olumlu bir ilişki buldu. Prociuk ve Breen (1974) Levenson'un içten denetim, güçlü başkaları ve şans ölçeklerini kullanarak üniversiteli öğrenciler arasında, içten denetime inanmanın çalışma tutum ve alışkanlıkları ve ders notları ile ilişkili olduğunu gösterdi. Aynı araştırmacılar (1975) bir başka çalışmalarında da içten denetimlileri okul başarısı açısından, dıştan denetimlilerden daha üstün buldular. Bazı araştırmacıların denetim odağı ile akademik başarı arasında za-

yıf ve anlamsız bir ilişki bulmalarına ya da hiçbir ilişki bulamamalarına karşın (Eisenman ve Platt 1968; Hjelle, 1970; Wareheim, 1972; Wolfe, 1972) genellikle ve hatta değişik araçların kullanıldığı durumlarda bile, denetim odağı ile okul başarısı arasında, özellikle çocuklar için geçerli olmak üzere, olumlu bir ilişki var görünmektedir.

Okul ve başarısı dışında, dıştan denetimlilerin tersine, içten denetimlilerin yetenek gerektiren davranışlara girmeye daha eğilimli olduklarını gösteren araştırmalar da vardır. Strickland'ın (1977) belirttiğine göre, Waters 4. ve 5. sınıf içten denetimli erkek çocukların kendilerine başarılmalarının yeteneğe bağlı olduğu söylenen zor ve zaman alıcı çalışmalarda, dıştan denetimli akranlarından daha ısrarlı olduklarını gözlemiştir. Dıştan denetimliler ise başarımları şansa bağlıdır denilen çalışmalarda daha ısrarlıydılar. Crandall ve Lacey (1972) bir araştırmalarında, özellikle kadınlar için, dıştan denetimlilikle yapılan işin yeterlilik düzeyi arasında olumlu bir ilişki buldular.

İçten denetimlilik, bireyin değer verdiği amaçlara ulaşabilmesinin kendi çabalarına bağlı olduğuna inanması olarak da tanımlanabilirse, içten denetimlilerin hemen elde edebilecek küçük ödüller yerine, daha uzun süreler gerektiren büyük ödülleri tercih etme eğiliminde olabilecekleri kestirilebilir. Bu durumda, dıştan denetimlilik de, bireyin değer verdiği amaçlara erişmenin şansa ya da kendi dışındaki güçlere bağlı olduğuna inanması olarak tanımlanabilir. Öyleyse, dıştan denetimli bir birey için küçük de olsa, şu andaki bir doyumdan vazgeçip uzun süreli bir amaca bağlanmanın pek anlamı yoktur, çünkü bir süre sonra şans gülmeyebilir ya da denetimi elinde bulunduranlar vazgeçebilirler. Kısaca, bazı araştırmacılar, dıştan denetimlilerle karşılaştırıldıklarında, içten denetimlilerin, yukarıdaki mantığa uygun olarak, daha doyurucu sonuçlar için beklemeye yani doyumunu geciktirmeye daha eğilimli olup olmadıklarını araştırdılar. Doyumu geciktirebilmenin bir anlamının da uzun süreli planlar yapma ve onları uygulamada ısrarlılık olduğu unutulmamalıdır.

Deneysel olarak, denetim odağı ile şimdiki doyumları erteleyebilme yeteneğı arasında öngörülen ilişkiyi destekleyen ilk araştırma Bialer (1961) tarafından yapılmıştır. Bialer kendi geliştirdiğı denetim odağı ölçeğini kullandığı bu araştırmasında doyumunu erteleyebilme ile içten denetimlilik arasında .47'lik bir ilişki buldu. Bu sonuç, aynı zamanda, içten denetimlilerin, ertelemeyle birlikte gelen gerilime dayanma gücü açısından, dıştan denetimlilerden daha üstün oldukları anlamına gelebilir.

Mischel, Zeiss ve Zeiss (1974) çaba ve ısrarlılık gerektiren erteleme davranışı ile ilgili bir dizi araştırma yaptılar. Kendi geliştirdikleri Stanford Okulöncesi Denetim Odağı Ölçeğini (SPIES) kullanan bu araştırmacılar, başarı bakımından içten denetimlilik ile ertelenmiş daha büyük ödülleri elde etmeye yönelik çabalarda ısrarlılık arasında olumlu bir ilişki buldular. Aynı deney ve koşullarda elde edilen korelasyonlar .32 ile .61 arasında değişiyordu. Tersine, başarısızlık bakımından içten denetimlilik ile erteleme ve ısrarlılık arasında bir ilişki bulunmadı. Ancak, başarısızlıkları için kendilerini sorumlu tutan çocuklar, başarısızlıkları sonucu bir ceza beklentisi içinde olan ve başarısızlıklarının sorumluluğunu kendileri dışında arayan çocuklardan daha fazla araştırma yapıyorlardı. Fakat, bu bulgular yalnızca, çocuklar edimleri ile cezadan kaçınabileceklerine inandırıldıkları zaman geçerli idi. Öte yandan, edimle (performans) arasındaki bağ koparıldığında, bulunan korelasyonlar anlamlı fakat olumsuzdu; çocuklar başarısızlığa ilişkin olarak içten denetimlilikleri oranında alıştırmaya yapmaya ve çaba göstermeye daha az eğilimliydi.

Genel olarak düşünüldüğünde, içten denetimlilikle okul başarısı arasında doğrudan bir ilişkinin bulunduğu görülmektedir. Dıştan denetimli kişiler, yalnızca zihinsel ve edimsel anlamda daha fazla çalışmak eğilimi göstermekle kalmamakta, çabalarına karşılık daha iyi notlar elde etmekte ve anlık doyumları erteleyerek daha değerli sonuçlara ulaşabilmektedirler. Bu bulgular eğitim için önemli sayılmalıdır. Eğer bir toplum okulda başarıya değer veriyorsa, bu başarıyı artırma yol ve yöntemleri özellikle önem kazanacaktır. Ki-

şinin davranışı ile bu davranışın sonuçlarının birbirine bağılılığı başarı ile ilişkili ise -ki öyle görünmektedir- başarıyı arttırmanın bir yolu da bireylerin denetim odağı inancını dıştan içe doğru değiştirmektir. Birey ulaştığı sonuçları, kendi davranışlarının belirlediğine inanırsa, bu sonuçları iyileştirmek için bireyin daha fazla çaba harcaması beklenebilir. Dahası, içten ve dıştan denetimli bireyler için farklı eğitimsel teknik ve yöntemler önerilmektedir. Öyle görülüyor ki, dıştan denetimliler başlangıçta, daha çok, açıklık, yapılandırılmışlık ve yardıma gereksinim duyarlarken, içten denetimliler daha çok kendi çabalarına güvenmektedirler (Strickland, 1977).

Araştırmalar, acı ve tatlı başa gelenlerin kişisel çabalarla belirlebileceğine ilişkin çok güçsüz bir inançla yetişmiş insanların çaba harcamaya ve uzak amaçlar için beklemeye (ısrar etmeye) pek eğilimli olmadıklarını ortaya koymaktadır. Çaba gösterme ve ısrarlı olma ise başarının önkoşullarıdır. Bulgular, kendilerini ne yapacakları, ne yönde davranacakları belirsiz dış koşul ya da güçlerin elinde bir oyuncakmışçasına gören bireylerin uzun süreli ve beceri gerektiren etkinliklere daha az girmek eğiliminde olduklarını göstermektedir (Lefcourt, 1976).

Sağlıkla ilgili davranışlar. Buraya kadar değinilen ve daha başka araştırmaların sonuçları, dıştan denetimlilerle karşılaştırıldıklarında, içten denetimlilerin: a) kendi davranışları için sorumluluk yüklenmeye daha eğilimli olduklarını (Davis ve Davis, 1972; Phares ve Klyver, 1971); b) başkalarına davranışları için daha fazla sorumluluk yüklediklerini (Phares ve Wilson, 1972; sosis, 1974; Schiavio, 1973); c) edimlerinde daha uyanık ve dikkatli olduklarını (Du Cette, ve Wolk 1973; Lefcourt ve arkadaşları, 1973); d) sorunları çözmeye çalışırken, bilgi toplama ve işlemede, daha etkili olduklarını (Davis ve Phares, 1967; Pines ve Julian, (1972); e) olumsuz koşulları değiştirmek için çaba harcamaya daha eğilimli olduklarını (Levenson ve Miller, 1976; Pawlicki ve Almquist, 1973) göstermektedir.

Bu durumda içten denetimlilerin sağlıkla ilgili yayın ve öğütlere karşı daha duyarlı olmaları, sağlıkla ilgili daha fazla bilgiye sahip olmaları, sağlıklarını korumak ve iyileştirmek için daha fazla çaba harcamaları, beklenebilir.

İçten denetimlilerin tansiyon yüksekliği gibi olası sorunlarına dikkatleri çekildiğinde, hastalık hakkında bilgi toplamaya diğer kişilerden daha eğilimli olduklarını gördüler. (Waltson ve arkadaşları 1976; 1976) Sigara, kanser ilişkisini vurgulayan yayınların artmasını izleyen birçok araştırma sonucu, sigara içmeyen ya da sigarayı bırakabilen kişilerin, içenlerden daha içten denetimli olduklarını göstermektedir. (Coan, 1973; Mlott ve Mlott, 1975; Foss, 1973; Williams 1973) ancak bu sonuçlar her zaman desteklenmemektedir (Danaher, 1977).

Çok sayıda lise öğrencisi üzerinde yaptığı bir araştırmanın sonucu olarak, Williams (1972a) içten denetimli üniversite öğrencilerinin, araba kullanırlarken emniyet kemerini bağlamaya daha yatkın olduklarını belirtmektedir. Williams (1972b) ayrıca, aynı öğrencilerin, herhangi bir rahatsızlıkları olmasa bile, bakım ve koruma önlemleri için doktora gitmeye daha eğilimli olduklarından söz etmektedir. Sonstroem ve Walker (1973) üniversite öğrencileri üzerinde yaptıkları bir araştırmada, içten denetimlilikle beden eğitimi-ne ilişkin tutumlar ve beden eğitimi yapma arasında olumlu bir ilişki bulmuştur. McDonald (1970) evli üniversite öğrencisi kadınlardan içten denetimli olanların doğum kontrolü önlemlerini uygulamaya, dıştan denetimli olanlardan daha eğilimli olduklarını ortaya koydu.

Balch ve Ross (1975) koruyucu sağlık uygulamaları konusunda 34 kadın denekle yaptıkları bir çalışma sonucunda, içten denetimlilikle her zayıflama rejimini tamamlama ve başarılı uygulama arasında olumlu bir korelasyon saptadılar. Ancak, bu ilişkiyi bulamayan araştırmalar da vardır.

Ek olarak, iki çalışma, içten denetimli kadınların doğum kontrolü yöntemlerini etkili bir biçimde uygulamaya, dıştan denetimli-

lerden daha yatkın oldukları yönünde bulgularla sonuçlanmıştır (Lundy, 1970; McDonald, 1970).

Bazıları dışında, denetim odağı ve koruyucu sağlık uygulamalarına ilişkin araştırmalar, genelde, içten denetimlilerin daha fazla sorumluluk yüklenecekleri yönündeki kuramsal denenceyi destekler görünmektedirler. Dıştan denetimlilere oranla, içten denetimliler sağlıklarını korumak, hastalık ve kazalara karşı önlem almakta daha etkili olmak eğilimindedirler.

Öte yandan, Phares (1972) kendi davranışlarının sonuçları için güçlü bir sorumluluk duygusu içinde yetişmiş kişilerin, yani, içten denetim inananların, işler kötü gittiğinde, psikolojik çöküntüye uğramaya daha eğilimli olacakları yönünde bir denence ortaya attı. Bu görüşün tersine, kendine olanları denetim altında tutmaya ilişkin bir güçsüzlük, etkisizlik ya da yetersizlik duygusunu psikolojik çöküntünün en önemli belirtilerinden biri olarak gören Strickland (1978) ve Lefcourt (1976) dıştan denetim inancına çok benzeyen bu kontrolü elden kaçırmışlık duygusu ile psikolojik çöküntü arasında olumlu bir ilişkinin bulunduğunu kestirdiler. Yapılan deneysel çalışmaların çoğu bu ikinci görüşü destekler görünmektedir. (Calhoun, Cheney, ve Dawes, 1974; Moyal, 1977; Haditch, Gargan ve Michael, 1975; Prociuk Breen ve Lussien, 1975).

Miller ve Seligman (1973) "öğrenilmiş çaresizlik" üzerinde dururlarken, psikolojik çöküntünün ödül ve cezaların kişinin denetimi altındaki davranış ve çabalardan bağımsız olduğu yolunda bir öğrenme sonucu ortaya çıktığını ileri sürdürdüler. Bu nedenle, çöküntüye eğilimli bir kişinin amaçlarına ulaşmayı "başarıyı" kişisel çabalardan bağımsız olarak algılaması doğal görülebilir. Kısaca, öğrenilmiş çaresizlik açısından psikolojik çöküntünün nedeni, çabaların işe yaramadığı inancıdır. Öğrenilmiş çaresizliğe ilişkin deneysel çalışmalar (Seligman, 1974; Abramson, Seligman ve Teasdale, 1978) içten denetimlilerle karşılaştırıldığında, dıştan denetimlilerin kötü ve rahatsız edici durumlardan kaçınmak için gerekli önlemleri alabilmede daha yetersiz kaldıklarına işaret eden bulgularla sonuçlanmış

tır. Hiroto (1974) dıştan denetimlilerin, kaçınma koşullarını değiştirerek, rahatsız edici gürültüden kurtulmada daha yavaş olduklarını, kaçınmayı öğrenebilmek için daha fazla denemeye gereksinim duyduklarını ve daha az sayıda kaçınma tepkisi gösterdiklerini ortaya koydu. Dweck ve Repecci (1973) çocukların kendi davranışlarına bağlı olmayan uzun süreli başarısızlıklardan sonra yaptıkları işi sürdürmelerini sağladılar. Sonuçlar için kişisel sorumluluk yüklenmeyen dıştan denetimli çocukların başarıları, içten denetimlerin tersine, giderek düştü. Bu ve benzeri diğer deneysel araştırmalar öğrenilmiş çaresizliğin ve dıştan denetimliliğin benzer tutumlar oldukları kanısını uyandırmaktadır.

Diğer taraftan, Phares'in (1972) tam tersi yöndeki, yani içten denetimli ama başarı beklentileri düşük bireylerin psikolojik çöküntüye uğramaya dıştan denetimlilerden daha eğilimli oldukları yolundaki denencesi, Rotter'in (1966) ortaya attığı normal dışı davranışla, denetim odağı arasında çan eğrisine benzer bir ilişki kestiren görüşünden kaynaklanıyor görünmektedir. Rotter'a göre hem aşırı içten denetimliler, hem de aşırı dıştan denetimliler uyumsuz olmak eğilimindedirler. Böyle olunca, değer verilen amaçlara ulaşma beklentileri düşük, biri aşırı dıştan denetimli, diğeri aşırı içten denetimli, iki grubun ikisinin de çöküntü belirtileri göstermesi beklenir. Dıştan denetimliler kendi kaderlerini değiştirmede, çaresizlik duyguları içinde bunalırlarken, içten denetimliler de, yetersizlik ve sorumluluklarının gereğini yerine getirememenin verdiği suçluluk duyguları içinde bunalacaklardır.

Sonuç

Daha önceki birkaç yazıda belirtildiği gibi, denetim odağı Rotter'in 1966 yılında ilk denetim odağı ölçeğini geliştirmesinden sonra, giderek yaygınlaşan ve pek çok araştırmaya yol açan bir kavramdır. Denetim odağı ile psikolojik ve eğitimsel, akla gelebilecek, hemen her değişken arasındaki ilişki araştırılmıştır. Bu yazıda, bu değişkenlerin oldukça genel bir sınıflaması yapılmış ve son yıllarda

ülkemizde de yüksek lisans ve doktora tezlerine konu olmaya başlayan denetim odağı kavramının biraz daha tanıtılması amacı güdülmüştür. Yazının başında sözü edilen, daha önce yayınlanmış bir makalede (Dönmez, 1984) kavramın kuramsal temeli tanıtılmıştı.

KAYNAKÇA

- Abrahamson, L.Y., Seligman, M.E.P., ve Teasdale, D. Learned helplessness in humans: Critique and reformulation. *Journal of Abnormal Psychology*, 1978, 87, 49-74.
- Alegre, C. ve Murray, E. Locus of control behavioral intention, and verbal conditioning. *Journal of Personality*, 1974, 42, 668-681.
- Balch, P. Ross, A.W. Predicting success in weight reduction as a function of locus of control: A unidimensional and multidimensional approach. *Journal of Clinical and Consulting Psychology*, 1975, 43, 119.
- Başal, H.A. ve Dönmez, A. Çevre büyüklüğü ve 10-12 yaş ilkokul çocuklarında denetim odağı (locus of control). *Psikoloji Dergisi*, 1985, Cilt 5, Sayı 18, 7-14.
- Bialer, I. Conceptualization of success and failure in mentally retarded and normal children. *Journal of Personality*, 1961, 29, 303-320.
- Blanchard, E.B. ve Scarboro, M.E. Locus of control, political attitudes and voting behavior in a college age population. *Psychological Reports*, 1972, 30, 529-530.
- Brehm, W. A theory of psychological reactance, New York: Academic Press, 1966.
- Calhoun, L.G., Cheney, T. ve Dawes, A.S. Locus of control, self-reported depression an Perceived causes of depression. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 1974, 42, 736.

- Cherulnik, P.D. ve Citrin, M.M. Individual differences in psychological reactance: The interaction between locus of control and mode of elimination of freedom. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1974, 29, 398-404.
- Coan, R.W. Personality variables associated with cigarette smoking. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1973, 26, 86-104.
- Crandall, V.C., ve Lacey, B.W. Children's perceptions of IE control in intellectual-academic situations and their Embedded Figures Test performance. *Child Development*, 1972, 43, 1123-1134.
- Crandall, V.C., Kakovsky, W., ve Crandall, V. Children's beliefs in their control of reinforcements in intellectual academic achievement behaviors. *Child Development*, 1965, 36, 91-109.
- Crandall, V.C., Katkovsky, W., ve Preston, A. Motivational and ability determinants of young children's intellectual academic achievement situations. *Child Development*, 1962, 33, 643-661.
- Crowne, D.P., ve Liverant, S. Conformity under varying conditions of personal commitment. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1963, 66, 547-555.
- Danaher, B.G. Rapid smoking and self-control in the modification of smoking. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 1977, 45, 1068-1075.
- Davis, W.L., ve Davis, D.E. Internal-external control and attribution of responsibility for success and failure. *Journal of Personality*, 1972, 40, 123-136.
- Davis, W.L., ve Phares, E. Internal-external control as a determinant of information seeking in a social influence situations. *Journal of Personality*, 1967, 35, 547-561.
- Doctor, R. Locus of control of reinforcement and responsiveness to social influence. *Journal of Personality*, 1971, 39, 542-551.

- Dönmez, A. Denetim odağı (locus of control) ve çevre büyüklüğü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, 1983, Cilt 16, Sayı 1, s. 37-47.
- Dönmez, A. Denetim Odağı (Locus of control). A.Ü Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, 1984 (basımda).
- Dweck, C.S. ve Repucci, N.D. Learned helplessness and reinforcement responsibility in children, Journal of Personality and Social Psychology, 1973, 25, 109-116.
- Eisenman, R., ve Platt, Birth order and sex differences in academic achievement and internal-external control. Journal of General Psychology, 1968, 78, 278-285.
- Evans, D.A., ve Alexander, S. Some psychological correlates of civil rights activity. Psychological Reports, 1970, 26, 899-906.
- Gilmor, T.M., ve Minton, H.L. Internal versus external attribution of task performance as a function of control initial confidence and success-failure outcome. Journal of Personality, 1974, 42, 159-174.
- Gore, P.S., ve Rotter, B. A Personality correlate of social action. Journal of Personality, 1963, 31, 58-64.
- Harrison, F.I. Relationship between home background, school success and adolescent attitudes. Merrill-Palmer Quarterly of Behavior and Development, 1968, 14, 331-344.
- Hiroto, D.C. Locus of control and learned helplessness in man. Journal of Experimental Psychology, 1974, 102, 187-193.
- Hjell, L.A. Internal-external control as determinant of academic achievement. Psychological Reports. 1970, 26, 326.
- Jones, R.A. Volunteering to help: The effects of change, dependence and anticipated dependence. Journal of Personality and Social Psychology, 1970, 14, 121-129.

- Katz, I. The socialization of academic motivation in minority group children. In D. Levine (Ed.) Nebraska Symposium on Motivation, Lincoln, Nebraska: University of Nebraska Press, 1967, ss. 133-191.
- Lefcourt, H.M. Locus of Control: Current Trends in Theory and Research. Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum Associates, 1976.
- Lefcourt, H.M., Hogg, E., Struthers, S., ve Holmes, C. Causal attribution as a function of locus of control, initial confidence, and performance outcomes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1975, 32, 391-397.
- Lessing, E.E. Racial differences in indices of ego functioning relevant to academic achievement. *Journal of Genetic Psychology*, 1969, 115, 153-167.
- Levenson, H., ve Miller. Multidimensional locus of control in socio-political activists of conservative and liberal ideologies, *Journal of Psychology*, 1976, 33, 199-208.
- Lundy, R. Some personality correlates of contraceptive use among unmarried female college students. *Journal of Psychology*, 1972, 80, 9-14.
- McDonald, A.P. Internal-external locus of control and the practice of birth control. *Psychological Reports*. 1970, 27, 206.
- McGhee, P.E., ve Crandall, V.C. Beliefs in internal external control of reinforcement and academic performance. *Child Development*, 1968, 39, 91-102.
- Messer, S.B. The relation of internal-external control to academic performance, *Child Development*. 1972, 43, 1456-1462.
- Miller, W.R., ve Seligman M.E.P. Depression and the perception of reinforcement. *Journal of Abnormal Psychology*, 1973, 82, 62-73.

- Mischel, W., Zeiss, R., ve Zeiss, A. Internal-external control and persistence: Validation and implications of the Stanford preschool internal-external scale. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1974, 29, 265-278.
- Mlott, S.R., ve Mlott, Y.D. Dogmatism and locus of control in individuals who smoke, stopped smoking, and never smoked, *Journal of Community Psychology*, 1975, 3, 53-57.
- Moyal, B.R. Locus of control, self-esteem, stimulus appraisal and depressive symptoms in children. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 1977, 54, 951-952.
- Naditch, M.P., Gargan, M., ve Michael, L.B. Denial anxiety, locus of control, and the discrepancy between aspirations as components of depression. *Journal of Abnormal Psychology*, 1975, 84, 1-9.
- Pettigrew, T.F. Social evaluation theory: Convergences and application. In D. Levine (Ed.) *Nebraska symposium on motivation*. Lincoln, Nebraska: University of Nebraska Press, 1967.
- Phares, E.J. Differential utilization of information as a functions of internal-external control. *Journal of Personality*, 1968, 36, 649-662.
- Phares, E.J. A social learning approach to psychotherapy. In J.B . Rotter, J.E. Chance ve E.J. Phares (Ed.) *Applications of Social Learning Theory of Personality*. New York: Holt, Rinehart, and Winston, 1972.
- Phares E.J. Locus of control: A personality determinant of behavior. Morristown, N.J.: General Learning Press, 1976.
- Phares, E.J., ve Wilson, K.G., ve Klyver, N.W. Internal external control and the attribution of blame under neutral and distractive conditions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1971, 18, 285-288.

- Phares, E.J., ve Wilson, K.G. Responsibility attribution: Role of outcome severity situational ambiguity, and internal- external control. *Journal of Personality*, 1972, 40, 392-406.
- Pines, H.A., ve Julian, J.W. Effects of task and social demands on locus of control differences in information processing. *Journal of Personality*, 1972, 40, 407, 416.
- Prociuk, T.J., ve Breen, L.J. Locus of control study habits and attitudes, and college academic performance. *Journal of Personality*, 1974, 88, 91-95.
- Prociuk, T.J., Breen, L.J. ve Lussier, R.J. Hopelessness internal-external control, and depression. *Journal of Clinical and Consulting Psychology*, 1976, 32, 299-300.
- Ransford, H.E. Isolation, powerlessness, and violence: a study of attitudes and participation in the Watts riot, *American Journal of Sociology*, 1968, 73, 581- 591.
- Ritchie, E. ve Phares, E.J. Attitude change as a function of internal-external control and communicator status. *Journal of Sociology*, 1968, 73, 581-591.
- Rosen, B., ve Salling, R. Political participation as a function of internal-external locus of control. *Psychological Reports*, 1971, 29, 880-882.
- Rotter, J.B. Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcements. *Psychological Monographs*, 1966, 80, 1-28.
- Ryckman, R.M., Rodda, W.C., ve Sherman, M.R. Locus of control and expertise relevance as determinants of changes in opinion about student activism. *Journal of Social Psychology*, 1972, 88, 107-114.
- Sanger, S.P., ve Alker, H.A. Dimensions of internal-external locus of control and the women's liberation movement. *Journal of Social Issues*, 1972, 28(4), 115-129.

- Sank, Z.B., ve Strickland, B.R. Some attitudes and behavioral correlates of a belief in militat or moderate social action. *Journal of Social Issues*, 1973, 90, 337-338.
- Schiavio, R.S. Locus of control and judgments about another's accident. *Psychological Reports*, 1973, 32, 483- 488.
- Seeman, M., ve Evans, J.W. Alienation and leaning in a hospital seting *American Sociological Review*, 1962, 27, 772-783.
- Seligman, M.E.P. Depression and learned helplessness. In R.J. Freedman ve M.M. Katz (Ed.) *The Psycholog of Depression: Contemporary Theory and Research*. Washington D. C.: C.V.H.Winston, and Sons, 1974.
- Sherman, S. Internal-external control and its relationship to attitude change under different social influence techniques. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1973, 23, 12-22.
- Sobel, R.S. The effects of success , failure, and locus of control postperformace attribution of causality. *Journal of General Psychology*, 1974, 91, 29-34.
- Solomon, D., Houlihan, K.A., ve Paralius, R. İntellectual achievement responsibility in negro and white children. *Psychological Reports*, 1969, 24, 479-483.
- Sosis, R.H, Internal, external control and the perception of responsibility off another for an accident. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1974, 30, 392-399.
- Strickland, B.R. The prediction of social action from a dimension of internal,external control *Journal of Personality and Social Psychology*, 1965, 66, 353-358.
- Strickland, B.R. Individual, differences in verbal conditioning, extinction and avareness. *Journal of Personality*, 1970, 38, 364-378.
- Strickland, B.R. Delay of gratification as a function of race of teh experimenter. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1972, 22, 108-112.

- Strickland, B.R. Internal-external control of reinforcement. In T.Blass(Ed.) *Personality variables in social behavior*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1977, ss. 219-279.
- Strickland, B.R. Internal-external expectancies and health-related behaviors. *Journal of Clinical and Consulting Psychology*, 1978, 46, 6, 1192-1211.
- Ude, L.K., ve Vogler, R.E. Internal versus external control of reinforcement and awareness in a conditioning task. *Journal of Psychology*, 1969, 73, 63-67.
- Wallston K.A. Maides, S., ve Wallston, E.S. Health-related information seeking as a function of health-related locus of control and health value. *Journal of Research in Personality*, 1976, 10, 215-222.
- Wallston, B.S., Wallston K.A., Kaplan, G.D., ve Maides, S. A Development and validation of the health locus of control scale. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 1976, 44, 580-585.
- Wareheim, R.G. Generalized expectancies for locus of control and academic performance, *Psychological Reports*, 1972, 30, 314.
- Williams, A.F. Factors associated with seat belt use in families. *Journal of Safety Research* 1972, 4, 133-138 (a).
- Williams, A.F. Personality characteristics associated with preventive dental health practices, *Journal of American College of Dentists*, 1972, 39, 225-234. (b).
- Wolfe, R.N. Perceived locus of control and prediction of own academic performance. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 1972, 38, 80-83.

DENETİM ODAĞI İLE İLGİLİ İNANÇLARDA DEĞİŞİKLİKLER

Prof. Dr. Ali Dönmez

Giriş

Denetim odağı ödül ya da cezalar biçiminde, iyi ya da kötü, insanların başlarına gelenlerin nedenlerine ilişkin genel bir beklenti ya da inanç olarak tanımlanabilir. Gerçekte insanların başlarına gelenlerin nedenleri iki temel grupta düşünülebilir: Davranış, kişisel özellikler, ve yetenek gibi kişinin içinde odaklaşan nedenler. İnsanlarda bu iki tür nedenden birine inanma eğilimi ağırlık kazanmış olabilir. Örneğin bazı insanlar iyi ya da kötü kendilerine olanların kendi davranış, özellik ve yetenekleri gibi içten kaynaklanan güçler sonucu olduğu biçiminde genel bir inanç geliştirmiş olabilirler. Bu inanca içten denetimlilik, içten denetime inanan insanlara da içten denetimliler adı verilmektedir. Öte yandan, bazı insanlar da ödül ya da cezalar biçiminde başlarına gelenlerin kendi dışlarında, ve denetimlerinden bağımsız güçlerin sonucu olduğu biçiminde genel bir inanç geliştirmiş olabilirler. Bu inanca da dıştan denetim inancı, dıştan denetime inananlara da dıştan denetimliler adı verilmektedir. Kısaca, denetim odağı bireyin davranışları ile bu davranışların sonuçları arasında bir nedensellik ilişkisi kurup kurmaması ile ilgilidir. Böyle bir ilişkiyi genelde kurmak eğilimindekiler içten denetimliler kuramayanlar ise dıştan denetimlilerdir.

Daha önce (Dönmez, 1985) denetim odağı ile ilgili daha geniş kapsamlı bilgi verilmiş olduğundan burada daha fazla ayrıntıya inilmeyecektir. Gene daha önce yayınlanmış iki yazıda (Dönmez,

1985b; 1987) denetim odağına ilişkin beklenti ve inançların insan davranışı üzerindeki etkisine ilişkin araştırma sonuçları verilmişti. Ancak, denetim odağına ilişkin inançların davranış üzerinde ne kadar etkili olduğunu bilmek, eğer bu inançlarda istenen yönde bir değişiklik olası değilse, pek yararlı olmayacaktır. Kısaca, bu inançların kendilerini değiştiren koşulların anlaşılması da önem kazanmaktadır, çünkü davranışta istendik değişikliklerin sağlanabilmesi bu koşulların değiştirilmesiyle, büyük ölçüde, kolaylaşacaktır. Bu yazıda denetim odağı, davranışı etkileyen değil, kişinin deneyim ve içinde yaşadığı ortamlardan kendisi etkilenen bir değişken olarak ele alınacaktır. Denetim odağı ile ilgili inançlarda değişikliklere ilişkin araştırmalara geçmeden önce bir noktayı belirtmekte yarar vardır. Denetim odağına ilişkin inançlardan içten denetimliliğin genelde iyi, yaşamla başa çıkmayı kolaylaştıran bir özellik olduğu, dıştan denetimliliğin ise uyumu ya da başa çıkmayı güçleştirebilen bir özellik olduğu bilinmekle birlikte, içten denetimliliğin her zaman ve koşulda iyi, dıştan denetimliliğin ise her zaman ve koşulda kötü olduğu yolunda bir kanıya varmanın yanlış olduğu unutulmamalıdır. Bunun tersinin de doğru olduğu bir çok durum olabilir.

Denetim odağında yaşa ve önemli yaşantılara bağlı değişiklikler

Bir ailede genç, özellikle de, en genç olmak, kişinin istekleri açısından daha fazla çaresizlik anlamı taşır. Böylece, oyunlarda bile, yaşça daha büyük olmaya bağlı bir konum kazanmak önemli bir doyum kaynağıdır. Çocukların kolayca gözlenebilen, kendilerinden bir kaç yaş büyükleri örnek almaları, onlara özenmeleri olayı kuşkusuz yaşa verilen bu değer, ve kişinin büyüdükçe istediği doyumlara ulaşmaya daha yetenekli hale geldiğine ilişkin inancı yansıtır (Lefcourt, 1976, s. 113).

Gerçekten, küçük çocuk kendi başına oldukça çaresiz durumdadır, ve yaşamı üzerinde çok az bir denetim kurabilir. Genellikle, çevresindeki yetişkinlerin denetimi altındadır. Büyüdükçe, denetim odağının dıştan içe doğru bir değişiklik göstermesi de doğaldır. İçten denetime inancı güçlendiren yalnızca yaş ilerlemesi değildir kuşkusuz. Yaşça büyümeyi, kendi başınlık, bağımsızlık ve çevreyi etkilemede gerçek bir yetenek kazanma doğrultusunda başka büyümeler de izlemektedir.

Bazı araştırmalar, deneysel olarak, bu görüşü destekleyici nitelikte sonuçlar vermiştir (Rohner ve ark., 1980; Nowicki ve Strickland, 1973). Örneğin, Bialer (1967) kendi geliştirdiği bir denetim odağı ölçeğini (IAR) kullanarak takvim yaşı ile denetim odağı ölçümleri arasında .37'lik bir ilişki bulmuştur. Rohner ve arkadaşları (1980) çocuklar için Nowicki Strickland Denetim Odağı Ölçeği'nin kısa formunu 9-11 yaş çocuklarına uygulayarak içten denetime inancın yaşla arttığını göstermişlerdir.

Öte yandan, Crandall ve arkadaşları (1965) akademik başarıyı konu alan araştırmalarıyla, biraz değişik, fakat gene de bu sonuçları destekler nitelikte bulgular elde etmişlerdir. Bu araştırmacılar içten denetimliliğin 3. sınıftan sonra artmaya başladığını, 8. ve 10. sınıflar arasında da en yüksek düzeyine ulaştığını ortaya koymuşlardır. Ancak, 12. sınıfta, özellikle, erkekler için tersine bir eğilim göze çarpmaktaydı. Bazı yazarlar (Lefcourt, 1976; Phares, 1976) bu durumu lisenin bitmekte, alışılmış, bilinen ve nelerin olacağı kestirilebilen okul ve aile çevrelerinden, daha belirsiz, ve kestirilmesi güç yeni bir çevreye ve döneme geçişin çok yaklaşmış olması bireyi, denetim odağı ölçümlerinde gözlemlendiği gibi, geçici olarak daha dıştan denetimli yapıyor olabilir biçimde açıklamaktadırlar. Bir araştırma da bu açıklamayı doğrular biçimde sonuçlanmıştır. Kiehlbauch (Lefcourt, 1976) bir ıslah evindeki genç tutukluların sürelerinin başında ve sonunda, ortalarında olduğundan, görelilik olarak, daha dıştan denetimli olduklarını bulmuştur. Koşulları hakkında pek az bilgiye sahip oldukları, belirsizliklerle dolu yeni bir ortam ya da kuruma girerken, bireyler doğal olarak çaresizlik ve kaygı duyabilir,

dıştan denetimlilik eğilimi gösterebilirler. Fakat yeni kurumda çevresel olasılıkları kavradıkça, ve kendine güveni arttıkça denetim odağının dıştan içe doğru yeniden değişmesi doğal sayılmalıdır. Ki-elbauch, ayrıca, ıslah evinde tutuklular oldukça uzun bir süre gündüzleri kurum dışına çalıştırılarak topluma uyumları sağlanıyordu. Diğer grupların tersine, bu grupta dıştan denetim inancında bir güçlenmeye rastlanmadı. Öyle görülüyor ki, bilinmeyen ve kestirilmeyen durumlarla karşılaşma denetim odağında içten dışa doğru bir değişmeye neden olmaktadır.

Buraya kadar sözü edilenlerin dışında, deneyim ve yaşantıların denetim odağı üzerindeki etkisini konu alan bazı araştırmalar da vardır. Bunlar doğrudan yaşla ilgili olmamakla birlikte, deneyimlerin yaş ilerledikçe artacağı düşünüldüğünde, yaşa bağlanabilecek çalışmalardır. Örneğin, Lester ve Genz (1980) 78 deneyimli ve 78 deneyimsiz polis üzerinde bir çalışma yapmışlardır. Sonuçlar deneyimli polislerin deneyimsizlerden büyük ölçüde daha içten denetimli olduklarını, ayrıca içten denetimli polislerin işlerini daha çok sevdiklerini göstermiştir. Harvey'in (1971) çok ve az deneyimli yöneticilerle yaptığı bir araştırmada da benzer sonuçlar elde edilmiştir. Çok deneyimli yöneticilerin Rotter Denetim Odağı ölçeği puan ortalamaları 5.4, az deneyimlilerin ortalamaları ise 7.2 idi. Puanlar yükseldikçe denetim odağı içten dışa doğru değişiyor demektir.

Denetim odağının kişi için önemli yaşantılardan da etkilendiği görülmektedir. Örneğin, Parker ve arkadaşları (1980) büyük bir yangından evleri yanan insanlarla yanmayanlar arasında bir yıllık bir aradan sonra yaptıkları bir karşılaştırmada birincilerin sonucun sorumluluğuna, ikincilerden daha çok şansa yüklediklerini, yani daha dıştan denetime inanır biçimde açıklama yaptıklarını gördüler. Bir başka araştırmada Gorman (1968) A.B. D.'de 1968 başkanlık aday seçimlerinde McCarthy'yi destekleyen bir grup öğrenciye, McCarthy adaylık seçimini kaybettikten bir gün sonra Rotter ölçeğini uyguladı. Sonuçlar bu öğrencilerin o zamanki Amerikan üni-

versite öğrencileri ortalamasından daha dıştan denetimli olduklarını gösterdi.

Kişi için bazı önemli olayların denetim odağında değişikliğe yol açtığını gösteren klinik bir çalışma da vardır. Smith (1970) bir nöropsikiyatri kuruluşuna başvuran bunalımlı hastaların altı haftalık bir bunalımı çözme dönemi sonunda dıştan denetimlilikten içten denetimliliğe doğru anlamlı bir değişme gösterdiklerini ortaya koymuştur.

Öyle görülüyor ki, denetim odağına ilişkin inançlar içinde bulunan koşulların bir işlevi olarak değişmek eğilimindedir. Dıştan denetimliliğe doğru bir kayma, genellikle, işlerin kötü gittiği, şansın gülmediği, umutların boşa çıktığı sorunlu durumlarda gözlenmekte, içten denetimliliğe doğru bir kayma ise daha çok kişisel yeterlilik ve etkinlik duygularını güçlendiren koşul ve olayların bir işlevi olarak görünmektedir.

Bütün bu çalışmalara ek olarak, Rotter (1975) A.B.D.'de kendi ölçeğini 15 yılı kapsayan bir süre boyunca üniversite öğrencilerine uygulayarak, 1950'lerin ikinci yarısında 8 dolaylarında olan denetim odağı puanı ortalamalarının 1970'lerin ilk yarısında 12 dolaylarına çıktığını görmüştür. Bu içten dışa doğru bir değişmedir. Phares de (1976) gene A.B.D. 'de 1963-1973 yılları arasında Rotter ölçeğini belli aralarla gene üniversite öğrencilerine uygulayarak denetim odağı puan ortalamalarının 7'den 11'e çıktığını göstermiştir. Bu değişiklik nedeninin kesin olarak bilinmemesine karşın, bazı yazarlar içten denetimlilikten dıştan denetimliliğe doğru bu kayışı, Amerika Birleşik Devletleri'nde 1960'ların sonlarına doğru zenci ve beyaz pek çok gencin Amerikan Hükümeti'nin ırk ayırımına, Vietnam savaşına, ekonomik ve toplumsal adaletsizliklere ilişkin politikasını değiştirme girişimlerinin düş kırıklığı ile sonuçlanmasına bağlamaktadırlar. Bu yazarlara göre, gençlerin umdukları değişiklikleri yaratmada başarısızlığa uğramaları onların giderek toplumdan kopmalarına ve insanın kendi kaderi üzerinde söz sahibi olmadığı yolunda bir inanç geliştirmelerine neden olmuş olabilir. Bu dıştan denetime inançtır (Rotter, 1975; Phares, 1976; Strickland, 1977).

Amaçlı Oluşturulan Değişiklikler

Eğitim Alanındaki Araştırmalar

Amaçlı olarak yaratılan değişikliklere ilişkin en belli başlı çalışma belki de DeCharms'ın (1972) denetim odağından pek farklı bir kavram olmayan "kişisel nedensellik" üzerinde yaptığı çalışmadır. DeCharms insandaki temel güdünün, istenilen sonuçların elde edilmesinde etkili olmak, bir kişisel etkililik duygusuna ulaşmak olduğunu ileri sürerek kişisel nedenselliği şöyle tanımlamaktadır:

Kişi amaca yönelik bir davranış başlattığı zaman kendisini amaç ve davranışının yaratıcısı olarak görür. Davranışın nedensellik odağını kendisi oluşturur ve içten güdülenmiş olduğu söylenir. Yaratıcının kendisi olması nedeniyle, kişi kaynaktır.

Kişi, dışındaki bir güç tarafından davranışa itildiğinde kendisini bir dış kaynağın aracı olarak görür ve nedensellik odağı dış kaynaktır. Böyle bir kişinin dıştan güdülenmiş olduğu söylenir. Kişi dıştan zorlanmakta olduğu için, ona "maşa" adı verilir. Bazen insanlardan, kendilerini çoğunluk dış güçlerce itilip kakılan kişiler olarak görmeleri anlamında "maşalar" olarak söz ederiz. Tersine, kendilerini özellikle, kendi davranışlarının kaynağı olarak algılayan kişilerden de "kaynak" kişiler olarak söz ederiz (1972, s. 96-97)

İçten denetimlilik-dıştan denetimlilik boyutu ile kaynak-maşa boyutu arasındaki benzerlik açıkça görülmektedir. Denetim odağı daha çok davranışlarla sonuçları arasında nedensel bağımlılığı vurgularken, kaynak-maşa boyutu daha çok kişinin kendisini davranışlarının kaynağı olarak algılaması üzerinde durmaktadır. Aralarında ki tek fark da bu sayılabilir.

Bu değişken üzerinde yoğunlaşarak DeCharms (1972) zenci ilkokul öğretmen ve öğrencilerinde kişisel nedenselliği destekleyip güçlendirmeye çalıştı. İşe, insanlara kaynak işlemi yapmanın onların kendilerini, davranışlarının arkasındaki nedensel güç olarak algılamalarını sağlayacağı ve kendilerine ilişkin bu yeni algının daha doyurucu ve etkili davranışa yol açacağı varsayımı ile başladı. Araş-

tırma örneklemini çoğunluğu alt-sosyo-ekonomik sınıftan gelen zenci ilkokul öğrencileri oluşturuyordu. Çalışma sırasında davranışı doğrudan değiştirmeye yönelik bir girişimde bulunulmadı. Daha çok, öğretmenlere örneklerle başka insanlara nasıl kaynak işlemi yapılabileceği öğretilmeye çalışıldı.

DeCharms okullarda, özellikle, kaynaklı davranışları özendiren eğitim programları düzenledi. Ona göre, bir kişiye kaynak gibi davranmayı öğretebilmek için onun: "(a) kendisi için gerçekçi amaçlar saptayabilmesine, (b) kendi güçlülük ve güçsüzlüklerinin bilincine varabilmesine, (c) amaçlarına ulaşmasında yardımcı olacak ve içinde bulunduğu anda başvurabileceği somut etkinlikleri saptayabilmesine ve (d) amacına ulaşıyor olup olmadığını, yani davranışının istenen etkiyi yaratıp yaratmadığını anlayabilmesine yardım edilmelidir" (DeCharms, 1972, s. 97).

DeCharms insanları itip kakmamanın onlara kaynak işlemi yapmada bir başlangıç olduğunu, istediklerini yapmak olmadığını gördü. Ona göre, insanlar kendi davranışları için sorumluluk yüklenmeyi öğrenmesinde yardımcı olurken, öğrencisinin özgürlüklerini kısıtlamak zorundadır. Tümünden kısıtlanmış olmak kadar sınırsız bir özgürlük de dıştan denetimliliğe ya da maşalığa doğru bir gidiş yol açacaktır.

DeCharms'ın deneyi üç genel bölümden oluşuyordu: Birinci bölüm öğretmenlerin bir haftalık yerel bir güdülenme eğitimine katılmalarını; ikinci bölüm öğretmenler için yıl boyunca kendi sınıflarında kullanmaları amacı ile alıştırmalar hazırlamayız ve üçüncü bölümde bu alıştırmaların yıl boyunca eğitilmiş öğretmenler tarafından sınıflarında uygulanmasını gerektiriyordu. Eğitim sırasında öğretmenlere maşa davranışlar yerine kaynak davranışlar geliştirme yolları öğretildi, ve amacın bu olduğu belirtildi.

Eğitim haftasını izleyen bir yıl boyunca öğretmenler öz kavramlarını, başarı güdüsünü, gerçekçi amaç saptamayı ve kaynak-maşa kavramlarını vurgulayan sınıf alıştırmaları oluşturmak üzere araştırmacılarla toplantılarda bir araya geldiler. Kaynak-maşa kav-

ramına ilişkin alıştırmalar etkenliği, gerçekçi amaç belirlemeyi, planlamayı, kişisel sorumluluğu, kişisel nedensellik duygularını ve kendine güveni vurguladı.

Sonuçlar eğitim programının etkili olduğunu gösterdi. İlk olarak, 20 yetiştirilmiş ve 20 yetiştirilmemiş ğretmeni konu alan araştırma sonu incelemeleri, öncekilerden daha çoğunun (% 35'e karşılık %5) okul sistemi içinde ilerlediklerini ortaya koymuştur. İkinci olarak, çocuklara kendi sınıflarında kabul edilebilir girişimcilik düzeyine ilişkin bir dizi soru sorulmuştur. Eğitilmiş ğretmenlerin ğrencisi olan çocukların öğretmenlerini ve sınıflarını kaynak davranışları, eğitilmemiş öğretmenlerin öğrencilerinden daha özendirici olarak algıladıkları grlmştş. nc olarak, çocuklardan dşlemelerini kullanarak 5. sınıftan 7. sınıfa kadar her yıl 6 tane öykü yazmaları istendikten sonra, öyküler altı kaynak-maşa sınıfının varlık ve yokluğu açısından incelenmiştir. Bu altı sınıf şunlardır: amaç belirlemenin içten kaynaklanması, amaca götürecek etkinliklerin kişiden kaynaklanması, gerçeklik algısı, kişisel sorumluluk, zgven, ve etkenlik, sonuçlar, kaynak puanının çocuğun eğitiminin bir işlevi olarak arttığını, ve böyle bir eğitimin yokluğunda bir artışın olmadığını göstermiştir. yklerle ilgili verilerin önemli bir yanı uzun süreli bir çalışmaya dayanmalarıdır: diğer bir deyişle, aynı çocuklar 5. sınıftan 7. sınıfa kadar her sınıfta yazdıkları 6'şar öykü üzerinde ardışık sınıflarda değerlendirildiler. Böylece, her ocuk öykü başına 0'la 6 arasında değişen bir kaynak puanı alabiliyordu.

Tümü istatiksel olarak anlamlı olan bu farklılıklar her birinden 12 öğrencinin sınıf ve ğretmen değerlendirme örneklemine alındığı 46 sınıftan elde edildi. Böylesi geniş bir örneklemden sonra yedinci ve sekizinci sınıf örneklemler için farklılıklar eğitim programının oldukça başarılı olduğunun bir göstergesiydi.

Sonuçlar DeCharms'ın eğitim programının gerçekten etkili olduğunu göstermektedir. Eğitilmemiş öğrencilerinden oluşan kontrol grubunun kaynak puanlarında 6. ve 7. sınıflarda bir değişiklik

gözlenmemesine karşın (ortalama 6): (1) aynı sürenin başından sonuna kadar eğitilmiş öğretmenlerin sınıflarında bulunan öğrencilerin ortalama kaynak puanları bu sınıflarda sürekli artış göstermiştir (6'dan 16'ya yükselmiştir; (2) yalnızca 7. sınıfta eğitilmiş öğretmenlerle çalışan öğrencilerin kaynak puanları da yalnızca bu sınıfta artmıştır (5'ten 12'ye yükselmiştir; (3) altıncı sınıfta eğitilmiş öğretmenlerin sınıfında olup 7. sınıfta eğitilmemiş öğretmenlerle çalışan öğrencilerin kaynak puanlarında yalnızca 6. sınıfta bir artış gözlenmiştir (4.5'ten 12'ye yükselmiştir). Kaynak puanlarında eğitim yılı boyunca görülen açık artışlarda, izleyen yılda eğitim olmamasına karşın bir düşme gözlenmemiştir. Eğitimin başladığı noktada kaynak puanlarında artış başlamakta eğitim kesildiğinde artışlar durmakta idi. Her durumdaki artışlar istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştu.

Böylece, kişisel nedensellik eğitiminin (güdülenme eğitimi) çocukların öykülerini etkilediği açıkça görülmektedir. Eğitiminden sonra öykülerdeki kahramanların, amaçlarını kendileri saptayan, amaca ulaştıracak etkinlikleri kendileri seçen, daha gerçekçi, davranışları için daha fazla sorumluluk alan, daha güvenli kişiler olarak betimlendikleri görülmüştür.

Nowicki ve Barnes (1973) herkesin ne yapacağını iyice belirlenmiş olduğu bir yaz kampının davranışlarla sonuçları arasındaki ilişkiyi işleyerek ergenlerde içten denetimlilik yönünde bir gelişmeye yol açtığını gördüler.

Lefcourt'un (1976) belirttiğine göre Reimanis, DeCharms'inki-ne benzeyen bir araştırmasında ilkökul 1. ve 3. sınıf öğrencilerinin en dıştan denetimlilerinden oluşturduğu deneysel gruptaki çocukların öğretmenleriyle 3 ay süren haftalık toplantılar yaparak çocuklarda içten denetimliliği özendirecek biçimde sınıf etkinliklerinin nasıl değiştirilebileceğini tartıştı. Öğretmenler kişisel olarak tanıdıkları bu öğrenciler için, toplantılarda tartışılanların ışığında, bireysel olarak daha fazla zaman ayırdılar. Daha sonraki toplantılar öğretmenlerin her çocuk için neyin ödül oluşturduğunu saptamalarında

yardımcı olacak pekiştirme ilkelerinin belirlenmesine ayrıldı. Çalışmanın sonunda, denekleri seçmede kullanılan Battle-Rotter karton testi yeniden uygulandığında, deneysel grubun içten denetimliliğe doğru, kontrol grubundan anlamlı ölçüde daha fazla değiştiği görüldü. Ayrıca, deneysel gruptaki çocuklarda, kontrol grubuna oranla, daha etken bir sınıf içi davranışı gözlemlendi. Reimanis ikinci bir çalışmada denek olarak en dıştan denetimli üniversite öğrencilerini kullandı. Denetim odağına ilişkin inançları değiştirme amacıyla deneysel gruplardan birine grup rehberliği, diğerine ise bireysel rehberlik uygulandı. Deneysel grupların her ikisinde de içten denetimlilik doğrultusunda bir artış gözlenirken, kontrol grubunda bir değişiklik görülmeydi. Bu öğrencilerin günlük yaşamlarında da içten denetimlilik belirtisi davranışlara hem deneyden önceki kendilerinden hem de kontrol grubundan daha çok başvurdukları ortaya çıktı.

Gutkin (1978) bir araştırmasında edimsel teknikleri çocukların denetim odağı inançlarını değiştirmek için kullandı. 125 zenci 4. ve 5. sınıf kız ve erkek öğrenciye 16 günlük bir eğitim döneminde hemen önce ve hemen sonra Denetim Odağı Ölçeği uyguladı. Deneysel gruptaki öğrenciler içten denetimlilik yönündeki davranışlarına bağımlı olarak olumlu pekiştirme sürecinden geçirildiler. Böyle bir pekiştirmenin çocuklar için kendi kişisel davranışları ile çevrenin onlara gösterdiği tepkiler arasındaki ilişkilerin birbirlerine bağımlı niteliğini belirginleştireceği ve dolayısıyla daha içten bir denetim odağı algısına yol açacağı kestirilmişti. Olası Hawthorne etkilerini kontrol etmek için bir yalancı deney (placebo) grubu oluşturularak bu grup deneklere davranıştan bağımsız, ama benzer ödüller verildi. Kontrol grubu ise pekiştirmelerden uzak tutuldu. Denetim odağı verilerinin çözümlenmesi, deney öncesi eşitliğe karşın, deneysel gruptaki çocukların içten denetimlilik yönünde, hem kontrol hem de yalancı deney grubundaki deneklerden anlamlı ölçüde daha fazla değiştiklerini ortaya koydu.

Matheny ve arkadaşları (1978) 8. sınıf öğrencileri için 12. sınıf öğrencilerini içten denetimli modeller olarak kullandılar. Deney sonunda model öğrencilerle etkileşen kız ve erkek öğrencilerin kont-

rol grubundan, daha içten denetimlilik yönünde, anlamlı ölçüde daha fazla değiştikleri görüldü. Denekler 192 kız ve erkek 8. sınıf öğrencisi idi.

Eğitime ilişkin çalışmalar dışında, denetim odağına ilişkin inançların, değiştirilebileceğine ilişkin kliniklerde sağaltım amacı ile yapılan çalışmalar da vardır. Aşağıda bunlardan kısaca söz edilecektir.

Kliniklerde çalışmalar (sağaltım çalışmaları)

Yaklaşık olarak 20 yıl önce Lefcourt (1966b) psikolojik sağaltımın amaçlarından biri olarak içten denetimliliği özendirmenin önemi üzerinde durmuştur. Ancak, bu alanda, denetim odağına ilişkin inançları değiştirmeye yönelik yeteri kadar araştırmanın yapılmadığı görülmektedir. Fakat az da olsa eldeki bulgular, denetim odağı algılarının değiştirilebileceğini göstermektedir.

Masters (1970) kliniğe gelen sorunlu bir ergen üzerinde bir çalışma yapmıştır. Kendisiyle yapılan görüşmeler, bir yıla varan bir süredir gencin orta derecede bir psikolojik çöküntü içinde olduğunu, ailesiyle ilişkilerinin fiziksel saldırganlık ölçülerine vardığını ortaya koymuştur. Ergen kendisini anababasının arzu ve isteklerinin bir oyuncacı olarak tanımlamış, kendi güçsüzlüğünden yakınmıştır. Böyle durumlarda yararlı olabilecek bir sağaltım programının hastaların çevreleri üzerindeki denetim duygularını arttırma amacına yönelik tartışma ve davranış uygulamalarından oluşması gerektiği görüşünü benimseyen Masters hastasını anababasının arzularına göre itilip kalkılan bir oyuncak gibi davranmak yerine, kendi davranışlarını anababasınıninkileri denetim altında tutmada etkili ve başarılı bir araç olarak ayarlayıp kullanmaya özendirdi. Daha çok, aynı olayların sözel olarak yeniden yorumlanmasını vurgulayan programın hastanın aile çevresinde ve moralinde olumlu değişiklikler sağladığı görülmüştür. Gerçekten, gençle babası arasındaki sürtüşme azalmış, genç anababasının davranışlarını kestirip ona göre davranarak onları denetim altında tutmayı öğrenebilmiştir. Bu ise içten denetimlilik yönünde bir değişikliktir.

Kliniklerde ya da başka türlü, bir de, ölççeklerle saptanan değışiklikler vardır. Bunlardan da aşıağıda kısaca söz edilecektir.

Ölçeklerle saptanan değışiklikler

Foulds (1971) etkili anlatımı, kişisel özgürlük ve sorumluluk bincini vurgulayan, grup terapisine benzer bir programın denetim odağı inancı üzerindeki etkilerini araştırdı. Otuz üniversite öğrencisi 8 hafta süren, haftada yarımşar saatlik oturumlara katıldılar. Kontrol grubunu oluşturan deneklerse böyle bir programa katılmadılar. Ön ve son testler deney grubunun Rotter ölçeğine göre içten denetimlilik doğrultusunda bir değışikliklik gösterirken, kontrol grubunda bir değışikliğin olmadığını ortaya koydu. Foulds üç ayrı örnekleme aynı araştırmayı tekrarlayarak aşıağı yukarı aynı sonuçları elde etti.

Eitzen (1974) eğitilmiş yetişkin 2 çiftin rehberliği altında toplumdandan ayrılmadan topluma geri kazandırılmak istenen 21 suçlu erkek çocuk üzerinde bir çalışma yaptı. Her rehber çift yanında 6-7 çocuk kalmaktaydı. Çocukların sağaltımında rehber çiftler belli bir pekiştirme yöntemi uyguluyorlardı. Bu yöntemde çocuklar bir işi bitirdikleri zaman belli sayıda puan alırlar ve daha sonra bu puanları istedikleri nesne ya da ayrıcalıklarla değıştirebilirler. Rehber aileler böylece çocuklara toplumun başarılı bir üyesi olabilmeleri için gerekli toplumsal becerileri öğretmeye çalışıyorlardı. Yaklaşık üç yıllık bir süre içinde bu programa alınan çocuklara, girişlerinden 4 ay sonra, 9 ay sonra, ve programı bitirdiklerinde Nowicki-Strickland Denetim Odağı Ölçeği'nin çocuk formu uygulandı. Kontrol grubu olarak 82 ortaokul çocuğuna aynı ölçek bir kez uygulandı. Sonuçlar suçlu çocukların ortalama denetim odağı puanlarının önceden kestirildiği gibi, dıştan denetimlilik içten denetimliliğe doğru anlamlı olarak değıştiğini gösterdi. Bu durum her iki rehber aile için de geçerliydi. Diğer bir deyişle, pekiştirme yönteminin etkililiği çiftlerin özel öğretme yeteneklerine bağlı görünmüyordu.

Chandler (1980) 13 yedinci ve sekizinci sınıf öğrencisini 3 ay aşkın bir süre için başka sınıflardaki öğrencilere özel öğretmenlik yapmakla görevlendirerek, dışta olan denetim odağını, düşük okul başarısını, ve kişinin kendisine ve okula karşı olan olumsuz tutumlarını değiştirmeye çalışmıştır. Öğretmenler "öğrencileri" için çalışma süresince başarı kayıtları tutmuşlardır. Özel öğretmenlik deneyiminden önce ve sonra elde edilen bilgiler Çocuklar için Denetim Odağı Ölçeği puanları, gerçek öğretmen yargıları, ve okul başarı kayıtları, deneklerin içten denetime inançta, akademik başarıda ve tutumlarda olumlu yönde değişiklikler gösterdiklerini ortaya koymuştur.

Lynch, Ogg ve Christensen (1975) mesleksel planlama ve karar verme konusunda danışmaya başvurup yardım isteyen 5'i erkek, 8'i kız 13 üniversite öğrencisinde içten denetimliliği geliştirmede bir Yaşam Planlama Çalışması'nın etkililiğini araştırmışlardır. Çalışmadan önce ve sonra deneklere bir denetim odağı ölçeği uygulanmıştır. Çalışmaya katılmayan 3 erkek 8 kız öğrenci de kontrol grubunu oluşturmuştur. Yaşam planlama çalışması 7 adet düzenli küçük grup etkinliğinden oluşmaktaydı ve bir gün sürüyordu. Böyle bir danışma programı 3-4 kişilik gruplara ayrılmış 12- 16 kişiden ve bir önderden oluşur. Çalışmanın bitiminde deneklere 7-10 gün içinde danışma merkezine gelerek denetim odağı ölçeğini doldurmaları söylenmiştir. Kontrol grubu ön ölçümden sonra bir mesleksel ilgi ölçeği doldurdu. Bundan 10 gün sonra da son denetim ölçeğini doldurdular. Sonuçlar danışma programına katılanların, kontrol grubuna oranla içten denetimlilik yönünde anlamlı olarak daha fazla değişikliklerini göstermiştir.

Martin ve Shepel (1974) danışmanlık eğitimi gören hemşireler üzerinde bir çalışma yaptılar. Bu eğitim üç temel öğeden oluşmaktaydı: kişilerarası ilişkilerde karşılıklı yardımlaşmayı geliştirme, sorunları tanıma ve ortaya çıkarma, ve eylem planları oluşturma yöntemleri. Öğretim aracı olarak rol oynama kullanıldı ve hemşireler sorunlu kişilerin nasıl problem çözme davranışına özendirilebile-

ceklerini öğrendiler. Eğitimleri süresince kendilerine, birer danışman olarak, ne ölçüde başarılı oldukları değişik zaman ve biçimlerde bildirildi. Martin ve Shepel James Denetim Odağı Ölçeği'ni kullanarak bu hemşirelerin içten denetimlilik yönünde anlamlı bir değişiklik gösterdiklerini gördüler.

Bir terapi çalışmasında Dua (1970) davranışsal eylem ağırlıklı terapi ile yeniden eğitim ağırlıklı terapisinin denetim odağı üzerindeki etkilerini karşılaştırmıştır. Denekler başkalarıyla ilişki kurmadaki yetersizliklerinden yakınlara psikolojik danışma merkezine başvuran kız öğrencilerdi. Bu öğrenciler eşleştirilmiş üç grup ayrılmışlardır: iki deney ve denekleri bekleme listesine alınan bir kontrol grubu. Deney gruplarından birine önce denekleri sorunlarını davranışsal olarak tanımlamaya özendiren daha sonra da deneklerin kişilerarası ilişkiler alanındaki özgül davranışlarını arttırmayı amaçlayan, bir özgül eylemler zinciri oluşturulmasına ağırlık veren eylem programı uygulanmıştır. Terapist deneğin önemli başkaları karşısında gerçek davranışını değiştirmesine yol açacak somut etkinlikler önerdi. Öteki deney grubuna ise, tersine, deneğin ilişkilerindeki önemli başkasına karşı olan değiştirilip geliştirilmeleri olası duygu ve tutumlarını konu alan tartışmaları içeren bir yeniden eğitim programı uygulanmıştır. Aynı zamanda da önemli bir başkası ile ilişkileri içinde kişinin kendisi hakkında benimsenebilir yeni kavram ve yapılar önerildi. Deney grubundaki öğrencilerse terapiyi 6 ay (deney gruplarına uygulanan terapisinin süresi kadar) erteleyen bir bekleme listesine alındılar. Terapisinin ve bekleme süresinin başlangıç ve sonunda deneklere Rotter denetim odağı ölçeği uygulandı. Eylem ağırlıklı terapisinin uygulandığı kızların terapiden önceki durumlarına göre, içten denetimlilik yönünde değişiklikleri görüldü; ve bu öğrencilerin terapi sonrası denetim odağı inançları hem yeniden eğitim ve hem de kontrol grubu deneklerindekienden anlamlı olarak daha içten denetimli bulundu. Yeniden eğitim grubunda da içten denetimlilik doğrultusunda bir değişiklik olmasına karşın, bu gruba kontrol grubu arasındaki fark anlamlı değildi.

Sonuç

Görüldüğü gibi, bu araştırmalar, özellikle, örneklemelerinin küçüklüğü, kontrol gruplarının ve deneysel süreçlerinin titizlikle düzenlenmemiş olması ve benzeri açılardan eleştiriye açıktırlar. Özellikle son bölümde sözü edilen araştırmaların sonuçlarına Hawthorne etkisi, araştırmacı yanlılığı, ve benzeri etkiler karışmış olabilir. Ancak, daha kontrollü ve inandırıcı çalışmaların yokluğu ve her şeye karşın sonuçların tutarlılığı karşısında sağaltım programları ve benzeri yöntemlerle denetim odağı inancının değiştirilebileceğine ilişkin fikir vermeye yeterli de sayılabilirler.

Bütün eksikliklerine karşın, bu araştırmaların sonuçları bir süre, "Ne ekersen, onu biçersin", "Korkak bezirgân ne kâr eder ne zarar", "Kurda niçin boynun kalın demişler, çünkü kendi işimi kendim yaparım demiş" ve benzeri bireysel davranışla sonuçları arasındaki nedensel ilişki vurgulamalarının geçerli olduğu koşullar altında yaşadıklarında, insanların ödül ve cezaların nedenine ilişkin olarak dışardan içeriye, başkalarından kendilerine, kısaca dıştan denetimlilikten içten denetimliliğe doğru bir değişiklik sergileyecekleri görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Bialer, I. (1961). Conceptualization of success and failure in mentally retarded and normal children. *Journal of Personality*, 29, 303-320.
- Chandler, T. A. (1980). Reversal peer tutoring effects on powerlessness in adolescents. *Adolescence*, 15, 715-722.
- Crandal, V.C., Katkowsky, W., ve Crandal, V.S. (1965). Children's beliefs in their control of reinforcements in intellectual academic achievement behaviors. *Child Development*, 36, 91-109.
- DeCharms, R. (1972) Personal causation training in the schools, *Journal of Applied Social Psychology*, 2, 95, 113,

- Dönmez, A. (1985a) Denetim odağı (locus of control). A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, 18, 1-2, 31-43.
- Dönmez, A. (1985b). Belirli toplumsal durumların algılanmasında denetim odağının etkisi. A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, 17, 1-2, 143-158
- Dönmez, A. (1987). Denetim Odağı: Temel araştırma alanları. A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, 20, 1-2, (basımda).
- Dua, P.S. (1970). Comparison of the effects of behaviorally oriented action and psychotherapy reeducation on intraversion -extraversion emotionality, and internal-external control. Journal of Counseling Psychology, 17, 567-572.
- Eitzen, D.S. (1974). Impact of behavior modification on locus of control of delinquent boys. Psychological Reports, 35, 1317-1318.
- Foulds, M.L. (1971). Changes in locus of internal-external control. Comparative Group Studies, 2,293-300.
- Gorman, B.S. (1968). An observation of altered locus of control following political disappointment. Psychological Reports, 23, 1094.
- Gutkin, T.B. (1978). Modification of elementary students' locus of control: An operant approach. Journal of Psychology, 100, 107-115.
- Harvey, M.J. (1971). Locus of control shift in administrators. Perceptual and Motor Skills, 33,980-982.
- Lefcourt, H.M. (1966b). Belief in personal control: A goal for psychotherapy. Journal of Individual Psychology, 22, 185-195.
- Lefcourt, H.M. (1976). Locus of control: Current trends in theory and research. Hillsdale, N.J: Lawrence Erlbaum Associates.
- Lester, D., ve Genz, J.L. (1980). Internal-external locus of control, experience as a police officer, and job satisfaction in municipal police officers. Journal of Police Science and Administration, 6, 479-481.

- Lynch, M.L., Ogg, W.D., ve Christensen, M.C. (1975). Impact of life planing workshop on percieved locus of conrol. *Psychological Reports*, 37, 1219-1222.
- Martin, R.D., ve Shepel, L.F. (1974). Locus of control and discrimination ability with lay counselors. *Journal of Counseling and Clinical Psychology*, 42, 741.
- Masters, J.C. (1970). Treatment o adolescent rebellion by the reconstrual of stimuli. *Journal of Consulting Psychology*, 35, 213-216.
- Matheny, K.B., Anderson, G.L., ve Blue, F.R (1978). Development of effective behavior in school through the use of models. *Journal of Psychology*, 99, 75-81.
- Nowicki, S., ve Barnes, J. (1973). A locus of control scale for children. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 40, 148-154.
- Parker, S. D., Brewer, M.B., ve Spencer, J.R. (1980). Natural disaster, perceived control, andattributions to fate. *Personality and Social Psychology Bullatin*, 6, 454-459.
- Phares, E.J. (1976). *Locus of control in personality*. Morristown, JN. J.: General Learning Press.
- Rohner, E.S., Chaille,C., ve Rohner, R.P. (1980). Perceived parental acceptance-rejection and the development of children'locus of control. *Journal of Psychology*, 104, 83-86.
- Rotter, J.B. (1975). Some problems and misconceptions related to the constructof internal versus external conto of reinforcements. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 43, 56-67.
- Smith, R.E. (1970). Changes in locus of control as a function of life crises resolution. *Journal of Abnormal Psychology*, 75, 328-332.

BİLİŞSEL SOSYAL ŞEMALAR

Prof. Dr. Ali Dönmez

Kuramsal Temel

Biliş, bireyin kendi iç koşulları ve içinde yaşadığı fiziksel ve toplumsal çevreye ilişkin olarak işlediği bir bilgi, inanç ya da düşünce olarak tanımlanabilir. Diğer bir deyişle bir biliş bilinen ya da algılanan her şey olabilir. Bilişsel kuram, insanın çevresine ilişkin bilgileri nasıl edindiği, çevresini nasıl algıladığı ve bu tür bilişler temelinde çevresi içinde nasıl davrandığı ve çevresi üzerinde nasıl etkili olduğu ile uğraşır (Scheerer, 1954).

Öyleyse, bilişsel etkinlik üzerinde odaklaşan bir yaklaşım, bu tür algısal örgütlemelerin, bireye gelen uyaran ve bilgilerle bireyin bunlara verdiği yanıtlar (tepkiler) arasında oynadığı aracılık rolünü vurgular. Bilişler, doğrudan gözlenmeseler de, gözlenebilir uyaranla ölçülebilir tepki arasındaki ilişkiyi önemli ölçülerde etkileyen ve biçimlendiren ara değişkenlerdir. Bilişsel işlevlerin uyaranla tepki arasında etkili olduğu, uyaranın birey için taşıdığı anlamı belirlediği ve bu anlam temelinde tepkinin başlatıldığı varsayılır. Dolayısıyla, bilişsel kuramda içsel ve bilişsel süreçlerin doğasının ve işleyiş biçimini anlamaya karşı, uyaranların fiziksel niteliklerine karşı olduğundan daha büyük bir ilgi söz konusudur.

Sosyal psikoloji en az üç bakımdan her zaman bilişsel olmuştur. İlk olarak, sosyal davranışın nedenleri bilişseldir. Kurt Lewin'den bu yana sosyal psikologlar sosyal davranışın insanların toplumsal çevrelerine ilişkin algılarının bir işlevi olarak daha iyi anlaşılabilceği

düşüncesini paylaşırlar. Sosyal davranışı insanların çevrelerindeki uyarıların nesnel betiminin bir işlevi olarak almazlar (Zajonc, 1980 a). İkinci olarak, sosyal psikologlar yalnızca davranışın nedenlerine değil, sosyal davranışın etkilerinin sonuçlarına da ağırlıklı olarak bilişsel açıdan bakarlar. Üçüncü olarak, sosyal psikoloji, davranışın nedeniyle sonucu arasındaki insanın düşünen bir canlı olarak görülmesi bakımından da bilişseldir (Fiske ve Taylor, 1984). Sonuç olarak, sosyal psikoloji yukarıda tanımlanan genel anlamda bilişten çok sosyal bilişle ilgilenmektedir. Sosyal biliş ise insanların diğer insanları ve kendilerini nasıl anladıkları ile ilgilidir. Bilişsel süreçler üzerindeki vurgu sosyal psikolojiye temel yaklaşımlardan biridir. Sosyal algı bağlamında bilişsel süreçlere sosyal biliş adı verilmektedir çünkü toplumsal uyarılar, öncelikle de diğer insanlar ve gruplar üzerinde odaklaşmaktadır.

Son yıllarda bilişsel psikolojiye ilgi giderek artmaktadır. Belki biraz da bu yüzden, sosyal biliş konusu sosyal psikoloji ders kitaplarında artık ayrı bir bölüm olarak yer almaya başlamıştır.

Sosyal biliş üzerinde çalışanlar, toplumsal uyarılar, öncelikle de bireyler ve gruplar üzerinde odaklaşan bilişsel süreçleri ele alıp araştırırlar. Sosyal biliş yaklaşımının temelinde sosyal algının (kişi algısı) bilişsel bir süreç olduğu görüşü yatar. Bu görüşe göre, insanlar edilgen (pasif) alıcılar değildirler. Etkin birer örgütleyicidirler. Gördüklerini, duyduklarını, dokunduklarını, tattıklarını ve kokladıklarını, kısaca değişik yollardan kendilerine gelen bilgileri tutarlı ve anlamlı bütünler (algı ve izlenimler) halinde örgütlemek eğilimindedirler (Sears, Freedman ve Peplau, 1989).

Başta da kısmen belirtildiği gibi, genel olarak biliş konusu, insanların toplumsal çevrelerine (diğer insanlara) ilişkin bilgileri nasıl yorumladıkları, çözümledikleri, anımsadıkları ve kullandıkları ile ilgilidir. Sosyal bilişin temel gerçeği bilgi yüklülüğüdür. Nesneler dünyasından gelen bilgiler bir yana, insan beyni her gün yalnızca diğer insanlardan kaynaklanan yüzlerce, belki binlerce bilgi ile karşı karşıya kalmaktadır. Kısaca, insanlar sosyal, yani diğer insanlardan

kaynaklanan müthiş bir bilgi bombardımanı altındadırlar. Dolayısıyla, çözümlemek, saklamak ve sonradan geri çağırıp kullanmak bir tarafa, insan beyninin kendisine gelen her bilgi parçasına dikkat edip algılayabilmesi bile olanaksızdır. Öyleyse, insanoğlu böylesine karmaşık, hızlı ve çeşitli bilgi akışı ile nasıl başa çıkmakta, toplumsal dünyasına nasıl anlam verebilmektedir? Bu bilgilerden ne kadarını işleyebilmektedir? Bu ve benzeri başka sorular sosyal biliş yaklaşımının yanıtlamaya çalıştığı temel sorulardır. İnsan beyni sözü edilen türden bir bilgi akışı ile başa çıkabilmek için pek çok kestirme yol kullanmaktadır. O kadar ki, sosyal psikologlar sosyal dünyanın olaylarını anlayabilmek için insan belleğinin sürekli olarak en kolay ve kestirme yolu seçtiğine inanmaktadırlar. Birey "bilişsel bir cimri"dir (Fiske ve Taylor, 1984). Bir kural olarak olabildiğince az düşünür ve bir kez bir şeye inandıktan sonra ondan vazgeçmek istemez.

Sosyal bilişle ilgili çalışmaların sonuçları dört genel çerçevede özetlenebilir:

1) İnsanlara ilişkin bilgilerin işlenmesi uyaranlarda tutarlı bir anlam algılamayı gerektirir. Bir kişinin bütün özelliklerini anlamlı bir bütün ya da Gestalt içinde örgütleriz. Öyle ki, herhangi bir tek özelliğin anlamı, kısmen kişinin sahip olduğu diğer özellikler tarafından belirlenir. Örneğin, bir yargıç bir sanığın dikkatli ve ayrıca zeki olduğunu öğrenirse, zeki olma özelliği ağırbaşlı, ya da aklıbaşında olma anlamı kazanabilir. Öte yandan, eğer sanığın işini bilir ve zeki olduğunu öğrenirse, zeki olma özelliği güvenilmezlik ya da üç kağıtçılık anlamı kazanabilir. Böylece, zeki olmanın anlamı bağlama göre değişmektedir.

2) İnsanlar dikkatlerini çevrelerindeki her şeye eşit olarak dağıtmazlar, algısal alanın en çarpıcı yönleri üzerinde yoğunlaştırırlar. Diğer bir deyişle, çevrenin, bir zemin üzerinde şekil ya da bir fon üzerinde resim görünümündeki yönleri dikkati zeminden daha çok çeker. Örneğin, biri dışında bütün öğrencileri erkek olan bir sınıfta dikkati en çok tek olan kız öğrenci çeker çünkü erkek öğrenciler zemini, kız öğrenci ise şekli oluşturur.

3) İnsanlar uyarıları gruplandırıp sınıflandırarak algısal alanı örgütlerler. Gördüğümüz, duyduğumuz, tadıp kokladığımız başka her şeyden biraz farklıdır, fakat biz onları öyle algılamayız. Her uyarı bir sınıfın ya da grubun üyesi ya da bir parçası olarak görürüz: Örneğin, sınıfın önünde kürsüde duran kişiyi öğretim üyesi, bir sınav sırasında sınav kâğıdı dışında bir öğrencinin elinde gördüğümüz kâğıt parçasını kopyelik, küçük beyaz şapkalı, beyaz önlüklü bir kadını da bir hemşire olarak algılamak eğilimindeyizdir.

4) İnsanlar uyarıları belli bir yapının bir parçası olarak algırlar. Tek tek her uyarı zaman, yer ve nedensellik akışı boyutlarında başka uyarılarla ilişkili olmak eğilimindedir. Örneğin trafiği durdurulmuş bir yolda atlet ve şortla koşarken gördüğümüz birisini daha geniş bir bağlamın bir parçası olarak algılarız: Bu kişi bir koşuda yarışmaktadır; yarışa başkalarıyla birlikte, başlama işareti ile başlamıştır; diğerleri ya öndedirler ya da arkada kalmışlardır; yol kenarlarında seyirciler vardır v.b.

Tanım

Bilişsel sosyal psikologlar insan ve nesneleri soyut temsiller içinde grupladığımızı inanırlar. Havada hareket edebilen, kanatları, tüyleri, gagası ve gözleri bulunan yeni bir uyarıyı gördüğünüzde onu bir kuş olarak kuşlar grubu içinde sınıflandırırsınız. Bu olgu, yeni bir uyarının özelliklerini belleğinizdeki "havada hareket edebilen şeyler'e ilişkin soyut imgelerle (uçaklar, balonlar, uçurtmalar ve kuşlar gibi) karşılaştırmada kullandığınız bir süreç olarak açıklanabilir. Bir uyarıyı tanıma, uyarının belirli özelliklerinin bilişsel temsil ya da imgelerinizden birisinin özellikleri ile eşleştğini görme olarak tanımlanabilir.

Bilişsel bir temsil ya da soyut bir imge kavramı ya da artık bilinen adı ile bir şema yeni bir uyarıyı tanımayı anlamada bize yardımcı olabilir. Örneğin, bir kez kuş olarak kimlikledikten sonra bu yeni uyarı hakkında başka neler söyleyebilirsiniz? Yuva yaptığını, sesler çıkardığını, nefes alıp verdiğini, çiftleştğini ve eğer bir dişi

ise yumurta yaptığını kestirebilirsiniz. O kuşu bunları yaparken hiç görmemiş bile olsanız, bütün bunları ve daha fazlasını "bilecektiniz". Şemaları, haklarında doğrudan bilgiye sahip olmamamıza karşın, özellik ve davranışları (uyaranların özellik ve davranışları) nasıl çıkarsadığımızı açıklamada kullanabiliriz. Ayrıca, şemalar bilgileri ve belleği örgütleyip düzenlemeye de rol oynarlar. Örneğin, bir kez bir uyaran bir kuş olarak kimliklendikten sonra, bu özel kuşu betimleyebilmeniz için ona ilişkin yukarıda belirtilenlere benzer pek çok bilgiyi artık belleğinizde saklamak zorunda değilsinizdir. Böylesi bilgiler o nesne ya da uyaranı sınıflamada kullandığınız soyut imgede yani şemada vardır.

Bazı sosyal psikologlar şema kavramını kullanmışlardır. Bu sosyal psikologlar, insanları nesneler için oluşturduklarımıza benzer soyut sınıflara yerleştirdiğimize inanırlar. Örneğin, utangaç, sessiz ve çekingen bir kişi gördüğümüzde bu özelliklere eş özelliklerle karşılaşınca kadar belleğimizdeki sınıf ya da kategorileri araştırabiliriz: Bu kişi bir içedönüktür. Tıpkı, bir uyaranı kuş olarak tanımının bilinmeyen başka bir çok özelliği çıkarsamamıza izin vermesi gibi, bir kişiyi bir içedönük olarak tanıma yani onu içedönükler sınıfına sokma da o kişinin ayrıca belki çekingen, kuşkulu ve aşırı duyarlı birisi olduğunu çıkarsamamıza olanak sağlar.

Sosyal uyaranları gruplayarak toplumsal dünyamızı anlamlı ve başaşikılabilir kılmada kullandığımız kestirme yollardan birde sosyal şemalardan yararlanmaktır. Genel anlamda şema algı konusu nesne hakkında bazı bilgileri, ona ilişkin değişik bilişler arasındaki bazı ilişkileri ve özgül bazı örnekleri içeren örgütlenmiş ve yapılandırılmış bir bilişler takımı olarak tanımlanabilir (Taylor ve Crocker, 1981). Bir şema, insanların olaylar arasında varsayılan belirli bazı düzenliliklere ilişkin olarak geliştirdikleri ve bir kez geliştikten sonra davranışa yol göstericilik işlevi gören ve ilişkili yeni bilgilerin özümseme biçimini etkileyen bir çerçeve rolü üstlenen soyut ve genellenebilir bir kurallar bütünüdür (Stotland ve Canon, 1972). Bir başka tanıma göre şema, belirli bir kavram ya da bir uyaran tü-

rü hakkında örgütlü bilgiyi temsil eden bilişsel bir yapıdır. (Fiske ve Taylor, 1984). Bir şema, bellekte girdileri örgütlemeye kullanılan varsayımsal bir yapıdır (Kahn ve ark., 1984). Bir başka tanıma göre şema, bir kişinin bir şeye ilişkin inanç ve duygularının örgütlenmiş bir bütünüdür.

Şemalar öncelikle biliş üzerinde odaklaşırlar. Diğer bir deyişle, genel olarak bilgilerin bellekte nasıl temsil edildiği ve yeni bilgilerin var olanlara nasıl bağlandığı üzerinde yoğunlaşırlar. Şema araştırmalarının en temel sonuçlarına göre insanlar gerçeği yalınlaştırmaktadırlar; bunu kısmen özgül durumları genel durumun ışığında yorumlayarak yapmaktadırlar. Örneğin, bir politikacı için yaygın bir şema, politikacıların güvenilmez, çıkarıcı, yağcı fakat aynı zamanda sosyal ve dışadönük oldukları yönünde genel bir inancı içerir. Şema hangi bilgilerin uygun olacağına ilişkin bilgi içerir (gülümsemesine güvenilmemelidir). Dolayısıyla, neyin uygun olmadığını (kalabalıktan kaçır), neyin ilişkisiz olduğunu (kızarmış tavuğu sevip sevmemesi) tanımlar (Fiske ve Taylor, 1984).

Şema kavramı temel bir varsayımdan yola çıkmaktadır: İnsanlar etkin bir biçimde gerçeği yeniden yaratmaktadırlar. Anlam yaratmakta ve ona nesnel dünyanın verilerini eklemektedirler. Bu varsayım sağduyuya açıkça ters düşmektedir. Sokaktaki insanlar olarak bizler algıyı çevrenin sunduğu verilerin hiç değişikliğe uğramamış bir kopyesini alıyormuşçasına anında ve doğrudan yaşarız. Örneğin, siz bu sayfadaki yazılarda kullanılan mürekkebin farkında değilsiniz. Halbuki size ulaşan işlenmemiş verilerin doğrudan kopyesi ya da fotokopisi bir sayfa ve üzerindeki mürekkeptir. Tersine, siz sanki sözcüklerin anlamını doğrudan algılıyorsunuz. Gerçekte, beyniniz bu anlamları yaratmaktadır. Sağduyuya göre, beyin tıpkı bir video kamerası gibi dış dünyanın bir kopyesini içselleştirmektedir. Gestalt psikolojisinin gelişimi algı konusunda farklı bir görüşün ortaya çıkmasına yol açmıştır. Gestalt psikologları algının yapıcı olduğunu ve algılara beynin ve sinir sisteminin yorumlayıcılık özelliklerinin aracılık ettiğini ileri sürmüşlerdir.

Şema kavramı, Gestalt psikolojisinin bir devamıdır, yapıcı ya da yorumlayıcı algı üzerine kurulmuştur. Örgütlü önceki bilgilerin neyin algılanıp belleğe kaydedileceğini biçimlendirdiği görüşünden yola çıkmaktadır.

Şemaların değişik çeşitleri vardır: Benlik şemaları, kişi şemaları, rol şemaları, ve olay şemaları. Aşağıda bunlardan her biri hakkında genel çizgileri ile özet bilgi verilmiştir.

Şema Çeşitleri

Benlik Şemaları

Nasıl bir kişiliğe sahipsiniz? Ne kadar dürüst bir kişisiniz? Ne kadar bağımsız, ne kadar yardımsever bir kişisiniz? Çoğu insan bazı özelliklere ilişkin olarak kendisi hakkında oldukça açık ve kesin bir fikre sahiptir. Bazı özelliklere ilişkin olarak ise daha belirsiz benlik kavramlarına sahiptir. Bir kişinin benlik kavramının belirli boyutlarında bir şemaya sahip olup olmadığını belirlemek için çeşitli ölçütler vardır. İnsanlar kendileri için önemli olan, kendilerini aşırı, yani uçlarda bildikleri ve tersinin doğru olmadığına kesinlikle inandıkları boyutlarda şematiktirler. Yani, bir şemaya sahiptirler. Örneğin, eğer ailenize bağlılık sizin için önemli ise ve eğer kendinizi ailesine aşırı bağlı biri olarak düşünüyor ve kesinlikle ailesinden bağımsız birisi olarak düşünemiyorsanız bu, sizin bu boyuta ilişkin olarak kendinizle ilgili oldukça çok bilgi topladığınız anlamına gelir. Örneğin, böyle bir durumda ailenizle ilişkinizi hiçbir zaman koparmayacağınızdan emin olacaksınız.

Şematik olanların tersine, şematik olmayan bireyler belirli bir boyut üzerinde kendilerini ve boyutun önemini düşükle orta arasında değerlendirirler. Bir boyutta şemasız olan kişiler başka boyutlarda da şematik olabilirler.

Belirli bir boyutta şematik olma o boyuta ilişkin olarak gelen bilgileri tıpkı başka kişilere ilişkin şemaların o kişilere ilişkin bilgilerin işlenmesine rehberlik etmeleri gibi, süzüp seçmemize izin verir.

Böylece, kendimizi, başkalarını grupladığımız gibi ve aynı sonuçlarla gruplarız. Örneğin, ailesine bağlı kişiler aileye bağlılıkla ilgili özelliklere "işte bu benim" diyerek tepki gösterirler. Belirli bir özelliğe şematik olan kişiler o özelliğe başka kişilerde de dikkat ederler.

Benlik şemaları, kişileri kendilerine ilişkin her türlü şema-İlgili bilgi hakkında daha fazla düşünmeye zorlarlar. Benliğe ilişkin şema-İlgili bilgilerin daha kolay anımsanmasını sağlarlar. İnsanlardan kendi davranışlarını kestirmeleri istendiğinde, genellikle, kendi benlik şemaları ile tutarlı ya da kendi benlik şemalarına uygun kestirmeler yapmaktadırlar.

Örneğin, bugün ailelerine bağımlıdırlar yani benlik şemalarında bu bilgi vardır ve her zaman böyle kalacaklarını söylerler.

Kısaca, benlik şemaları insanları kendilerinde ve başkalarında şema ile ilgili bilgileri algılama konusunda duyarlılaştırır. Şema ile ilgili bilgilerin daha etkili olarak anımsanmasına ve değerlendirilmesine olanak sağlarlar. Ancak, varılacak yargı ya da ulaşılabilecek sonuç yeni olduğunda, düşünme sürecini uzatarak bilgi işleme süresini de uzatabilirler.

Kişi Şemaları

İyi tanıdığımız her birey için, o birey hakkında bildiklerimizi düzenleyip örgütleyen kişi şemalarımız vardır. Bazen bir kişi sizi şaşırtacak biçimlerde davranabilir. Öte yandan, aynı davranış bir başka kişide hiç de şaşırtıcı olmayabilir. Örneğin, eğer ona ilişkin şemamız Ahmet'i temiz ve düzenli biri olarak betimliyorsa, onu pantolonunu ütülerken, kırıvatlı, ayakkabılarını boyarken v.b. görmek sizi şaşırtmayacaktır. Ancak onu dağınık biri olarak tanıyorsanız yani ona ilişkin şemanızda dağınıklığına ilişkin bilgiler varsa, aynı davranışlar sizi fazlasıyla şaşırtabilir. Şaşırtabilir çünkü böylesi davranışlar o kişide görmeye alışkın olduğunuz davranışlara ters düşmektedir. Diğer bir deyişle, sizin o kişiye ilişkin şemanıza uymamaktadır. Kişilere ilişkin amaç (niyet) ve kişilik özelliği şemalarımız vardır.

Diğer bir kişinin davranışını uygun bir kişilik özelliği kategorisi içine yerleştirme, bir nesneyi sınıflandırmanın etkileri ile aynı etkilere yol açar. Örneğin, bilgi işleme sürecini kısaltır, süreci yalınlaştırır ve kolaylaştırır.

Sosyal sınıflandırma (kişinin sınıflandırılması) nasıl işlemektedir? İnsanlar, tıpkı kuş, masa ve sebze örneğine (şema) sahip oldukları gibi, belleklerinde dışadönük, kopyeci, şizofrenik v.b. örneklerine (prototiplerine) de sahiptirler. Tıpkı nesnelerde olduğu gibi, sosyal bir örnek (prototip) insanlara, karşılaştıkları kişileri aile (grup) benzerliği ölçütüne göre sınıflama olanağı sağlar. Aile benzerliği ölçütü belirli kişilik özelliklerinin belirli bir kişinin davranışına uydurulması sürecine işaret eder. Bir algılayıcı, bir kişiyi bir kez belli bir sınıfta grupladıktan sonra, o sınıfa uygun fakat hiç görülmemiş ya da karşıkarşıya kalınmamış özelliklerin varlığını yanlış olarak anımsamak eğilimindedir. Örneğin, Ayşe'yi bir kez içedönükler içinde sınıflandırdıktan sonra, onda olmadığı halde içedönüklerin bazı özelliklerinin Ayşe'de de bulunduğunu düşünebilirsiniz (Kahn ve ark., 1984).

Kişilerin amaç ve kişilik özelliklerine ilişkin şemalar, algılayıcının şema-tutarlı bilgileri, şemasız olabileceğinden çok daha ayrıntılı olarak anımsamasına yardım ederler. İlk algılar ve sonraki anımsamalar üzerindeki etkilerini ek olarak kişi şemaları ve örnekleri (prototip), bu ilk algı ya da izlenimlerden yapılan çıkarsamaları da etkiler. Örneğin, pek çok dost toplantısı düzenlemek gibi, özellikle dışadönük bir davranışta bulunan birini tanıyorsanız, bu kişinin konuşmayı sevmek gibi başka dışadönük özelliklere de sahip olduğunu çıkarsamak eğilimindensinizdir.

Şemalar öteki insanların kişiliklerinde hangi özelliklerin birbiri ile iyi gittiğine ya da birbiri ile uyduğuna ilişkin bilgi sağlarlar. Kişi şemaları içedönüklük, dışadönüklük gibi kişilik özelliklerinin örnek (prototip) temsillerini içerirler. Kuşkusuz, belirli bir amaçla hangi davranışın tutarlı olduğuna ilişkin fikirleri de içerirler. Her türden kişi şemaları, başka insanlar hakkındaki genel varsayımlarımıza uy-

durmak için algı bellek ve çıkarsama süreçlerini biçimlendirirler. Şemalar bu süreçlerle ekonomik olarak başaçaıkmda kullanılırlar.

Rol Şemaları

Bir toplumsal rol, bir konuma bağı bir kurallar ve davranışlar takımıdır. Böylece, bir rol şeması uygun norm ve davranışlara ilişkin olarak kişinin bilgilerini düzenleyip örgütleyen bir bilişsel yapıdır (Fiske ve Taylor, 1984). Rol şemaları profesör, sekreter, sevgili, işçi, öğrenci, garson gibi, belirli bir roldeki insanlara ilişkin olarak sahip olduğumuz örgütlü soyut imgeleri temsil ederler. Bazen bu şemalar gerçekçi olmayabilirler. Eğer, sekreter şemamız her zaman titiz, düzenli, işini bilir, resmi, dürüst, dakik gibi öğeleri içeriyorsa, bu doğru olmayabilir. Böyle bir şemaya uyan sekreter sayısı pek fazla olmasa gerektir.

Bir kişinin çaba ve niyeti sonucu kazandığı nitelikler bu kişinin işini ve öteki ulaşılmış rollerini belirler (eğitim, deneyim v.b.), bir kişinin doğumla kendiliğinden kazandığı nitelikler o kişinin atfedilmiş rollerini cinsiyet, yaş ırk) belirler. Bu niteliklerden her biri uygun davranış ve standartlar için rol temelli beklentileri birlikte taşır, bu beklentiler diğer insanların belleklerinde şemalar olarak örgütlenbilirler.

Rol şemaları, kalıpyargıları açıklamada da kullanılabilirler. Kalıpyargılar, rol şemalarının, kişinin toplumsal olarak tanımlanmış belli bir kategoriye giren diğer insanlara ilişkin önceki beklenti ve bilgilerini örgütleyen özel bir türü olarak görülebilir. Örneğin, belirli standart ve davranışlar yaşları, ırkları, cinsiyetleri ve dinleri temelde insanlardan beklenir. Böylece, kalıpyargılar rol şemalarının önemli bir türünü oluşturmaktadır.

Kalıpyargılar yaş, ırk, cinsiyet ve etniklik gibi görsel olarak belirgin özellikler üzerine kurulu oldukları için algısal süreçler bu tür şemalar açısından önemlidir. Sorunlardan biri gruplamanın algı üzerindeki etkisidir. Bir kişi bir kez siyah ya da beyaz olarak gruplandırıldıktan sonra şemanın kalıpyargısal içerdiği kişinin tipik grup

üyesine ne kadar çok ya da ne kadar az benzediğine bakılmaksızın geçerlidir. Diğer bir deyişle bir kez siyah olarak gruplandırılan kişi artık tam anlamıyla siyah, bir kez dişi olarak sınıflandırılan kişi tam olarak dişi, bir kez yaşlı olarak gruplandırılan kişi de tam olarak yaşlıdır. Öyle algılanır.

Rol şemaları benlik ve kişi şemalarında da olduğu gibi, bellekte saklananları şemaya uygun olarak biçimlendirirler. Şema ile tutarsız bilgiler, eğer zaman varsa, dikkati çeker. Öte yandan, şema ile tutarlı bilgilerin normal yollardan anımsanması daha kolaydır. Bellekten geriçağırma süreçleri şema-tutarlı bilgileri daha kolay işler ve anımsar. Bir araştırmada (Brewer, Dull ve Lui, 1981) şema-tutarsız bilgilerin kodlanmasının şema-tutarlı ya da şema ile ilişkisiz bilgilerden daha fazla zaman aldığı görülmüştür. Daha sonra, şema-tutarsız bilgilerin, belki de harcanan ek dikkat çabası nedeniyle, daha iyi anımsandığı gözlenmiştir.

Olay Şemaları

Şimdiye kadar sözü edilen şemalara ek olarak bir de olay şemaları vardır. Bunlar iyi bilinen durumlarda uygun olay ardışıklıklarını betimleyen yapılardır (Abelson, 1981). Örneğin, bu tür şemalardan birine "bir lokantada yemek yeme" şeması adı verilebilir. Bu şemaya göre, lokanta ya girer, bir masa seçer, oturursunuz; yemek listesine bakar, garsonun gelmesini beklersiniz; siparişinizi verir, yemeklerin gelmesini beklersiniz; yemekler gelir, yemeğinizi yersiniz, hesap ister, hesabınızı öder çıkarsınız.

Çocuk yapmak, duş almak, bir yarıyılsonu sınavına girmek, futbol oynamak, tenis oynamak gibi başka rutin olay ardışıklıkları için de benzer şemalar üretebiliriz. Olay şemaları, şemaların karmaşık davranış ardışıklıkları, karmaşık işleri yerine getirmek için gerekli alışılmış işlemler ve benzeri etkinlikler üzerindeki etkilerine işaret eder. Yukarıdaki örnekte verilen "bir lokantada yemek yeme" şeması çoğu lokantada yemek yemede ortak bir çok ardışık adımdan oluşmuştur (oturmak, menüye bakmak, sipariş vermek, beklemek v.b.). Şemalar kendilerini destekler (menü gibi), rolleri (garson) ve

ardışıklık kurallarını (siparişten önce menüyü okumak) içerirler. Olay şemaları günlük oluşumlardan ve yaşantılardan çıkarılır ve yeni yaşantıların anlaşılmasında kullanılırlar.

Özetle olay şemaları, günlük yaşamdan çıkartılan etkinlik ardışıklıklarını betimlerler. Belirsiz ya da bulanık bilgilerin işlenmesinde çerçeve işlevi görürler, belleği şema-tutarlı bilgiler doğrultusunda biçimlendirirler. Şemalara dayandırılan çıkarsamalar bilgi eksikliği bulunan yer ve durumlarda boşlukları doldurma olarak görülebilirler.

Şemadan Davranışa

Başka kişilere ilişkin izlenim oluştururken kullandığımız şemaların, o kişiler hakkında var olan bilgilerin nasıl kullanılacağı üzerinde büyük ölçüde etkili oldukları görülmektedir.

Şemalar davranış üzerinde de etkili olabilirler. Eğer, bir kişinin dürüst birisi olarak bir izlenimini oluşturmuşsanız, o kişinin dürüstlükle ilgili davranışlarını vurgulamaya ve o kişiye karşı daha açık ve dürüstçe davranmaya başlayabilirsiniz. Bu kişi de, sizin ona karşı dürüstlüğünüzün farkına vararak özellikle dürüst ve açık davranmaya başlayabilir. Siz de bunu, o kişiye ilişkin izleniminizin doğruluğunun bir kanıtı olarak görebilirsiniz. Dürüst insanlar açık davranırlar. İzleniminiz kendi davranışınız yüzünden, kendi kendisini doğrulatan bir tahmin ya da kestirim haline gelmiştir. Kendi davranışınızda, diğer kişiye ilişkin olarak oluşturduğunuz izlenimden kaynaklanan değişiklikler toplumsal etkileşimlerde, izlenimi doğrulayacak biçimde diğer kişinin davranışını da değiştirir. Bunu kanıtlayan bir dizi araştırma vardır.

Bu araştırmalardan birinde (Yarkin, Harvey ve Bloxom, 1981) toplumsal etkileşimlerde şemaların etkisi gösterilmeye çalışılmıştır. Araştırmada labaratuara gelen kadın deneklere bir başka kadının kısa bir özgeçmişi verilmiştir. Ek olarak, bazı deneklere kadının üniversiteyi bitirdiğinden beri bir bankada çalıştığı, işini sevdiği, geniş bir arkadaş çevresine sahip olduğu ve hızlı bir toplumsal yaşam sür-

dürdüğü söylenmiştir. Diğer deneklere ise olumsuz bir izlenime temel oluşturacak bilgiler verilmiştir. Kadının içinde bunaldığı, çok az arkadaşının bulunduğu, ve toplumsal yaşamının renksiz ve amaçsız olduğu söylenmiştir.

Bütün deneklere kadını bir arkadaşı ile üniversiteden sonraki yaşamları üzerinde konuşurken gösteren bir video filmi gösterilmiştir. Video filmindeki konuşma kadınların yaşamları hakkında çok açık bilgiler vermeyecek biçimde düzenlenmiştir. Video filmi gör-
dükten sonra denekler, kadınla karşılaşmışlar ve onunla 3 dakika konuşma fırsatı elde etmişlerdir. Bu süre içinde kadın (bir yalancı denek) davranışını denekten deneye olabildiğince sabit tutmaya çalışmıştır. Araştırmacılar konuşmaları (kadınla) kaydetmişler ve denekleri dikkatle gözlemişlerdir. Özellikle, deneklerin yalancı denekle konuşma süreleri, denek konuşmalarının olumluluk düzeyleri ve deneklerin kadına ne kadar süre baktıkları üzerinde durulmuştur.

Kadın hakkında olumlu bilgi alan deneklerin onunla, olumsuz bilgi alanlarla karşılaştırıldığında, daha uzun süre konuştukları, ona daha uzun süre baktıkları görülmüştür. Deneklerin sözlü ve sözsüz davranışları, izlenimleri yani kadına ilişkin kişi şemaları ile tutarlı bulunmuştur.

Kuşkusuz, bu durum şaşırtıcı değildir çünkü izlenimlerin temel işlevlerinden biri diğer kişiye ilişkin davranışlarımızı yönlendirmektir. Böylece algılayıcının davranışı, algılanan kişi tarafından yine algılayıcının izlenimini oluşturmada kullanılır ve bu yolla algılanan kişinin algılayıcıya ilişkin davranışı etkilenmiş olur.

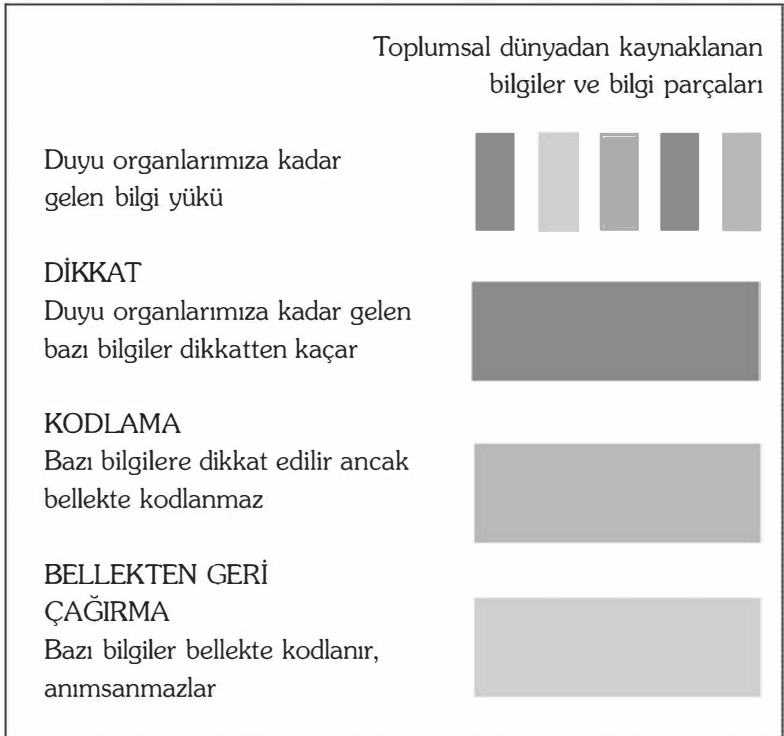
Özetlersek, biz oluşturduğumuz ilk izlenimle bir başka kişiyi dürüst kişi şemamızdaki özelliklerle özdeşleştiriyoruz. Sonra dürüst birine karşı özellikle dürüst davranıyoruz. Bunun farkına varan diğer kişi de ona dürüst davrandığımız için bizi olumlu algılıyor yani bizi kendi dürüst kişi şemasındaki özelliklerle özdeşleştiriyor. Böylece, bir başkasına ilişkin ilk izlenimimiz kendisini doğrulatmış oluyor.

Şematik Bilgi İşleme

Toplumsal çevremizden duyu organlarımıza gelen yığınla bilgi ve uyarana ne olduğu aşağıdaki çizimde şematik olarak görölmektedir. Buraya kadar şemaların kuramsal temelinden, şema tanımından, şema çeşitlerinden ve şema-davranış ilişkisinden söz ettik. Burada şöyle bir soru akla gelmektedir. Şemalar neye yarar? Aşağıda özet olarak bu sorunun yanıtları verilecektir.

Şemalar Neye Yerar?

1) Şemalar neye dikkat edip neye dikkat etmeyeceğimizi belirlemede etkili olurlar. Bir şema bize nelerin olmasını bekleyebileceğimizi söyler ve

bu beklentilere ters düşen bilgi ve uyarılar çarpıcılık kazanarak dikkati çekebilir. Dikkati çekme ise bellekte kodlanma ve sonradan geri çağrılarak kullanılmak için bir zorunluluktur. Örneğin, bir üniversite açılış töreni sonrasında çevrenizde yüzlerce hatta binlerce kişi olabilir. Bunların hepsine dikkat etmeniz kesinlikle olası değildir. Fakat eğer aralarından birisi anadan doğma çıplaksa ona dikkat etmeniz büyük bir olasılıktır çünkü sizin bir açılış töreni için olay şemanız herkesin tam anlamıyla giyinik olacağını söyler. A.B.D.'de 1970'lerin ilk yarısında üniversite öğrencileri arasında kısa bir süre için streaking adı verilen bir çıplaklık modası gelip geçmiştir. Bu moda insanların diğer insanlar arasındayken birdenbire çınlı çıplak ortaya çıkıvermeleri biçiminde görülüyordu. Böylece, insanların diğer insanlar arasındayken herkesin giyinik olacağını söyleyen şematik beklentilerinden yararlanılıyordu. Bu işi yapan kişi bir kütüphanede, sınıfta, herhangi bir gösteri ya da toplantı sırasında hatta bir uçakta birdenbire çınlı çıplak ortaya çıkıp insanlar arasından hızla koşarak kayboluyordu. Çok kısa bir süre içinde olup bitmesine karşın, bu ortaya çıkıp kaybolma herkesin dikkatini çekmede çok etkili oluyordu. Öte yandan, şemaların dikkatle ilgili bir diğer etkisi de bazen şema tutarsız ya da şemaya ters düşen bilgi ve uyarıların görmezlikten gelinmesine ya da dikkati çekmemesine neden olabilmeleridir.

2) Şemalar bellekte hangi bilgilerin kodlanıp kaydedilerek saklanacağı üzerinde etkili olurlar. Daha önce de belirtildiği gibi, insanlar kendilerine gelen her bilgi ya da uyarana dikkat edemezler. Dahası insan belleği de kendisine gelen her bilgiyi kodlayıp saklayamaz. Şemalar bellekte neyin kodlanıp tutulacağı konusunda yol gösterici işlevi görürler. Çoğu durumda, hangi bilgiler şemamıza en çok uyuyorsa ya da şemamızla tutarlı ise onları kodlarız. Örneğin, Darley ve Gross'un (1983) bir çalışmalarında öğretmen deneklerin yarısına genç bir kızın sosyoekonomik düzeyi (SED) düşük bir aileden, diğer yarısına ise SED'i ortanın üstünde bir aileden geldiği izlenimi verilmiştir. Bunun dışında kız hakkında her iki gruba verilen

diğer bilgiler aynıdır. Ayrıca, bütün denekler kızı bir sınav sırasında gösteren bir video filmini seyretmişlerdir. Genç kız filmin bir yarısında başarılı bir öğrenci gibi davranmış, sorulara genelde doğru yanıtlar vermiştir. Filmin diğer yarısında ise başarısız bir öğrenci gibi davranmış ve sorulara genelde yanlış yanıtlar vermiştir. Deneklerden kızın okulda nasıl bir öğrenci olduğunu kestirmeleri istendiğinde onun SED'i düşük bir aileden geldiğini sananlar başarısız, SED'i ortanın üstünde bir aileden geldiğini düşünenlerse başarılı bir öğrenci olduğunu tahmin etmişlerdir. Daha sonra, bu tahminleri için kanıt göstermeleri istendiğinde birinci grup, kızın başarısız bir öğrenci gibi davrandığı video filmi bölümünden, ikinci grup ise başarılı bir öğrenci gibi davrandığı bölümden kanıtlar göstermişlerdir. Kısaca, her iki grup da şema-tutarlı bilgileri kodlamış ve sonradan anımsamıştır. Birinci grup kendisine verilen bilgiler temelinde kızı başarısız öğrenci şemasına yerleştirmiş ve bu şema ile tutarlı bilgileri kaydetmiştir. İkinci grup ise tersini yapmıştır.

3) Bir şema bellekte saklanan bilgilerin geri çağrılıp kullanılmasını da kolaylaştırabilir. Anımsama ya da geriçağırmanın en iyi olduğu durumlar geçmişteki olay ve insanların şematik bir temsilini gözümüzün önünde canlandırabildiğimiz durumlardır. Çünkü şema pek çok ayrıntıyı da birlikte getirecektir. Örneğin, bir çalışmada (Cohen, 1981) deneklere bir kadınla kocasının video filmi gösterilmiştir. Deneklerin yarısına kadının bir kütüphaneci, diğer yarısına ise bir garson olduğu söylenmiştir. Kadının gözlük kullanma, şarap içme piyano çalma gibi bazı özellikleri bir kütüphaneci şemasına, odasında bir bowling topu bulundurma, çikolatalı doğum günü pastası yeme, evinde kitapların bulunmaması gibi diğer bazı özellikleri ise bir garson şemasına uymaktaydı. Daha sonra deneklerden video filmde gördüklerini anımsamaları istenmiştir. Anımsama miktarının hemen ya da bir hafta ölçülmüş olmasına bakılmaksızın, deneklerin şema-tutarlı ayrıntıları daha iyi anımsadıkları görülmüştür. Ancak, bazı durumlarda şema-tutarsız bilgilerin şema ile ilişkisiz olanlardan çok daha iyi anımsandığı da görülmektedir. Bunun

nedeni, şemaya iyi uymayan ayrıntıları öğrenmenin güç olması ve dolayısı ile kişinin bu bilgileri öğrenmek için çok daha fazla çaba ve zaman harcaması olabilir.

4) Şemalar genelde bilgi işleme hızını arttırmada etkili olabilirler. Brewer ve arkadaşları (1981) açıkça şema-tutarlı ve açıkça şema-tutarsız bilgi ve ayrıntıların bu ikisi arasındaki bilgi ve ayrıntılardan çok daha kolay anımsandığını ortaya çıkarmışlardır. Bu çalışmada bilgi işleme süresi şema-tutarsız bilgiler için şema-tutarlı bilgiler için olduğundan çok daha uzun bulunmuştur. Fakat şema ilişkisiz bilgilerin işlenme süresi hem şema-tutarlı ve hem de şema-tutarsız bilgiler için olduğundan çok daha uzun bulunmuştur. Bir başka çalışmada (Markus, 1977) benlik şemaları bağımsız bir kişi olan ve benlik şemaları bağımlı bir kişi olan denekler böyle şemaları olmayan deneklerle karşılaştırılmıştır. Deneklere belirli bağımlı ve bağımsız davranışlara ilişkin bazı cümleler okunmuş, sonra da onlardan kendilerine uyan tümceleri belirtmeleri istenmiştir. Benlik şeması olan deneklerin, bu belirlemeyi, davranış kendi şemalarını uysun ya da uymasın, şemasız olanlardan çok daha kısa sürede yaptıkları gözlenmiştir.

5) Şemalar bilgi açıklık ve boşluklarını doldurmada yardımcı olabilirler. Eğer biri bize bir hava subayından söz eder de giysilerine ilişkin hiç bilgi vermezse, biz onu mavi üniforması ile gözümüzün önünde canlandırırız. Bir bayan ilkökul öğretmenini sıcak ve sevecen olarak, bir sigarayı beyaz kâğıdı ve kahverengi filtresi ile gözümüzün önüne getiririz. Eksik bilgileri, icat etmek zorunda kalsak bile, şema-tutarlı bilgiler ekleyerek doldururuz. Şemalar yeni bilgilerin yorumlanmasını da kolaylaştırır. Örneğin, bir doktor bir çocuk hastasına suçüçeğı teşhisi koyduğunda bu onun bir dizi çıkar-samayı büyük bir güvenle yapabilmesini sağlar: Çocuk hastalığı nasıl kapmıştır? Hastalık nasıl seyredecektir? Hangi belirtiler görülecektir? Bir suçüçeğı hastalığı şeması olmayan bir kişi için bunlardan hiç biri mümkün olmayacak, hastalık bir sır olarak kalacak-

tır. Şemalar başka türlü karanlıkta kalacak olan konularda güvenilir çıkarsamalara izin verirler. Örneğin, bir kuşu bir kez kuş olarak sınıflandırdıktan sonra kuş şemanıza bakarak gözlerinizle görmeseniz bile, onun yuva yaptığını, böcek ve tahıllarla beslendiğini, çiftleştiğini, dişi ise yumurta yaptığını, bir süre yavrularını beslediğini v. b. kolaylıkla çıkarsayabileceğinizi daha önce belirtmiştik.

6) Şemalar neyin ya da nelerin olabileceğine ilişkin kuralsal beklentilerin biçimlenmesini sağlarlar. Bu beklentiler de sırasında belirli bir durumu ne kadar olumlu ya da olumsuz bulacağımızı belirler. Örneğin, bir öğretmen yeterlik sınavında, daha yüksek bir puan aldığı halde, Ahmet'in başarısız, daha düşük puanı ile Ayşe'nin ise başarılı sayıldığını varsa yalım. Bu durum, Ahmet'in beklentilerine ters düşecek ve onu oldukça kızdıracaktır. Aynı durum binbir güçlükle üniversiteyi bitirdikten sonra kendi uzmanlık düzeylerine uygun iş bulamayan pek çok genç için de geçerlidir. Bir çok toplumsal patlamanın temel nedenlerinden biri böylesi yoksunluk duygularıdır.

Şematik Bilgi İşlenmenin Sınırlılıkları

Şematik bilgi işlemenin yukarıda değinilen avantajları, birtakım sınırlılığı da birlikte getirir. Bunları birer cümle ile belirtmekle yetineceğiz.

1) Yeni bilgileri yalnızca şema ile tutarlı ise kabul etme eğilimi, değerli bazı bilgilerin kaybına neden olabilir.

2) Bilgi boşluklarını şema-tutarlı bilgiler ekleyerek doldurma büyük, hatta tehlikeli yanılgılara yol açabilir.

3) Şemaları pek iyi uymadıkları durumlara bile uygulama eğilimi, yine yararlı bazı bilgilerin gözden kaçmasına ve gereksiz zaman kaybına neden olabilir.

4) Şemalar değişmeye karşı dirençlidirler bu yüzden kişiyi kolayca yeni bilgilere kapalı hale getirebilirler.

5) Şematik yalınlaştırma kolayca aşırı yalınlaştırmaya götürebilir.

KAYNAKÇA

- Abelson, R.P. (1981). The psychological status of the script concept. *American Psychologist*, 36, 715- 729.
- Baron, R.A. ve Byrne, D. (1987). *Social psychology: Understanding human interaction*. New York: Allyn ve Bacon, Inc. (5. bazam).
- Brewer, M.B., Dull, V. ve Lui, L. (1981). Perceptions of the elderly: Stereotypes as prototypes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 13, 58-69.
- Cohen, C.E. (1981). Goals and schemas in person perception: Making sense out of the stream of behavior. In N. Cantor ve J. Kihlstrom (Eds.), *Personality, cognition and social behavior*. Hillsdale, N. J. : Erlbaum (a).
- Darley, J.M. ve Gorss, P.H. (1983). A hypothesis-confirming bias in labeling effects. *Journal of Personality and Social Psychology*, 44, 20-33.
- Fiske, S.T. ve Taylor, S.F. (1984). *Social cognition*.
- Markus, H. (1977). Self-schemata and processing information about the self. *Journal of Personality and Social Psychology*, 35, 63-78.
- Scheerer, M. (1954). Cognitive theory. In G. Lindzey (Ed.), *Handbook of Social Psychology*. Vol. 1. Cambridge, Addison-Wesley.
- Sears, D.O., Freedman, J.L. ve Peplau, L.A. (1989). *Social Psychology*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall, Inc.
- Stotland, E. ve Canon, L.K. (1972). *Social Psychology: A cognitive approach*. Philadelphia: W.B. Saunders Company.

- Taylor, S.E. ve Crocker, J. (1981). Schematic bases of social information processing. In E.T. Higgins, C.P. Herman ve M.P. Zanna (Eds.), *Social cognition: The Ontario Symposium* (Vol. 1), Hillsdale, N.J.: Erlbaum.
- Yarkin, K.L., Havey, J.H. ve Bloxom, B.M. (1981). Cognitive sets, attribution, and social interaction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 41, 243-252.
- Zajonc, R.B. (1980a). Cognition and social cognition: A historical perspective. In L. Festinger (Ed.), *Four decades of social psychology*. New York: Oxford University Press.

SOSYAL BİLİŞ (SOCIAL COGNITION)*

*Devid O. Sears
Jonathan L. Freedman
Letitia Anne Peplau*

Sosyal algıda (insanların algılanması) iki varsayımın büyük ağırlık taşıdığı söylenebilir. Bunların ilkinine göre, algı oldukça mekanik bir süreçtir. İkincisine göre de, bu süreçte düşünce ya da bilişten çok duyu ya da değerlendirme önem taşır. Bu iki varsayım, çok değerli ve işe yarar olmakla birlikte, algı sürecini fazlaca yalınlaştırmaktadır. İster insanları, ister nesneleri algılıyor olalım, yaptığımız şey, yalnızca çevremizin bir kopyesini içselleştirmek değildir. Her bilgi parçası, diğerleri ile birlikte ortalaması alınacak bir diğer özellik olarak değil, tutarlı bir bütünün bir parçası ya da yönü olarak alınır.

Değerlendirme üzerinde odaklaşma, algıda merkezi bir rol oynamakla birlikte eksiktir, tam değildir. Bilişsel bilgi işleme süreçlerini görmezlikten gelir ya da açıklamaz bırakır. İnsanlar, hayvanlardan daha geniş bir bilgi işleme kapasitesine sahip olmakla birlikte bu kapasiteleri sonsuz değildir. Her dakika bize, yani duyu organlarımıza gelen uyaran bombardımanının yalnızca sınırlı bir bölümünü özümleyebiliriz; ve bunları belleğimizden geri çağırma gereksinimi duyduğumuzda hepsini bir anda geri alamayız. Böylece, kişi

(*) Senrs, D.O., Freedman, J.L. ve Peplau, L.A., Social Psychology (Beşinci Baskı) Prentice. Hall, Inc., Englewood Cliffs, N., J., 1981, s. 76-94.

algısına ilişkin herhangi bir çözümlemede, sınırlı bilgi işleme kapasitemizin farkında olarak işe başlamak zorundadır.

İnsanlar tembel algılayıcılar (McGuire, 1969) ya da biraz daha cömert davranırsak bilişsel cimriler olarak tanımlanabilirler. (Taylor, 1981 a). Diğer insanları algımlarken kestirmeden gitmeye ve enerjiden tasarruf etmeye çalışırız. Olası bütün bilgi parçalarını algılamaya ya da anımsamaya çalışmayız; olup bitenin açık bir izlenimini oluşturmak için ne gerekiyorsa yalnızca onu yaparız.

Sosyal psikolojideki temel yaklaşımlardan biri bilişsel süreci vurgulayan yaklaşımdır. İnsan algısı bağlamı içinde bu yaklaşıma toplumsal (sosyal) biliş adı verilmektedir, çünkü sosyal uyaranlar, öncelikle de kişiler ve gruplar üzerinde odaklaşan bilişsel süreçleri araştırıp inceler. Toplumsal biliş yaklaşımının merkezinde insan algısının bilişsel bir süreç olduğu görüşü yatar. İnsanlar etkin bir biçimde örgütleyen algılayıcılardır, edilgen alıcılar değildir; yalnızca sevdikleri ve sevmedikleri ile değil tutarlı ve anlamlı izlenimler oluşturma gereksinimi ile güdülenmişlerdir.

Ek olarak, sınırlı bilgi işleme kapasitemiz bir dizi bilişsel kestirme yolun kullanılmasına yol açar. Bunlar yanlışlık ve hatalara neden olabilirler. Toplumsal biliş yaklaşımı daha önce anlatılan daha yalın ve daha mekanik süreçleri tamamlayıcıdır. Yalın sevmeye ve sevmeme yargısı yanında başka nelerin olduğunu sorar.

Burada en yalınından başlayarak toplumsal biliş üzerindeki araştırmalarda geliştirilen genel görüşlerden dördünü tartışacağız:

(1) İnsanlar hakkındaki bilgilerin işlenmesi uyaran nesnede tutarlı bir anlam algılamayı gerektirir. Son bölümde de gördüğümüz gibi, bilişsel yaklaşımın temel amacı daha karmaşık bilişsel işlemeyi yansıtan yalın ortalama alma ilkesinin istisnalarını bulmak olmuştur.

(2) Algılayıcılar dikkatlerini çevrelerindeki her şeye eşit olarak paylaştırmaktan çok algısal alanın çarpıcı yönlerine özel bir ilgi göstermek eğilimindedirler. Diğer bir deyişle, ayırtkanlığı olan insanlar ya da belli bir kişinin ayırtkan yönleri arka ya da fondan da-

ha çok dikkati çeker. Yağmurlu bir günde, dikkatimiz kalabalık bir kavşağın ortasındaki polis üzerine çekilir çünkü o parlak portakal rengi bir yağmurluk giymekte ve kavşaktaki öteki renklerin tümü tekdüze görünmektedir. Dikkatimiz şapka, yüz ya da çizmelerden çok yağmurluğa çekilir.

(3) Uyarıları sınıflandırarak ya da gruplandırarak algısal alanı örgütleriz. Kuşkusuz, gördüğümüz, duyduğumuz, işittiğimiz, kokladığımız ya da hissettiğimiz her şey başka her şeyden biraz farklıdır, fakat biz onları öyle algılamayız. Tersine her ayrı uyarıyı bir sınıfın ya da grubun bir parçası olarak görmek eğilimindeyizdir; bir Porsche'yi bir araba olarak, beyaz laboratuvar önlüğü giymiş bir kişiyi bir doktor olarak, ve ayak hareketini bir tekme olarak algılamak eğilimindeyizdir. Hatta bunlardan her biri onu öteki araba, doktor ve tekmelerden oldukça farklı yapan özelliklere sahip bile olsa bu eğilim vardır.

(4) Uyarıları bir çeşit yapının parçaları olarak algılarız. Her ayrı uyarı zaman yer ve bir nedensel ilişkiler zinciri içinde başkaları ile ilişkilendirilmek eğilimindedir. Yokuş aşağı hızla giden bir kadının kayakçıyı daha geniş bir bağlamın bir parçası olarak görürüz. Bir kayak yarışmasındadır, dolayısıyla başlatıcı (starter) emri verdiğinde kaymaya başlar; yokuş aşağı bayraklar arasından kayar ve bitiş çizgisini geçtiğinde durur. Sözcüğün sözlük anlamıyla, gördüğümüzün tümü hareket halinde genç bir kadındır fakat slalom yarışının kurallarına ilişkin bilgimizi ve kadının incelik, çeviklik ve gücüne ilişkin izlenimlerimizi de içeren çok daha karmaşık bir bilişsel yapının parçasıdır. Diğer bir anlatımla, bireysel uyarıyı kendiliğimizden daha geniş bir bilgi yapısı içine yerleştirip gömeriz.

ÇARPICILIK (BELİRGİNLİK)

İnsanlar başka insanlardaki bir çok işaret ve ipucuna duyarlıdır ve bu ipuçlarını izlenimler oluşturmada kullanırlar. Biçim-zemin ilkesine göre, insanlar dikkatlerini algısal alanın göze çarpan yönleri üzerine çevirirler. İzlenim oluşturmada en çok çarpıcı olan ipuç-

ları kullanılacaktır. Okulun açılışının ilk gününde bir öğrenci eğer tekerlekli bir sandalyede görülürse, sınıftaki diğer öğrenciler bu kişinin daha çok fiziksel bir özüründen etkilenen bir izlenim oluşturmak eğilimindedir. Giyinme biçimi, saç biçimi ve hatta belki de yaş, ırk ve cinsiyet hep ikinci derecede kalacaktır.

Bir ipucunu çarpıcı yapan nedir?

Bir ipucunun diğerine karşı çarpıcılığını belirleyen nedir? Kesin çizgilerle özgüleştirilebilir bir dizi nesnel koşul ipuçlarını çarpıcı kılar. Parlaklık, gürültülülük, hareket ya da yenilik nesne algısına ilişkin Gestalt ilkelerine göre en güçlü koşullardır (McArthur ve Post, 1977). Parlak kırmızı bir kazak giymiş bir adam kalabalık bir sınıfta göze çarpıcıdır ve kazak onun en çarpıcı yönüdür. Bir dersin ortasında bağırarak ayağa kalkıp sınıfı terkeden bir öğrenci dikkatleri çeker çünkü gürültülü ve hareketlidir, sınıftaki başka hemen herkes sessiz ve durgundur. Beyaz gecelik ve bir sarık giyen bir öğrenci yeni bir uyarandır ve bir sınıftaki diğer insanların yalnızca birkaçının farkına varabilirsiniz.

Böylece, bir ipucunu bağlamı içinde nesnel olarak alışılmamış kılan her şey onu öznel olarak daha çarpıcı, daha dikkat çekici ve daha ağırlıklı olarak yararlanılan ipucu haline getirmektedir. Yeni bir ipucu zaman boyutunda alışılmamıştır; kendisinden önceki her şeyden farklıdır ve bu nedenle, dikkatimizi çeker. Eşcinsel erkekler ve lezbiyen (sevic) kadınlar 1970'lerin başında yeniydiler ve 1970'lerin sonunda punkçu fahişeler (punk rockers) da öyle. Bunların izlenimleri sırasıyla, cinsel tercihleri ve renkli saçları tarafından ağır biçimde etkilenmiştir. Yüksek gürültüler de alışılmamıştır ve belirginlikleri dikkatleri çeker; bir lokantada tepsiyi düşüren bir garson hakkında başka çok az şeye dikkat ederiz. Bir kızıl saçlıyı, bir kestane rengi saçlıdan daha çok saç rengi açısından betimlemek eğilimindeyizdir çünkü kızıl saç daha olağan dışıdır.

Aynı şeyi söylemenin bir diğer yolu, bir ipucunun evrendeki normal dağılımında ağırlığını düşündürmektir. Tekerlekli sandalye, he-

yecan verici davranışlar, beyaz gecelik, kırmızı kazak ve kızıl saç; bunların hepsi alet edavat, sınıf davranışı, giyim ve saç renginin normal dağılımında aşırılıklardır, sivriliklerdir.

Çarpıcılık algıyı nasıl etkiler?

Çarpıcılığın kişi algısı için bir dizi sonucu vardır. Eğer insanları "bilişsel cimriler" olarak düşünürsek, her zaman en az bilişsel çabayı harcayarak çevrelerindeki insan ve olayların en doğru ve anlamlı izlenimlerini oluşturmaya çalıştıklarını görürüz. Kullandıkları en değerli kestirme yollardan biri, elde etmeleri olasılığı bulunan bütün bilgileri işlemeye çalışmaksızın, en çarpıcı uyaranlara tepki göstermektir. Böylece, çarpıcı davranışlar silik ya da daha az belirgin olanlardan daha çok dikkati çekerler (McArthur, 1981). İkinci olarak, çarpıcılık, daha çarpıcı insanların toplumsal bağlam üzerinde daha fazla etkiye sahip olarak görülmeleri anlamında, nedensellik algılarını etkiler. Sınıfın önünde oturan ve arada sırada soru soran öğrenci, sınıfın gerilerinde oturup aynı derecede konuşan bir öğrenciden daha fazla tartışmada ağırlığı olan birisi olarak algılanmak eğilimindedir.

Üçüncü olarak, çarpıcı insanlara ilişkin değerlendirmeler, daha az çarpıcı insanlara ilişkin değerlendirmelerden daha aşırıdır. Taylor ve arkadaşları (1977) bir dizi deney yaptılar ve bu deneylerde siyah grup üyelerinin "solo" (tek olma) durumlarını (statülerini) değiştirerek etkisini araştırdılar; bazı gruplar eşit sayıda Beyaz ve Siyah üye içermekte idi. "Tek" Siyah açık bir biçimde eşit olarak bölünmüş gruptaki Siyahların her birinden çok daha çarpıcı idi. Yüzü gülen Siyah bir grup üyesi "tek" olduğunda, eşit sayıda Siyah ve Beyaz üye içeren grup içinde olduğu zamankinden daha olumlu değerlendirilmekteydi. Yüzü gülmeyen bir siyah üye grup içinde tek olduğu zaman daha olumsuz olarak değerlendiriliyordu.

Son olarak, belirginlik ya da çarpıcılık bir izlenimin tutarlılığını arttırır (Taylor, 1981 b). Eğer çarpıcı kişi "uyuşturucu tiryakisi" gibi kalıplaşmış tutumların hedefi bir grup üyesi ise, o grubun kalıpyar-

giya konu olmuş bütün özelliklerine sahip olarak görülecektir: Su-
ça eğilim, zayıf ahlâksal yapı, dağınık tavır ve giyim, dürüstlükten
yoksunluk ve benzerleri gibi.

Dikkati, en çok, çarpıcı uyaranlar çeker; en aşırı değerlendirici
yargılara neden olurlar; ve yargılarda daha fazla tutarlılığa yol açar-
lar. Taylor ve Fiske (1978) bu etkileri "göze çarpma" (top of the he-
ad) etkileri adını vermektedirler, dikkatin doğrultusu, güzergâhı ve
onunla aynı düzey üzerinde yer alır görünmektedirler. Diğer bir an-
latımla, ortaya çıkmalarının nedeni düşüncede çok derin değişiklik-
lere yol açmaları değil, şu ya da bu biçimde algılayıcının dikkatini
odaklaştırmalarıdır. Dolayısıyla, beklenebileceği gibi en güçlü gö-
ründükleri durumlar, uyaranların algılayıcının dikkatini çekmek için
yeterince ilginç ve heyecan verici olduğu durumlardır. Değişik uya-
ranların çarpıcılığı, algılayan kişi heyecan verici konuşmalara tepki
verirken, daha resmi, daha katı ve sıkıcı durumlara tepki verirken
olduğundan daha önemlidir (McArthur, 1981). Fakat etkilerin ol-
dukça genel olduğu görülmektedir. Önemli konularda olduğu ka-
dar, önemsiz olanlarda da ortaya çıkmaktadırlar (Taylor ve ark.,
1979; Borgida ve Howard-Pitnev, 1983).

Canlılık konusu

Buraya kadar çarpıcılığı bir uyaranın algısal alışılmamışlığı ya da
aşırılığı açısından ele aldık. Bazı araştırmacılar çarpıcılık açıklama-
sını canlılık fikrini de içine alacak biçimde genişletmişlerdir: "Bilgi-
ler (a) heyecansal olarak ilginç, (b) somut, hayali işletici ve (c) duyus-
sal, zamansal ve yersel bakımdan yakın olmaları ölçüsünde canlı,
yani dikkati çekici, dikkati tutucu ve belleği uyarıcı olarak betimle-
nebilirler; " (Nisbett ve Ross, 1980, s. 45). Canlı uyaranlar değişik
bir dizi nedenle özellikle etkili olabilir: Daha kolay ve çabuk dikka-
ti çekebilir, daha kolay anımsanabilir, daha kolay görselleştirilebilir
yani göz önünde canlandırılabilir veya da daha büyük olan heyec-
ansal özellikle önemli kılabilir. Örneğin, daha sonraki evrelerinde
Vietnam Savaşı'na karşıtlık (muhalafet) sık sık televizyonda (yayın

araçlarında) canlı olarak sunulması ile açıklanmıştır. Vietnam Savaşı, insanların, oturma odalarından tüm dehşetini seyrettikleri bir "televizyon savaşı" idi. Yazılı basında geçmiş savaşların daha renksiz ve cansız sunumu ile karşılaştırıldığında, Vietnam Savaşı'nın bu daha canlı sunuluşunun daha büyük bir kamuoyu tepkisi yarattığı ileri sürülmüştür.

Fakat izlenim oluşturmada canlılığın gerçekte özel bir gücünün olduğuna ilişkin çok az kanıt vardır. Etkilerine ilişkin bir çok çalışma yapılmıştır fakat yalnızca çok az durumda canlı iletilerin (mesaj) daha güçlü olduğu görülmüştür (Taylor ve Thompson, 1952). Çarpıklık böylesine güvenilir bir etkiye sahip olurken canlılığın göreceli olarak etkisiz kalması bir bilmece niteliğini korumaktadır. Çarpıcılık uyarıcının yeniliği, yeğlilik (şiddet) ve değişiklik gibi nesnel özelikler açısından genellikle daha açık bir biçimde tanımlanırken, canlılığın tanımı daha belirsiz ve bulanık sonuçlara yol açacak kadar esnek ve gevşektir.

SINIFLARA AYIRMA (KATEGORİLEME)

Algılayıcılar çarpıcı uyarılara yalıtılmış olarak, ayrı ayrı tepki göstermezler; onları hemen ve kendiliklerinden bir sınıfın ya da kategorinin parçaları olarak algırlar. Eski ayakkabıları ve bir çift eski alışveriş torbası ile parkta gördüğümüz o traşsız, pis ve dağınık adamı yalnızca herhangi bir adam olarak algılamayız. Onu hemen dağınıklar sınıfına sokarız. Bir basketbol oyununa gittiğimizde insanları çabucak beş toplumsal sınıftan ya da gruptan biri içinde sınıflandırırız; takımlardan birinde ya da diğerinde oyuncu olabilirler, hakem olabilirler, amigo kızlardan biri olabilirler ya da seyirci olabilirler. Sınıflandırma (kategorileme) süreci çabuk ve kendiliğindedir, kalemimizin hangi nesneler grubundan olduğunu düşünme gereksinimimizden daha fazla zaman ya da düşünme gerektirmez.

İnsanları sınıflandırma (kategorileme)

En ilkel düzeyde görünüşteki doğal benzerliklere dayalı bir sınıflama yaparız. İnsanları fiziksel özellikleri, genellikle de ikincil cinsiyet özellikleri ve görünüşlerindeki kültürel olarak tanımlanmış farklılıklar (saç uzunluğu, makyaj, giysi çeşidi) temelinde "erkekler" ya da "kadınlar" olarak gruplarız. Lize Venter'in öyküsünde açıklandığı gibi, aynı şey, insanları ırksal kategoriler benzeri öteki toplumsal gruplara ayırmaya ilişkin olarak da doğrudur (Çerçeve 4-1'e bakınız).

Ancak, yakın geçmişte yapılan araştırmalar daha tam bir yanıta işaret etmektedir. Kritik benzerlik, gruplanan nesne ile grubun prototip (model) adı verilen tipik ya da ideal bir örneği arasındaki benzerliktir (Cantor ve Mischel, 1977). Örneğin, bir köpek bir balinadan daha prototipsel bir memelidir çünkü çoğu memeli türlerinin vücutları tüylüdür, dört ayak üzerinde yürür ve karada yaşarlar. Dolayısıyla, çoğu insan, büyük bir olasılıkla, tanımadığı bir hayvanın memeli olup olmadığına karar verirken onu bir balina ile değil bir köpek ile karşılaştıracaktır.

Kategorilemenin sonuçları nelerdir? "Bilişsel cimrilik" düşüncesinin işaret ettiği gibi, bilgi işleme süresini kısaltır. Diğer bir deyişle bilgi işlemeyi hızlandırır. Örneğin, Brewer ve ark. (1981) deneklerle, gruplarını açıkça belli eden sözel etiketlerle birlikte üç farklı gruptan insanların fotoğraflarını gösterdiler; "büyükanne", "genç kadın," ve "yaşlı yurttaş" gibi. Sonra deneklere her hedef kişi hakkında ek bilgiler verdiler ve onların bu bilgileri izlenimleri (algıları) ile bütünleştirip kaynaştırmalarının ne kadar zaman aldığını ölçtüler. Grubun prototipi ile tutarlı bilgilerin ("büyükanne için "şefkatli") onunla tutarsız bilgilerden (büyükanne için "saldırgan" gibi) daha hızlı işlendiği görüldü.

ÇERÇEVE 4-1

Lize'nin Yeri Neresidir?

Güney Afrika Birliği bütün insanları üç gruptan biri içinde sınıflandırır: Beyazlar, Renkliler ve Siyahlar. Karışık-kanlı yani melez olan bütün insanlar Renkliler sınıfına sokulur. Bu sınıflandırma kişinin yaşam örüntüsünün büyük bölümünü belirler. Siyahların oy kullanmaları yasaktır; öğrencilerinin tümü Siyah olan okullarda okumak zorundadırlar; eğer çalışmak için kentlere giderlerse, genellikle, ailelerini kırsal kesimde bırakmak zorundadırlar; diğer sınıflardan kişilerle evlenemez, onlarla romantik ya da cinsel ilişkilere giremezler v.b.

Lize Venter boş bir alanda bulunmuş iki haftalık bir be-bekti (kız), ve anababasının kimler olduğu bilinmiyordu. Yetkililer, derisinin renginin açık olması ve yüzünün tanınabilir herhangi bir ırksal özellik göstermemesi yüzünden onu hangi gruba sokacaklarına karar verememişlerdi: Bir hemşirenin "Söyleyebileceklerimin tümü onun çok sevimli bir şey olduğudur." dediğinden söz edilmiştir. Sorun hastahânenin onu evlâtlık vermek istemesinden kaynaklanmıştır. Fakat ne tür bir aileye verilmeliydi? Eğer Renkli idiyse Beyaz bir aile tarafından evlâtlık olarak alınamazdı. Beyaz olmayan bir bölgede yaşamak zorunda idi ve bir Beyaz'la evlenemez, cinsel ilişkide bulunamazdı. Eğer Beyaz olduğu belirlenebilse idi aynı yasakların tersi geçerli olacaktı. Fakat kamu yardım hizmetleri de gruplara ya da kategorilere ayrıldığı için, sınıf ya da grubu konusunda bir karara varılınca kadar hiçbir kurum onun durumunu ele almaya yanaşmamıştı. En sonunda, İçişleri Bakanlığı'nca bir karar verilecek ve Lize'nin gelecekteki yaşamını büyük ölçüde bu karar belirleyecekti.

Kaynak: Los Angelers Tines, Haziran, 1983.

Kuşkusuz, gruplama bilgileri işlemeyi yalınlaştırmakta ve kolaylaştırmaktadır. Öte yandan yanlış algılamalara da yol açabilmektedir. Fazla yalınlaştırma kişinin kendine özgü özelliklerinden bazılarını gizleyebilmektedir. Örneğin, Taylor ve arkadaşları (1978), üniversite öğrencilerine teybe alınmış bir küçük grup tartışmasını dinlettiler ve aynı zamanda grup üyelerini gösterdiği söylenen slaytları seyrettirdiler. Teyp-slayt gösterisi, bir tiyatro oyunu için tanıtım kampanyasını tartışan altı adamı gösteriyordu. Adamlardan üçü Beyaz, üçü de Siyah'tı. Sonunda öğrencilere, tartışma sırasında getirilen önerilerin bir listesi verildi ve her önerinin hangi tartışmacı tarafından getirildiğini belirtmeleri istendi. Gruplama ya da kategorilemenin yanlış algılamaya yol açtığı gözlemlendi. Öğrencilerin, yanlış olarak, tartışmacılara aynı ırktan başkalarının getirdiği öneriler için puan (kredi)verdikleri, fakat karşıt ırkın tartışmacıları tarafından getirilen öneriler için puan vermedikleri görüldü. Diğer bir deyişle, gözlemciler bir ırk içinde, ırklar arasında olduğundan daha fazla yanlış yapıyorlardı. Öyle görülüyor ki, öğrenciler gösteriyi izlerken, öneriyi hangi bireyin yaptığını anımsamaktansa, önerileri bir Beyaz ya da Siyah tartışmacı tarafından getirilenler olmak üzere gruplandırmaktaydılar. Belli bir kişinin kendisine özgü niteliklerini görmezlikten gelmemize yol açtıklarında, böylesi gruplandırmalar kesinlikle haklı değildir.

Grup içi ayrımcılık

Pek çok çalışma, insanları "biz" (grup içi) ve "onlar" (grup dışı) içinde sınıflandırmayı içerdiğinde, tek başına gruplamanın ayrımcılığa yol açabileceğini göstermektedir. Diğer bir deyişle, insanların bir gruba karşı diğeri içinde gruplandırıldığı, tümüyle keyfi bir gruplandırma bile ayrımcı davranışa yol açabilmektedir. Bir kişi, bir kez kendisini bir gruba ait hissetmeye başladığında, o gruba üye olanları (ya da başka grupların üyelerini) gözden çıkararak ait olduğu grubun üyelerini tutmak eğilimindedir. Bu eğilim grup içi üyelerin dış grup üyelerinden daha olumlu olarak değerlendirilmesinde

ya da ödüllerin dağıtımında grupıçi üyelerin kayırılmasında görülebilir. Kayırmacılık, grup üyeliği koşulları tümüyle keyfi olduğunda ve hatta kişinin gruptan sözünü etmeye değer hiçbir kazancının olmadığı durumlarda bile gözlenebilir.

Bu, en alt düzeyde (minimal) gruplararası ayrımcılık etkisinin belki de en yalın kanıtlarını Henry Tajfel ve arkadaşları (1971) tarafından yapılan bir dizi çalışmada görmekteyiz. Bu çalışmalarda öğrenciler bir labaratuara getirilerek keyfi bir işlem temelinde iki gruba ayrıldılar. Diğerleri için örnek sayılabilecek bir çalışmada öğrenciler, sözde iki çağdaş ressama, Klee ve Kandinsky'ye ilişkin tercihleri temelinde iki gruba ayrıldılar (gerçekte ise denekleri iki gruba ayırma işi tümüyle rastlantıya dayalı olarak yapıldı). Kendi gruplarının (grupıçi) üyeleriyle ya da başka grupların (dış gruplar) üyeleriyle gerçek hiçbir etkileşimde bulunmamışlardı fakat onlardan deneye katılan bütün bireyleri değerlendirmeleri ve bazı ödülleri onlara dağıtmaları istendi. Genel bulgu, hem değerlendirme ve hem de ödüllerin dağıtılması aşamasında grupıçi üyelerin kayırıldığı yönünde idi.

Deneklerin grupıçi üyelere karşı özel bir sevgi besliyor olabileceklerini düşünebilirsiniz. Çünkü onlar gruplara sanat alanında zevk benzerliği temelinde ayrıldıklarını düşünmektedirler ve benzerlik, sevgi ya da çekiciliğin güçlü bir belirleyicisidir. Fakat daha sonraki deneylerde deneklere gruplara ayrılmasının tümüyle rastlantıya dayalı olarak yapıldığı ve öteki grupıçi üyelerle ortak hiçbir özelliklerinin bulunmadığı açıkça belirtilmiştir. Loskley ve arkadaşları (1980) denekleri, bir kutudan kur'a çektirerek Pi (Phi) ya da Gama (Gamma) gruplarından birine ayırdılar. Sonuçlar yine aynı idi: Denekler belirgin olarak grupıçi üyelere daha fazla ödül dağıtırlar.

Burada vurgulanması gereken nokta, bencilce kazançların, grupıçi üyelerle özellikle doyurucu ya da dışgrup üyeleriyle özellikle olumsuz etkileşimlerin söz konusu olmadığı durumlarda bile, gruplandırmanın tek başına grupıçi kayırmacılığa yol açabilmesidir. Bu

deneklerin kendilerini ödüllendirmelerine izin verilmemiştir ve öteki grupıçı üyeler tarafından da ödüllendirilmeleri söz konusu olmamıştır. Her iki gruptan üyelerle hiç bir etkileşimde bulunmamışlardır. Başka herhangi bir etmeden ayrı olarak bilişsel gruplandırma işlemi grupıçı ve grupdışı üyelere karşı farklı tepkilerin gösterilmesi için yeterli olmuştur.

ŞEMA

Bilişin daha karmaşık bir örgütlenme biçimi şema adını alır. Şema, bir nesne hakkındaki bazı bilgileri, ona ilişkin değişik bilişler arasındaki bazı etkileşimleri ve özgül bazı örnekleri içeren örgütlü ve yapılandırılmış bir bilişler takımı ya da bütünüdür (Taylor ve Crocker, 1981İ). Örneğin, Vakko'dan giyinen, ipek kravat takan, yüzme salonlarına giden, kırmızı şeritli eşofmanla koşan, tenis oynamayı seven ve Mercedes marka otomobil kullanan varlıklı bir üniversite öğrencisi şeması geliştirmiş olabiliriz*. Bu şema, büyük bir olasılıkla, tavlama oynamayı, bir Sadosan boya kepi (şapkası) giymeyi ve 1970 model bir Ford otomobil kullanmayı ya da öne doğru fırlamış bir göbeği içermeyecektir.

Bir şemanın içeriği hemen herşey olabilir; bir insan tipine ilişkin bir kuram, bireyin kendi benliğine ilişkin bir kavram, bir gruba ilişkin bir kalıpyargı, töreselleştirilmiş bir olaya ilişkin bir izlenim ya da algı gibi.

Bütün şemaların ortak yönleri içerikleri değil, yapısal özellikleri ve bunların bilgi işleme üzerindeki etkileridir. Şemalar, yalınlaştırıp örgütleyerek karmaşık bilgi yığınlarını işlememizi kolaylaştırırlar. Ayrıntıları örgütleyip anımsamamızda yardımcı olurlar; bilgi işleme zamanını kısaltırlar, bilgilerimiz arasındaki eksiklikleri kapatırlar, yani bilgileri değerlendirip yorumlamamızda yardımcı olurlar. Yeni bilgilere ilişkin algılarımız onları önceden bildiklerimizle tutarlı hale getirmek için çarpıtılırlar. Örneğin, eğer bir kişinin "canayakın" ol-

(*) Çevirenin uyarlaması

duğunu düşünürsek, onunla konuşmaya ve davranışlarını bu cana-yakınlığın yansımaları olarak yorumlamaya daha çok eğilimliyizdir. Bunların hepsi biraz soyuttur fakat birkaç örnek duruma açıklık getirip soyutları biraz somutlaştırabilir.

Şema türleri

Şemalar farklı şeyler hakkında olabilirler. Kişi şemaları vardır ki, bunlar insanlar hakkındaki yapılarıdır. Kişi şemaları belli insanlar üzerinde odaklaşabilirler. Örneğin, Abraham Lincoln hakkında bir şemaya sahip olabilirsiniz. Bu şema düşünceli, dürüst, görevleri konusunda ciddi ve kendisini ezilen insanlara yakın hisseden birisi olmak gibi öğeleri içerebilir. Sizin gözünüzde bütün bu nitelikler başkan Lincoln'un zaman zaman sergilediği birbiri ile ilişkisiz özellikler olarak değil de, tersine, onun temelde dürüst ve vicdan sahibi kişiliğinin değişik yönleri olarak algılamamız anlamına gelir.

Bir kişi şemasının diğer bir çeşidi kendiniz hakkında sahip olduğunuz şemadır ya da bir benlik şemasıdır. Benlik şeması sizin kendiniz hakkında düşündüğünüz boyutları betimler. Örneğin, Markus (1977) insanların bağımlı ya da bağımsız kişiler olarak kendilerinin şemalarına sahip olma derecelerini araştırmıştır. Bunu kendileri için "bireysel", "olağan", "atılgan", "işbirliğine yatkın", "utangaç", ya da "ılımlı" gibi sıfatları kullanıp kullanmadıklarını belirleyerek yapmıştır.

Üniversite masraflarınız için anababanızdan para almayı reddederek, kendi çamaşırlarınızı kendiniz yıkayarak, matematik için oda arkadaşınızdan yardım istemeyerek ve benzerlerini yaparak bağımsızlığınızı koruma ve gösterme konusunda çok titiz davranıyor olabilirsiniz. Ya da kendinizi erkek kardeşiniz, kız arkadaşınız, doktorunuz, hocanız ve benzeri güvenilebileceğiniz insanlarla çevreleyerek kendi güvenliğinizi koruma altına alma hakkında fazlaca düşünüyor ve bağımlı ilişkilerle daha fazla ilgileniyor olabilirsiniz. Biraz çelişki ve ikilemle her ikisini de yapabiliydiniz. Bu durumların herhangi birinde bağımsızlık-bağımlılık boyutuna ilişkin güçlü bir

ya da kendilik şemasına sahip olacaktınız. Öte yandan, kendinizi bu boyutla bağlantılı olarak pek fazla düşünmeyebilir, dolayısıyla da, bu bakımlardan şematik düşünmüyor olabilirsiniz. Bu durumda bağımsızlık-bağımlılık boyutu üzerinde şemasız (aşematik) olarak betimlenecektiniz.

Kişî şemaları belli tiplerden insanlar üzerinde de odaklaşabilir. Örneğin, bir "dışadönük" ilişkin şemamız "canlı", "sosyal" (outgoing), "coşkulu" ve "kendine güvenen" gibi öğeleri içerebilir (Canton ve Mischel, 1977). Bazen bu tür şemalar örtülü kişilik kuramı olarak betimlenir. Çünkü hangi özelliklerin birlikte gittiği ya da birbirlerine uyduğu, hangilerinin birlikte iyi gitmediği ya da birbirlerine uymadığına ilişkin bir kuram gibi görünmektedirler. Birisinin Suzi'nin "canlı" bir kız olduğuna ilişkin sözlerini içitmesi üzerine kişî, belki Suzi hakkında başka bilgilerin yokluğunda bile, onun "sosyal" ve kendine güvenen birisi olduğunu çıkarsayacaktır. Öyle ise, örtülü bir kişilik kuramı, işte kişilik özellikleri arasında varsayılan bu ilişkiler ağıdır.

Başka şemalar gruplar üzerinde odaklaşırlar. En tanınmış, belirli bir grup insana özgül kişilik özellikleri yükleyen grup kalıpyargısıdır (stereotype). Katz ve Braly (1933) tarafından yapılan ilk çalışmalardan biri A.B.D.'li Beyaz üniversite öğrencilerinin Siyahlar'ın en yaygın özellikleri olarak "batıl inançlılık", "tembellik" ve "gamsızlık" sıfatlarını, Almanların en yaygın özellikleri olarak da "bilimsel yönelimli olma", "çalışkanlık" ve "duyarsızlık (stolidness)" sıfatlarını belirttiklerini gördüler. Eğer, algılanmış her özellik grup hakkında tutarlı, temelde yatan bir yapının parçası olsaydı böyle kalıpyargılar şematik olacaktı.

Beta yurdundaki bir öğrencinin öteki Betalı'lar gibi davranmasını, Siyah bir Amerikan futbolcusunun diğer siyah futbol oyuncularını gibi davranıp oynamasını ya da Bostonlu'ların Texaslıların, İranlıların v.b. kendi içlerinde birbirlerine benzemelerini bekleyebilirsiniz. Bütün bunlar, bir grubun üyelerinin davranış ve kişilikleri için belirli bir şemaya sahip olmayı gerektirir.

Ek olarak, rol şemaları da vardır. Bunlar kovboy, profesör, kabul görevlisi (resepsiyonist) ya da vefalı aşık gibi belli bir rol içindeki insanlara ilişkin sahip olduğumuz örgütlü ve soyut görünümleri temsil ederler. Bazen bu şemalar gerçekçi değildirler. Eğer "vefalı aşık" için oluşturduğumuz şema, her zaman anlayışlı, her zaman destekleyici, hiçbir zaman kızmaz, hiçbir zaman çocukça davranmaz ve her zaman diğer kişinin mutluluğunu düşünür gibi öğeleri içeriyorsa sorunlarla karşılaşabiliriz. Böyle bir şemaya çok az sayıda kişi uyacaktır.

Birbirlerinin rollerine ilişkin gerçekçi olmayan bir şemaya sahip olduklarında benzer sorunlar bazen üniversite öğrencileri ile öğretim üyeleri arasında doğabilir. Öğrencinin rolüne ilişkin olarak bir öğretim üyesinin şeması; derse sürekli bir ilgi, çalışma ve dikkati içerirken, profesörlerin rolüne ilişkin olarak bir öğrencinin şeması sınırsız sabır ve ilgiyi içerebilir. Fakat öğrenciler bazen hastalanır ya da yaşamlarındaki diğer sorunlar yüzünden dikkatlerini ders üzerinde yoğunlaştıramazlar. Öğretim üyeleri eşleri ile tartışabilir ve dolaşısıyla, hiçbir suçu olmayan öğrenciye karşı olumsuz davranabilirler.

İnsanlar olaylar ya da standart olay dizileri içinde şemalar oluşturabilirler. Bazen böyle şemalara ardışıklar (scripts) ya da olay şemaları adı verilir (Abelson, 1976). Bir ardışıklık bir zaman kesiti içinde standart bir davranışlar ardışıklığıdır. Bir ardışıklığa "bir Çin lokantasında bir grup için sipariş verme" adı verilebilir. Herkes bir masaya oturur ve garson yemek listelerini (menü) getirir. Bir çok kişi aynı anda konuşur sevdikleri yemekleri sayarken diğerleri ne yiyeceklerini hiç bir zaman bilemediklerini söyler ve lütfen bir başkasının kendileri için karar vermesini isterler. Sonra, yemek listesi bölüm bölüm gözden geçirilir. Hangi çorbayı içecekleri üzerinde tartışır. Tatlı ve ekşi domuz eti (ki, en az bir başka kişi istemiştir) için en çok sevdikleri sığır etinden (ki, başka kimse istememiştir) vazgeçerler. En sonunda kendisine en çok güvenen ve atak olanını bir bütün olarak tartışılmış, karara bağlanmış sipariş paketini (listesini) garsona iletmekle görevlendirirler.

Çocuk doğurma, duş alma, yıl ya da dönem sonu sınavına girme ya da basketbol oynama gibi standartlaşmış olay dizileri için benzeri ardışıklıklar üretebiliriz. Bir ardışıklığın özü, zaman içinde sınırlanmışlığında, nedensel akışında (önceki olaylar sonrakilere neden olur) ve yalın, tutarlı bir algısal birim oluşunda yatar.

Doğal Sınırlar (Contourlar)

Gruplar ya da kategoriler gibi şemalar da aldığımız bilgilerin doğal sınırlarını izlerler. Fakat şemalar bilgi çevrelerinin yalnızca edilgen birer yansıması değildirler. Kişi, bilgileri etkin bir biçimde daha soyut bir bilimsel yapıda örgütlemek zorundadır. Bir deneyde bu örgütleyici bilişsel etkinliği başlatmanın bir yolu, deneklerde (karşılaştırıldıkları ayrı bilgi parçalarını anımsamaya çalışmak yerine) tutarlı bir izlenim oluşturmalarını istemektir. Böyle koşullar altında insanlardan girdi bilgilerin temeldeki yapısını yansıtan örgütlü izlenimler oluşturmaları beklenir; diğer bir deyişle, verilen bilgilerin doğal sınırlarını izleyen bir şema oluşturmaları beklenir.

Hoffman, Mischel ve Mazze (1981), deneklere sunulan hedef ya da uyaran kişilerin özelliklerini değiştirip düzenleyerek bunu deneysel olarak gösterdiler. Her deneğe belirli bir hedef kişi ile ilgili 25 kısa davranışsal öykü (her biri üç tümcelik episodlar) verdiler. Her öykü, dürüst olmama ve cömertlik gibi beş kişilik özelliğinden birini göstermek için seçilmişti, böylece 25 öykülük bir takımında her özellik beş öyküde vurgulanmış oluyordu. Dürüst olmama özelliğini göstermesi amaçlanan bir öyküde hedef kişi (bir kız) kız arkadaşının çantasını karıştırıyor ve bazı amfetaminhaplarını çalıyordu. Sonra deneklere ya hedef kişinin bir izlenimini ("izlenim seti") sunmak ya da okudukları küçük öykülerin ayrıntılarını anlatmak ("anımsama seti") zorunda oldukları söylendi. Son olarak, deneklerden öyküleri gruplar halinde örgütlemeleri istendi.

"İzlenim seti" denekleri öyküleri temelde yatan özellikler paralelinde örgütlemek eğilimindeydiler ve kategorilere temelde yatan bu özelliklere uygun adlar verdiler. Bu örnekte, izlenim seti denekleri

bilgileri dürüst olmama özelliği çevresinde örgütlediler (grupladılar) ve gruba buna uygun bir ad verdiler. Kısaca, denekler bir hedef kişiye ilişkin bilgileri tutarlı bir izlenim halinde örgütlemeye çalıştıklarında hedef kişi hakkında şematik olarak düşünmeye ve dolayısıyla düşüncelerini gerçekten hedefin kişiliğinin temelini oluşturan boyutlar üzerinde örgütlemeye başladılar. Çizelge 4-1'de gösterildiği gibi, "izlenim seti" deneklerin izlenimlerini öyküler (episodlar) içine yerleştirilmiş özellikler çevresinde örgütlemelerine ve izlenimlerindeki kategorileri bu yerleştirilmiş özelliklere göre adlandırmalarına neden oldu. "Anımsama seti" ne sahip insanlar izlenimlerini bu yerleştirilmiş özellikler çevresinde öncekiler kadar sıkı örgütlediler.

Ayrıca, olay şemaları ya da ardışıklıklar da doğal sınırlar boyunca oluşturulurlar. İnsan davranışı sürekli ve kesintisiz bir akış içinde düşünülebilir; gerçekten de böylesi insan davranışlarına "davranış akışı" adı verilmiştir. Fakat insanlar her şeyi aynı anda sindiremez ya da kavrayamazlar.

Çizelge 4-1. "İzlenim seti". İnsanların İzlenimleri Bir Hedef Kişinin Kişiliğinin Nesnel Sınırları Açısından Örgütlemelerine Yol Açar.

İzlenimlerin içten yapılanmış özellik grupları ile eşleşmesi*		İçte yapılanmış özelliklerin adı ile adlandırılmış grupların yüzdesi
İzlenim seti	28.17	% 65
Anımsama seti	7.17	% 17

*) Dizi genişliği (ranj) 0-50. Puan yükseldikçe eşleştirme artar.

Kaynak: Hoffman, Mischel ve Mazze (1981), s.216-218.

Davranış kesim noktaları ile belirginlik kazanan, tutarlı ve anlamlı eylem parçaları olarak algılamak eğilimindedirler (Newtson, 1976). Örneğin, beyzbol sopasının topa vurma sesi ile birlikte koşmaya başlayan bir dışalan oyuncusunu seyrettiğimizi düşleyin; bu oyuncu dışalan duvarını fırlar, zıplar, topu yakalar, ayakları üzerine düşer, topu fırlatmak için hazırlanır ve üs koşucusunu durdurmak için 3. üs adamına fırlatır. Newtson, böyle bir etkinlik akışının sürekli bir tek davranış olarak değil, ayrı ayrı davranışların bir ardışıklığı olarak algılandığını ileri sürmektedir. Kesim noktaları ayrı eylemler arasında görülür ve birinin bitip diğerinin başladığı yeri belirler.

Kesim noktaları her davranış akışının doğasında vardır; algılayıcı tarafından davranış akışı üzerine empoze edilmezler. Bu kesim noktalarını kimliklemek için Newtson deneklerden bir filmi seyretmelerini ve bir parçanın bitip diğerinin başladığını düşündükleri noktayı belirtmek üzere bir düğmeye basmalarını istedi. Bu yöntem oldukça güvenilirdir: Algılayıcılar eylem halinde bir kişinin filminde kesim noktaları üzerinde anlaşır ve aynı kesim noktalarını 5 hafta sonra filmi tekrar gördüklerinde yine algırlar. Ayrıca denekler için bunu yapmak oldukça kolay ve rahat görünmektedir. Bütün bunlar kesim noktalarının belirli bir sahnedeki davranış akışı içinde doğal olarak yer aldığına işaret etmektedir.

Kesim noktaları ne zaman görülür? Gerçekten zekice düzenlenmiş bazı araştırmalar onları davranıştaki değişikliklere, özellikle de beden farklı parçalarının hareketindeki değişikliklere bağlamıştır (Newtson, Engquist ve Bois, 1977). Ayrıca, kesim noktaları kişi ile ilişkili nesnelerin durumunda değişiklik olduğu zaman ortaya çıkarlar. Örneğin, kesim noktaları bir beyzbol topunun yörüngesi bir dışalan oyuncusunun eldiveni tarafından ansızın kesintiye uğratıldığı ya da gözden kaybolduğu ya da ansızın havadan geriye içalana doğru uçtuğu zaman algılanacaktır. Kesim noktaları davranış ardışıklığı için en çok bilgiyi aktaran bölümlerdir. Bir filmin kesim noktaları ya da anları deneklere sabit fotoğraflar halinde sırasıyla gös-

terildiği zaman öyküyü hemen hemen filmin bütünü kadar iyi anlatırlar. Ayrıca, insanlar kesim noktalarını ardışıklık yani olay sırasındaki diğer anlardan daha iyi anımsar görünmektedirler.

Öyleyse, daha genel nokta, bir izlenim oluştururken diğer kişinin davranışını bir bütün olarak yutmayız ya da olduğu gibi kaydetmeyiz. Tersine, onun anlamlı yapılandırılmış parçalarını algılayıp kavrarız. Parçalanma süreci kısmen algılayıcının kendi deneyim, beklenti ve gereksinimleri yolu ile davranış akışı üzerine uygulanır ya da zorlanır. Ve bir bölümü ile parçalar davranışsal ardışıklık içindeki gerçek değişimleri yansıtır.

Hiyerarşik örgütlenme

Şemaların diğer bir özellikleri de sık sık hiyerarşik bir örgütlenme biçimi sergilemeleridir. Bazı soyut ve genel öğelerle birlikte, biraz da somut ve özgül öğelere sahip olabilirler.

Bir "kokteyl (içkili) parti" şemasına sahip olduğumuzu varsayalım. İçkili partilerin genellikle öğleden sonraları ya da akşamları birisinin evinde verildiğini biliriz. Belirli sayıda davetli ve ev sahipleri vardır; biraz yiyecek ve bol miktarda alkollü içki bulunur (ki, bunlar davetlilerden çok ev sahiplerince sağlanır ve sunulur). İnsanlar genellikle bir etkinliği (bir şarkıcıyı dinleme gibi) izleyerek, uyuyarak ya da el ele tutuşup daireler çizerek biçimde koşarak değil, ayakta birbirleri ile konuşarak etkileşirler. Kısa, bir "içkili parti"ye ilişkin olarak zihnimizde açık, iyi biçimlenmiş ve biraz soyutça bir temsile sahibizdir. Bir dizi ögesi ve bunlar arasında açık karşılıklı nedensellik ilişkileri ile standart bir ardışıklığı (ard ardalığı) vardır.

Daha özgül bir düzeyde, şema, hepsi kendisine özgü özellikleri olan farklı içki partisi gruplarına (kategorilerine) da sahip olabilir. Örneğin, bir sanat galerisinin açılışında verilen bir peynir ve şarap partisi, bütün yerel işadamları ve eşlerinin cumartesi akşamları yerel bir kulüpte haftalık olarak bir araya gelerek içip sarhoş olduklarını gürültülü ve dağınık partiden ya da yabancı bir elçilikte verilen resmi bir içkili partiden açık bir biçimde farklıdır. Daha da özgül bir

düzeyde şemamız gittiğimiz özgül bir çok partiyi içerebilir. Kısaca, "içkili parti"ye ilişkin hiyerarşik bir şema geliştirmiş olabiliriz. Böyle bir şema, her türlü içkili partiyi kapsayan genel ve soyut bir kavramı, bazı daha özgül içkili parti alt türlerini ve gittiğimiz özgül bazı içkili partileri içine alacaktır.

Bireysel farklılıklar

Kuşkusuz, insanlar aynı konuda farklı şemalara sahip olabilirler. Bazıları, herhangi bir şey hakkında hiç de şematik düşünmeyebilirler; yani aşematik olabilirler. Bazı şemalar yaygın bir biçimde ortaklırlar, yani çoğu insanlarda bulunurlar. Çok genel bir örnek, daha önce tartışılan bir bulgudan çıkarılabilir; çoğu izlenimlerin temelinde iki tür değerlendirme boyutu yer alır. Bunlar sosyal ve entelektüel değerlendirme boyutlarıdır. Bu durum, çoğu algılayıcının ortak bir örtülü kişilik kuramını paylaştığına işaret eder. Diğer bir deyişle, "yardımcı", "içten" ve "sevilir olma" gibi sosyal özelliklerin birlikte daha iyi gittiğine ilişkin örtülü kişilik kuramları çoğu algılayıcıda ortaktır. Benzeri biçimde, ırksal ve etnik pek çok kalıpyargı da oldukça büyük bir çoğunluk tarafından paylaşılır.

Öte yandan, beklenebileceği gibi, kendilerine benzer diğer insanlarla paylaştıklarına ek olarak, insanların kendi kişisel şemaları da bulunabilir. Örneğin, bir kişi diğer insanları temelde mizahseverlik ve canayakınlık düzeyleri açısından betimlerken bir başkası bu özellikleri görece önemsiz sayıp kişinin çalışkanlık ve dindarlığı ile ilgilenabilir.

Davranışsal ardışıklıklara ilişkin olarak ayrıca farklı insan grupları da oldukça farklı şemalara sahip olacaklardır. Uzmanlar, uzman olmayanlarla karşılaştırıldığında, davranışın daha ince bölümlerini seçebilecektir. Eski bir beyzbol takımı çalıştırıcısı, bir dışalan oyuncusunun oyununda ilk kez beyzbol oyunu seyreden bir yabancıdan daha fazla ayrı davranış bölümleri algılayacaktır. Seyirci, yalın olarak "Oyuncu iyi bir kurtarış yaptı." biçiminde düşünecektir. Öte yandan, eski çalıştırıcı, "Yukarıya doğru iyi uçabildi mi? Hızı nasıl-

dı? Zamanlaması nasıldı? Topu anında fırlatmaya hazır mı idi?" biçiminde düşünecektir. Newton'un araştırmaları, daha iyi ayırımlar yapmaları istendiğinde, insanların bir kişiye ilişkin daha kesin izlenimler oluşturdıklarını göstermektedir. Bir başka anlatımla, bir kişinin davranışının akışında algıladığımız bölüm sayısı arttıkça bize gelen bilgiler de artmakta ve oluşturduğumuz izlenimler daha güçlü ve açık hale gelmektedir.

İnsan grupları şemaları açısından farklılıklar gösterebilirler. Oldukça ilginç bir örnek, sokaktaki insanların zekâyâ ilişkin olarak geliştirdikleri kuramlardır. Üniversite öğrencileri akademik zekâ ile ilişkili şemalara sahipken, öğrenci olmayanlar zekâyı, uygulamada problem çözme yeteneği, toplumsal yeterlik ve benzerleri ile ilişkili günlük zeka açısından görmektedirler. (Sternberg ve ark.,1981)

ŞEMATİK BİLGİ İŞLEME

Üstün yönleri (avantajları)

Şemalar önemlidir çünkü çok fazla miktarda (yığınlarla) bilgiyi çok hızlı ve ekonomik bir biçimde işleyebilmemize yardımcı olurlar. Gerçekten, şemalar, farklı bir çok açıdan bilgi işlemeyi daha etkili hale getirirler. Yeni bilgileri yorumlamamızı onlardan geçerli çıkar-samalar yapabilmemizi ve onlarla aynı fikirde olup olmadığımızı değerlendirebilmemizi kolaylaştırırlar. Neyin ya da nelerin doğru olabileceğine işaret ederek bilgilerimizdeki açıklıkları kapatmamıza yardım ederler. Ayrıca, nelerin olabileceğine ilişkin beklentilerimizi yapılandırarak gelecek için hazırlanmamızı sağlarlar. Şematik bilgi işlemenin bu yararları değişik türden geniş bir dizi çalışmada gösterilmiştir (Taramalar için Fiske ve Taylor, 1984 ve Taylor ve Croker 1981'e bakınız).

Bir şema anımsamaya yardımcı olabilir. Bellek en iyi, geçmiş olayların ve insanların bazı şematik temsillerini geri çağırabildiğimiz zaman çalışır çünkü şema kendisiyle birlikte birçok ayrıntıyı da geri getirecektir. Örneğin, Cohen (1981) deneklere bir kadın ve ko-

casının video filmlerini gösterdi. Deneklerin bir yarısına kadının bir kütüphaneci diğer yarısına ise bir garson olduğu söylendi. Kadının gözlük takma, salata yeme, şarap içme ve piyano çalma gibi bazı yönleri (ayrı ayrı ele alındığında) bir kütüphaneci şemasına uymaktadır. Odada bir bowling topu bulundurma, kitap raflarının görünmesi ve çikolatalı bir doğum günü pastası yeme gibi diğer yönleri ise bir garson şemasına uymaktadır. Daha sonra deneklerden video filmin ayrıntılarını anımsamaları istenmiştir. Anımsama düzeyinin, hemen ya da bir hafta sonra değerlendirilmiş olmasına bağlı olmaksızın, deneklerin şemalara uygun ya da onlarla tutarlı ayrıntıları daha iyi anımsadıkları görülmüştür.

Daha önce de belirtildiği gibi, şematik bilgi işleme yalnızca diğer bir kişinin bir izlenimi oluşturma girişimi ile de başlatılabilir. Hamilton (1981) bir kişinin izlenim oluşturmaları istenen ve böylece bir "izlenim oluşturma kurulumu" içinde işlev gören deneklerin kişi hakkında daha fazla bilgi anımsadıklarını ortaya çıkarmıştır. Aynı deneyde, ellerinden geldiğince çok şey anımsamaları istenen "anımsama kurulumlu" deneklerin ise kişi hakkında daha az şey anımsadıkları görülmüştür. Varsayımsal olarak, izlenim oluşturma kurulumu algılayıcıların bilgileri örgütlenme ve anımsamalarını kolaylaştıran değişik türden "kişi bağlantılı şemalar" kullanmalarını sağlamaktadır.

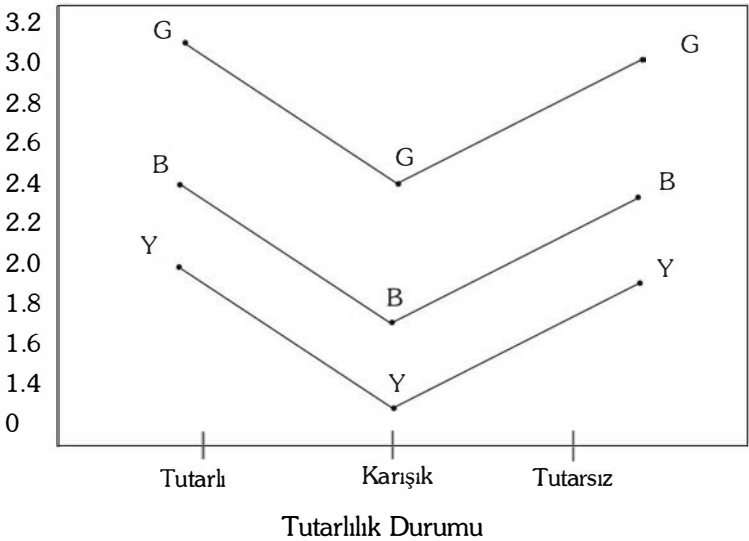
Fakat şema ile tutarsız bilgi ve malzemelerin her durumda daha kötü anımsandığı düşünülmemelidir. Bazen bu tür bilgi ve malzemeler şema ile hiç ilişkisi bulunmayanlardan çok daha iyi anımsanabilmektedir (Brewer, Dull ve Lui, 1981'e bakınız). Bu duruma, pürüzsüz bir biçimde, bir şemaya uymayan malzemenin öğrenilmesinin güç olması neden olabilir (Fiske ve Taylor, 1981).

İlgili bir şema genellikle bilgi işlemenin hızını artırır. Markus (1977) bağımsız ya da bağımlı insanlar olarak, kendi şemalarına sahip olan denekleri, her iki türden de şemaları bulunmayan deneklerle karşılaştırdı. Daha sonra, onlara belirli bağımsız ya da bağımlı davranışlara ilişkin tümceler okudu. Kendi şemalarına sahip

olan denekler, davranışın kendilerine uygun olup olmadığını şemasızlardan daha çabuk belirleyebiliyorlardı. Daha önce özetlenen Brewer ve arkadaşlarının (1981) yaşlı ve genç kadın fotoğraflarına tepkiler üzerindeki çalışmaları da benzer sonuçlar vermiştir: şematusuz bilgiler için işleme süresi şema-tutarlı bilgiler için olduğundan çok daha uzundu. Fakat şemaların bilgi işlemeyi hızlandırdığına ilişkin bulgu bütün araştırmalarda elde edilememektedir. Bazı durumlarda bir şemanın uyarılması daha karmaşık bir bilgi yığını üreterek işleri yavaşlatmaktadır (Taylor ve Croker, 1981).

Şekil 4-1'de gösterildiği gibi, deneklere verilen şema (prototip) ile açıkça tutarlı ya da açıkça tutarsız tümceler için anımsanan miktarlar küçümsenemeyecek düzeyde daha fazla idi. Tümcenin şema ile ne tutarlı ne de tutarsız olduğu durumlarda anımsama daha güçlü.

Bir şema bilgilerimizdeki eksikliklerin, açıklıkların doldurulmasında bize yardımcı olur. Bir polise ilişkin bir şey okuduğumuzda giysileri hakkında bilgi verilmemişse onu mavi üniforma giyiyor olarak gözümüzde canlandırırız. Bir hemşireyi sıcak ve sevecen, bir kraliçeyi de mesafeli, uzak (aloof) ve tepeden bakan (haughty) birisi olarak hayal ederiz. Eksik bilgiler, icat etmek zorunda kalsak bile şema-tutarlı bilgiler eklenerek tamamlanır. Örneğin, bir çocuk doktoru bir çocuğa kabakulak (mumps) tanısı koyduğunda bu (şema) onun bir dizi başka çıkarsamayı da güvenle yapmasına olanak sağlar: Çocuk hastalığa nasıl yakalanmıştır, hangi belirtiler görülmelidir, hastalığın seyri nasıl olacaktır, en iyi sağaltım yöntemi hangisidir v.b.

Şekil 4-1. Şema ile tutarlı ya da tutarsız tümcelerin anımsanması. Sayılar doğru olarak anımsanan tümcelerin ortalamasıdır (Brewer, Dull ve Lui'den 1981, s. 667).

Tutarlılık durumu

Bir kabakulak şeması bulunmayan bir kişi için bunlardan hiç birisi mümkün olmayacaktı. Sorun yalnızca bir sır olarak görünecekti. Şemalar başka türlü açıklığa kavuşmayacak konularda güvenilir çıkarsamaların yapılmasına olanak sağlar. Çerçeve 4-2 bir örneği göstermektedir.

Şemalar ayrıca, nelerin olması gerektiğine ilişkin kuralsal (normatif) beklentilerin gelişmesini sağlarlar. Bu beklentiler de belirli bir durumu ne kadar olumlu ya da olumsuz bulacağımızı belirleyebilir. A.B.D.'li bir öğrencinin iyi bir not ortalamasının bulunduğu ve tıp fakültesine (A.B.D.'de) başvurduğunu fakat reddedildiğini ve yerine daha düşük bir not ortalaması ile İspanyol bir öğrencinin alındığını varsayalım. Bu durum A.B.D.'li öğrencinin beklentileri ile çe-

lişir ve büyük bir olasılıkla onu kızdırır. Aynı durum eğitilmek için bunca çaba harcıyıp da halâ uzmanlık düzeylerine uygun bir iş bulamayan Siyahlar için de geçerlidir. Beklentileri ile çelişir ve büyük bir olasılıkla onu kızdırır. Beklentiye görece bu yoksunluk duygusu getto ayaklanmaları ve başka sosyal başkaldırıların nedenlerinden biri olarak kabul edilmiştir (Sears ve MacCohanay, 1973).

Bazı sınırlılıkları (dezavantajları)

Şematik bilgi işlemenin bütün bu yararları bazı sınırlılıkları da birlikte getirir. Yeni bilgileri yalnızca bir şemaya uyarsa kabul etme, şema-tutarlı öğeler ekleyerek düşüncede bilgi eksikliklerini kapatma, pek uygun olmadıkları durumlarda bile şemaları kullanma ve şemaları değiştirmeye isteksiz olma eğilimlerinin tümü şematik bilgi işlemenin sınırlılıkları olabilir. Yalınlaştırmalar bize kolayca yanlışlar, hatalar yaptırabilir. Yapılandırma bizi tutarsızlıklara duyar-sız hale getirmek eğilimindedir; yalınlaştırma, kolayca, aşırı yalın-laştırmaya somut gerçeklerden uzaklaşmaya neden olabilir.

Kalıpyargıların tehlikelerine ilişkin iyi bilinen o kadar çok örnek vardır ki, üzerinde durmayı nerede ise gereksiz kılmaktadır. İnsan-ların sık sık gruplarına ilişkin kalıpyargılara uymaz biçimlerde dav-randıklarını herkes bilir, böylece, şematik bilgi işleme algılayıcının grubun bireysel üyeleri hakkında bazı tehlikeli, yanlış çıkarsamalar yapmasına yol açabilir.

ÇERÇEVE 4-2

Tarihten Ders Alma

Birçok yazar, siyasal önderlerin dış politikaya ilişkin ka-rarlar alırken nasıl sık sık "tarihten dersleri" uyguladıklarını gözlemiştir. Uyguladıkları "dersler"in sık sık yetişme yılların-daki olaylardan benzetmeler olduğu ortaya çıkmaktadır (Je-vis, 1976). John F. Kennedy üniversite yıllarında 1930'ların sonlarında, Münih'te İngilizlerin barış uğruna Hitler'in istek-lerine boyun eğme hatasından çok etkilenmiştir.

İngiliz ve Fransız önderler 1938'de Almanya'nın sınırlarını genişletme isteğini tartışmak üzere yayın araçlarında oldukça çok sözü edilen bir toplantıya katıldılar. Sudetanland olarak bilinen Çekoslovakya'nın Almanya sınırına en yakın bölgesinin Almanlar'a verilmesini öngören bir uzlaşmaya vardılar. İngiliz başbakanı "zamanımızda barışı " güvenceye aldıklarını söyleyerek büyük bir coşku ile Londra'ya döndü. Kuşkusuz, yalnızca birkaç kısa aydan sonra Münih'te kendisine verilen bölge ile hiç de doymamış olan Hitler Polonya ve Belçika'yı işgal etti.

"Diktatörlere karşı konulmalı ve ne pahasına olursa olsun durdurulmalıdırlar yoksa saldırı ve baskılarını sürdüreceklerdir." Bu, "Münih'ten çıkarılan ders"ti. Kennedy, bu "Münih şeması'nı 1960'ların başlarında Güneydoğu Asya'daki iç savaşlara uyguladı ve A.B.D.'nin askersel olarak komünistlere karşı koyması gerektiği yoksa Münih'ten sonra tıpkı Avrupa'dakiler gibi, diğer "domino"ların da düşeceği sonucuna vardı. Vietnam Savaşı'nın bitiminden bu yana tersine, bir "Vietnam" şeması yaygınlık kazanmıştır. Bu şema A.B.D.'ye dünyanın uzak köşelerindeki iç savaşlara ve Üçüncü Dünya'daki ulusçu, emperyalizm karşıtı devrimlere bulaşmanın tehlikelerini anlatır.

Hali hazırdaki dış politikaya ilişkin tercihleri belirlemede bu şemaların güçleri Gilovich (1981) tarafından gerçekleştirilen bir deneyde gösterilmiştir. Gilovich deneklere saldırgan ve totaliter komşusu tarafından tehdit edilen demokratik ve küçük bir ülkeye ilişkin hayali iki olay (vak'a) tarihçesi verdi. İki çalışma, yalnızca çarpıcı, Münih benzeri II. Dünya Savaşı öncesi simgelere karşı, Vietnam Savaşı simgelerine sahip olma açısından farklılık gösteriyordu. Birinci olay tarihçesi Winston Churchill Hall'dan, "Yıldırım Savaşı'ndan (blitzkrieg), yük vagonlarından ve FDR'den; ikincisi ise Dean Rusk Hall'dan, Chinook helikopterlerinden, küçük kayıklardan ve

LBJ'den söz etmekteydi. Başka bakımlardan iki çalışma aynı idi ve açıkça hayali idi. II. Dünya Savaşı öncesi olayları çağrıştıran ilişkisiz ipuçlarını alan denekler, bir müdahaleyi desteklemeye, Vietnam'ı çağrıştıran ipuçlarını alanlardan daha çok eğilimliydiler. Bütünüyle aynı olgu ya da gerçekler, verilen ilişkisiz ipuçlarının denekleri belleklerindeki Münih ya da Vietnam şemalarını kullanmaya yönlendirmesine bağlı olarak çok farklı doğurgularla oldukça farklı iki biçimde yorumlanabilmektedir.

Örtülü kişilik kuramları, ayrıca, hatalara yol açabilir çünkü insanlarda bir özelliğin varlığından diğerlerinin varlığını çıkarsama eğilimi vardır. Birisinin zeki olduğunu bilme, çoğu insanda bu kişinin ayrıca, hayal gücü yüksek, kurnaz, etkin, insafli, ihtiyatlı (tedbirli), ve güvenilir olacağı beklentisine yol açar. Birisinin başkalarını düşünmez biri olduğunu bilme, çoğu insanda onun ayrıca, çabuk kızan, baskıcı, soğuk, hep eleştiren ve benzeri özelliklere sahip bir kişi olacağı beklentisine neden olur. Bu çıkarsamalar verilen bir özellikten mantıksal olarak türetilmezler; kişiliğe ilişkin varsayımlar üzerine kurulurlar. Ne zekâ kesinlikle etkinliği, ne de başkalarını düşünmeme özelliği kesinlikle çabuk kızmayı gerektirir. Bu tür çıkarsamalarda bulunma eğilimine bazen mantıksal hata adı verilir, çünkü insanlar belirli özelliklerin birlikte daha iyi gittiğini düşünür ve onlardan birine sahip olan bir kişinin diğerlerine de sahip olduğunu varsayarlar.

"Geçmişten ders alma" ile ilgili olarak daha önce verilen örnekler (Çerçeve 4-2'ye bakınız) şematik bilgi işlemenin bazı yetersizliklerini ortaya kopmaktadır. "Münih dersi"ni uygulamak savaşlara eski kabilesel, dinsel ve sınıfsal çatışmaların ve kolonizme karşı ulusçuluğun neden olduğu Lübnan, El Salvador ve Vietnam gibi Üçüncü Dünya ülkelerinde oldukça uygunsuz olabilir. Münih dersi şu idi; "diktatörler sürekli olarak sınırlarını genişletmeye çalışırlar, dolayısıyla, özgür ülkeler onlara karşı koymalı ve genişlemelerine

izin vermemelidirler." 1960'ların başlarına gelindiğinde bu kuram komünist genişlemesine ilişkin çok benzer "domino kuramı"na dönüşmüştür. Domino kuramı'na göre, dünyanın her yerinde komünizm ilerlemekte, genişlemektedir ve bir ülke komünistlerin eline düştüğünde onun komşusu da tehlikeye düşmektedir. Tıpkı birbirinden az aralarla dizilen domino taşlarından baştakinin düşmesi ile teker teker hepsinin düşmesi gibi. Yine bu kurama göre, tek bir ülkenin bile komünist eline düşmesi bizim için (A.B.D.) tehlikeli idi. Ancak, Vietnam çatışması eskidikçe oradaki savaşın yalnızca, özgür dünya ile komünist genişlemecilik arasında bir çatışma olmadığı açıklık kazandı.

Vietnam Savaşı ayrıca, Vietnamlılar'ın Çin, Fransız ya da Amerikan olsun yabancı egemenliğinden kurtulma ve özgürlük yolundaki çok eski arzularını da içermekteydi. Dahası, Amerikalıların Güney Vietnam'da işbirliği yaptığı kokuşmuş yönetime karşı oldukça güçlü bir düşmanlık duygusunu da içermekteydi. Daha sonraki çatışmalarda "Münih dersi" ayrıca, dışişlerinde karar alıcıların Lübnan'daki çok eskiye dayalı dinsel düşmanlıkların gücünü açıkça görmelerini engellemiştir. Öyle ki, Lübnan iç savaşı şiddet açısından Rus-Amerikan çatışmalarını nerede ise gölgede bırakmıştır (ikinci dereceye düşürmüştür). Orta Amerika'da "Münih dersi" aynı şekilde bazı Orta Amerika ülkelerinde güçlü bir biçimde desteklenen yerel devrimci hareketlere yol açan çarpıcı eşitsizlik ve kokuşmalara karşı pek çok Amerikalı'nın gözünü kapatmıştır. Ruslar ya da Amerikalılar işe karışsın ya da karışmasın bu devrimler güçlü yerel desteği zaten sağlayacaklardı.

Böylece, şematik bilgi işleme bir yanda hız, etkililik ve olayları anlaşılabilir ve kestirilebilir kılma avantajlarına sahiptir. Öte yanda da, yanlış yorumlara, doğru olmayan beklentilere ve katı tepki biçimlerine götürmeleri dezavantajı vardır. Fakat beklentilerin gerçekleşmemesine karşı bu direnç bazen mantıksallıktan uzak ve yıkıcı değişimleri önleyebilir. Eğer yıldız, top fırlatıcınızın (pitcher) yeteneği hakkında ve beyzboldaki şans değişkenlikleri hakkında

güçlü bir şemanız varsa yalnızca sezonun ilk üç oyununu kaybettiği için onu defterden silmezsiniz (oyunlardan çıkarmazsınız). Ek olarak, eğer yoğun ilişkiler için oluşturduğunuz şema, arada sırada görülen kavgaları içeriyorsa yalnızca üst üste iki gece kavga ettiğiniz için erkek arkadaşınızdan ayrılmazsınız.

ÖZET

1. Sosyal algıya sosyal biliş yaklaşımı, insanları uyarın ya da hedef kişi hakkında bildikleri her şeyi kaynaştıran tutarlı ve anlamlı izlenimler oluşturmaya çalışan bireyler olarak görür.

2. Dikkatimiz, parlak, hareketli, yeni ya da alışılmamış olanlar gibi, algısal olarak çarpıcı uyarılara çekilir. Çarpıcı uyarılar izlenimlerimiz üzerinde ağırlıkları ile oransız ya da ağırlıklarından daha fazla etkiye sahiptirler ve dikkatimizi daha geçerli bilgilerden uzaklaştırabilirler.

3. Kendiliğimizden (otomatik olarak) kişileri ve özelliklerini gruplandırmaya (kategorilemeye) eğilimliyizdir. Gruplar genellikle görünüşteki benzerlikleri yansıtır.

4. Gruplandırma karmaşık toplumsal yaşantıları işlemeyi kolaylaştırır fakat gruplara ilişkin kalıpyargılarda olduğu gibi, algıların çok fazla yalınlaştırılmasına yol açabilir.

5. Şema adı verilen bilişsel yapılar toplumsal dünyaya ilişkin bilgilerimizi örgütleyip düzenlememizde yardımcı olurlar. Şemalar bilgi işlemeyi daha etkili ve hızlı hale getirirler, anımsamamızı, bilgi boşluklarını doldurmamızı kolaylaştırır ve kuralsal beklentiler sağlarlar. Ancak bazen bilgi boşluklarını yanlış bilgilerle doldurur ya da iyi fakat tutarsız kanıtları reddetmemize neden olurlar. Bazen yanlış izlenim ve algılara yol açarlar.

KAYNAKÇA

- Abelson, R.P. (1976). Script processing in attitude formation and decision making. In J.S. Carrol and J.W. Payne (Eds.), *Cognition and Social Behavior*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Borgida, E. ve Howard-Petney, B. (1983). Personal involvement and the robustness of perceptual salience effects. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45- 560-570.
- Brewer, M.B. (1979). In-group bias in the minimal intergroup situation: A cognitive motivational analysis. *Psychological Bulletin*, 86, 307-324.
- Brewer, M.B., Dull, V., ve Lui L. (1981). Perceptions of the elderly: Stereotypes as prototypes as prototypes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 41 (4), 656-670.
- Cantor, M., ve Mischel, W. (1977). Traits as prototypes: Effects on recognition memory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 35, 38-48.
- Chen, C.E. (1981). Person categories and social perception: Testing some boundaries of the processing effects of prior knowledge. *Journal of Personality and Social Psychology*, 40, 441-452.
- Fiske, S.T., ve Taylor, S. (1984). *Social cognition*. Reading, M.A.: Addison-Wesley.
- Hamilton, D.L. (1981). Cognitive representations of persons. In E.T. Higgins, C.P. Herman, ve M.P. Zanna (Eds.), *Social cognition: The Ontario symposium (vol. I)*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Hoffman, C., Michel W., ve Mazze, K. (1981). The role of purpose in the organization of information about behavior: Trait-based versus goal-based categories in person cognition. *Journal of Personality and Social Psychology*, 40: 211-225.
- Katz, D., ve Braly, K.W. (1933). Racial stereotypes of 100 college students. *Journal of Abnormal Social Psychology*, 28, 280-290.

- Locksley, A., Ortiz, V. ve Hepburn, C. (1980). Social categorization and discriminatory behavior: Extinguishing the miniam I intergrup discrimination effect. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39, 773-783.
- Markus, H. (1977). The drive for integration: Some comments. *Journal of Personality and Social Psychology*, 35, 63-78.
- McArhurt, L.Z. (1981). What grabs you? The role of attention in impression formation and causal attribution. In E.T. Higgins, C.P. Herman ve M.P. Zanna (Eds.), *Social cognition: The Ontario symposium* (Vol. 1). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- McArhurt, L.Z. ve Post, D.L. (1977). Figural emphasis and person perception. *Journal of Experimental Social Psychology*, 13, 520-535.
- McGuire, W.J. (1969). The nature of attitudes and attitude change. In G. Lindzey and E. Aronson (Eds.), *The handbook of social psycholgy* (Vol. 3, 2nd ed., s. 136-314). Reading, MA: Addison -Wesley.
- Newton, D. (1976). Foundations of attribution: The perception of ongoing behavior. In J.H. Harvey W.J. Ickes, ve R.F. Kidd (Eds.), *New directions in attribution research* (Vol. 1). Hillsdale, NJ: Erlbaum,
- Newtston, D., Engquist, G., ve Bois, J. (1977) The objective basis of bahavior units. *Journal of Personality and Social Psychology*, 35,847-862.
- Nisbett, R.E. ve Ross, L. (1980). *Human iference: Strategis and shortcomings of social judgment*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall..
- Sears, D.O. ve McConahay, J.B. (1973). *The politics of violence: The new urban blacks and the Latts riot*. Boston: Houghton Mifflin. Reprinted by University Press of Amerika, 1981.
- Sternberg, R.J., Conway, B.E., Ketron, J.L. ve Bernstein, M. (1981) J. People's conceptions of intelligence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 41, 37-55.

- Tajfel, H., Billig, M.G., Bundy, R.P. ve Flament, C. (1971). Social categorization and intergroup behavior. *European Journal of Social Psychology*, 1, 149-178.
- Taylor, S.E. (1981a). The interfece of cognitive and social psychology. In J.H. Harvey (Ed.), *Cognition, social behavior, and the Environment*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Taylor, S.E. (1981b). A categorization approach to stereotyping. In D.L. Hamilton (ed.), *Cognitive processes in stereotyping and intergroup behavior* (s. 83-114). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Taylor, S.E., Fiske, S.T., Close, B., Anderson, C. ve Ruderman, A. (1977). Solo status as a psychological variable: The power of being distinctive. Unpublished manuscript. Harvard University.
- Taylor, S.E., Crocker, J., Fiske, S.T., Sprinzen, M. ve Winkler, J.D. (1979). The generalizability of salience effects. *Journal of Personality and Social Psychology*, 37, 357-368.
- Taylor, S.E. ve Crocker, J. (1981). Schmeatic bases of social information processing. In E.T. Higgins, C.P. Herman, ve M.P. Zanne (Eds.), *Social cognition: The Ontario Symposium*, (Vol.1), Hillsadale, NJ: Erlbaum.
- Taylor, S.E., ve Fiske, S.T. (1978). Salience, attention, and attribution: Top of the head phenomena. In. İ. Berkowicz, (Ed.) , *Advances in experimental social psychology* (Vol. 11, s. 249-288). New York: Academic Press.
- Taylor, S.E., ve Thompson, S.C. (1982). Stalking the elusive "vividness" effect. *Psychological Review*, 89, 155-181.